

**Reports in Phonetics, University of the Saarland
Berichte zur Phonetik, Universität des Saarlandes**

PHONUS

Herausgegeben von: W. J. Barry & J. Trouvain

No. 11, März 2007

**Institut für Phonetik
Universität des Saarlandes
D-66041 Saarbrücken, März 2007**

ISSN 0949-1791

Foreword

With PHONUS № 11 we address a topic that signals an increase in the range of languages analysed in the work of our institute. The basic question underlying our research remains unchanged, however: it is the quest for the communicative functions of spoken language in its overall context, and this includes the social conditions as well as the momentary goals of a communication act. Sorbian, in particular Lower Sorbian, is subject to strong external influence due to the particular social context into which it is embedded.

Language, like all other aspects of human life, is influenced by globalisation. One of its major effects in this area is the spread of English as a *lingua franca*, a *language of wider communication* (LWC) or as a *world language*, and this development evokes ambivalent reactions. The attitude towards the influence of English upon other languages is often negative: it is claimed that this influence leads to hybrid forms of language (*franglais*, *Denglish*, *Rusangl* etc.) and thus threatens the identity of the languages afflicted by it.

While such claims may be exaggerated, another consequence of globalisation for languages is very real, viz. the threat it poses for so-called minority languages. It has been estimated that up to 90 percent of the languages existing today may become extinct in the course of this century. There is considerable argument about whether linguistics can and should try to influence this development; it is clear, however, that linguistics must at least document the threatened languages as completely as possible.

This has always been one of the noblest tasks of phonetics. Even in the days when linguistics concentrated on a few major languages (or even just one of them) phonetics was interested in every kind of linguistic material, regardless of its global weight. Working with small languages that had received but little attention, or were completely unknown, has always been a characteristic of work in phonetics.

An example of such a language in Europe is Lower Sorbian, an autochthonous Slavonic minority language, officially recognised as such by the Federal Republic of Germany, traditionally spoken in the area around Chośebuz/Cottbus. The language is threatened by extinction since it is no longer transmitted in the family (Fishman's *intergenerational language transmission*). In order to save it from total extinction a massive revitalisation programme in kindergarten and school is under way (the so-called WITAJ project).

Lower Sorbian is heavily influenced by German, the language that dominates communication in the area. This influence affects even native speakers, and it is present on all linguistic levels, including the level of pronunciation. On the one hand this is the natural result of Lower Sorbian bilingualism with German dominating in most cases, and this in two ways: on a qualitative (German being the more prestigious as well as the official language) and on a quantitative level. On the other hand Lower Sorbian culture has been increasingly supported by native speakers of German who learned the language later in life. There is even a third influence, viz. that of Upper Sorbian. In schools and in the cultural organisation Domowina, the cultural renaissance after 1945 was mainly the result of the efforts of Upper Sorbian native speakers. Their own linguistic background as well as linguistic material that was not sufficiently adapted led to the strong influence of Upper Sorbian upon Lower Sorbian.

To this day, the consequences for the language of this particular development in the recent history of Lower Sorbian has not been sufficiently documented and analysed. There are comprehensive descriptions of the Lower Sorbian dialects and, to some extent, also analyses of linguistic interference, but the situation on the phonetic level has so far not been adequately described. In view of the fact that the native speakers of Lower Sorbian are in general rather old, it is imperative to at least document the situation. In the realm of written language this is done through the

corpus of written Lower Sorbian that is being built up by the Lower Sorbian branch of the Sorbian Institute. The spoken language, however, still lacks such a data basis.

It is for this reason that the chairs of phonetics and of Slavonic languages of the Saarland University decided to fill this *lacuna*. Since it did not seem feasible to build up a comprehensive corpus of spoken language it was decided to aim at a more or less representative selection. The selection should focus on today's spoken Lower Sorbian. At the same time some diachronic depth should be achieved by adding historical recordings. Furthermore the corpus should be accessible in digitalised form for research in the internet. Thanks to financial support from the Fund for the Advancement of Research of the Saarland University, the corpus was assembled in 2006 and is now accessible at www.coli.uni-saarland.de/genie. Some examples are open to the general public, whereas the perusal of the corpus as a whole requires previous permission and, for reasons of copyright and protection of individual rights, there are restrictions to the use of the material in publications.

The corpus of spoken Lower Sorbian (GESprochenes NIEdersorbisch, GENIE) contains about three hundred recordings that document various forms of Lower Sorbian and that complement each other. They come from three different sources.

The largest section of the corpus is composed of about one hundred recordings that were made by J. Frahnw in 2005-2006, and that represent dialectal Lower Sorbian as it is used by native speakers today. The persons recorded were between 50 and 96 years old at the time of recording. The texts are, for the most part, of an autobiographical nature, but at the same time they describe rural life in the area in the 20th century.

A second section consists of recordings that come from the holdings of the Sorbian Institute in Budyšin/Bautzen. In general they were made in the context of the institute's dialectological expeditions in the nineteen-fifties and -sixties, that formed

the material basis for the Atlas of the Sorbian Dialects (Serbski rěčny atlas/Sorbischer Sprachatlas, SRA/SSA). As far as they are known, the birth dates of the persons recorded lie between 1860 and 1915. Due to the purpose for which the recordings were made, the language is exclusively dialectal Lower Sorbian, with additional restrictions typical of dialectological recordings (“pure” dialects only, thus recording mainly people that spent their whole life in one village or at least in one dialect area). The majority of recordings centre around village life and especially folklore. In addition, the interviewers tried to gather specific linguistic information, such as regional words and expressions.

The third set of recordings comes from the archives of Sorbian broadcasting (originally the Broadcasting Company of the German Democratic Republic, today rbb [Rundfunk Berlin-Brandenburg], Studio Cottbus). These recordings represent a wide variety of spoken Lower Sorbian, dialects as well as standard language, and not all the people recorded are native speakers. They are also more varied in content and form: in addition to the topics mentioned above, politics, culture, and technology enter the picture and, in addition to the classical interview between explorer and native speaker, there are recordings of social gatherings and discussions as well as planned forms of language, such as the feature, commentaries etc. The recordings span the time from 1956 to 2006, and the persons recorded were born (as far as this is known) between 1874 and 1973.

It is intended to enlarge GENIE in the future. If possible, its diachronic depth is to be enhanced by adding digital versions of older recordings that are mentioned in publications on Lower Sorbian. On the other hand updating GENIE by adding more recent recordings is also possible.

GENIE is to form the basis for analyses and descriptions of spoken Lower Sorbian in different areas. On the one hand it is the exact synchronic description of the phonetics of Lower Sorbian on the dialect level and as a standard language,

concentrating on both segmental and suprasegmental phonetics (especially intonation). On the other hand special attention will be paid to interference, both from German and from Upper Sorbian, including diachronic analysis. The diachronic approach is a topic in its own right, first on the idiolectal level, in cases where several recordings of one person from different periods are represented in the corpus, but also through the analysis of the development of specific dialects over the time-course represented by the corpus. A specific question is the development of the orthoepic tradition of the standard language as it is documented in the broadcasting archives. It is intended to treat these questions in the framework of a larger project.

Problems of spoken language may also influence the written variety. This is especially true in the case of Lower Sorbian. Due to the dwindling number of native speakers and the increase of speakers who learn the language at school, the influence of the written language on the spoken variety will in all likelihood become stronger. If at the same time those responsible for language policy proclaim that the pronunciation of standard Lower Sorbian should be brought closer to that of the dialects this may lead to the reform of orthography. This is exactly what happened in Lower Sorbian: the reintroduction of the grapheme <ó> in 2006 aimed at just such an effect. The present study attempts to answer the question whether the goal of bringing the standard language closer to the dialects can be attained through the proposed reform. Even though this is basically a question of orthography, it is connected in various ways to questions of pronunciation and thus to phonetics. In view of this and of the planned future cooperation in research, publishing this study in *Phonus* is justified.

Within the series *Phonus* the present study is a novelty since it introduces a new “working language”, viz. Lower Sorbian. Through this choice of language, the author intends to show that Lower Sorbian can be used for scholarly, in this case linguistic purposes and that it is not only restricted to the domain of everyday life. Specialists in Sorbian, and furthermore all those familiar with Slavonic languages, should have no

difficulties reading the text. Summaries in English and German at the end of the book present the main points of the argument for a larger audience.

William Barry & Jürgen Trouvain,

Saarbrücken, March 2007

Vorwort

Mit diesem 11. PHONUS wird eine Thematik angesprochen, die in der Arbeit des Instituts eine Erweiterung des bisherigen sprachlichen Spektrums signalisiert. Geändert hat sich aber nicht unsere Grundfrage nach den kommunikativen Funktionen gesprochener Sprache in ihrem Geamtkontext, wozu der soziale Rahmen wie auch die augenblicklichen Kommunikationsziele gehören. Das Sorbische, insbesondere das in dieser Arbeit behandelte Niedersorbische ist in seinem sozialen Rahmen starken äußeren Einflüssen ausgesetzt.

Die Sprachenwelt ist, wie alle Bereiche des menschlichen Lebens, von der so genannten Globalisierung betroffen. Als eine ihrer wesentlichen Erscheinungen auf kulturellem Gebiet wird die Ausbreitung des Englischen als *lingua franca*, *language of wider communication* (LWC) oder auch als *Weltsprache* angesehen, und zwar durchaus ambivalent. Meist negativ ist das Urteil hinsichtlich des konkreten Einflusses des Englischen auf andere Sprachen, die, so der Vorwurf, zu hybriden Formen (*franglais*, *Denglis(c)h*, *Rusangl* usw.) führe und dadurch die Identität der betroffenen Sprachen gefährde.

Während diese Befürchtungen wohl übertrieben sind, ist eine andere Folge der Globalisierung im sprachlichen Bereich durchaus real, nämlich die Bedrohung so genannter kleiner Sprachen. Nach ernst zu nehmenden Schätzungen könnten im Laufe des 21. Jahrhunderts bis zu 90 Prozent der heute noch existierenden Sprachen aussterben. Es ist umstritten, ob und wie die Sprachwissenschaft diese Entwicklung beeinflussen kann und soll; unstreitig ist aber, dass sie die Aufgabe hat, die bedrohten Sprachen so umfassend wie möglich zu dokumentieren.

Dieser Aufgabe ist die Phonetik seit jeher verpflichtet. Auch in der Zeit, als das dominante Paradigma der Linguistik sich auf einige wenige große (bzw. sogar nur

eine) Sprache(n) konzentrierte, interessierte sich die Phonetik für jegliches sprachliche Material, unabhängig von seinem globalen Gewicht. Gerade auch die Beschäftigung mit kleinen, bisher nicht oder kaum erforschten Sprachen war und ist für sie charakteristisch.

Ein Beispiel für solche Sprachen in Europa ist das Niedersorbische, das als von der Bundesrepublik Deutschland anerkannte autochthone slavische Minderheitensprache in der Umgebung von Chošebuz/Cottbus beheimatet ist. Es ist in seiner Existenz akut bedroht, da seine Weitergabe als Muttersprache innerhalb der Familie (bei Fishman als *intergenerational language transmission* bezeichnet) praktisch nicht mehr vorkommt. Gegenwärtig gibt es Bemühungen, die Sprache über Immersionsprogramme in Kindergarten und Schule (WITAJ-Projekt) zu revitalisieren.

Das Niedersorbische ist, auch bei denjenigen, die es als Muttersprache beherrschen, stark vom Deutschen beeinflusst, das in den meisten Kommunikationssituationen dominiert. Dieser Einfluss ist auf allen Ebenen festzustellen, nicht zuletzt auf der lautlichen. Er ist einerseits Ausfluss niedersorbischer Zweisprachigkeit, bei der in den meisten Fällen das Deutsche die häufiger verwendete Sprache ist und damit gleichsam doppelt dominiert: qualitativ (als prestigeträchtigerer ebenso wie als „offizielle“ Sprache) und quantitativ. Andererseits gab es im niedersorbischen kulturellen Leben zunehmend Personen, die deutscher Muttersprache waren und das Niedersorbische erst nachträglich erlernten. Dazu kommt ein weiterer Einfluss, und zwar derjenige des Obersorbischen: insbesondere im schulischen Bereich und innerhalb des Dachverbandes Domowina wurde nach 1945 kulturelle Aufbauarbeit durch einen Personenkreis geleistet, dessen Muttersprache das Obersorbische war. Durch ihn und durch ungenügende sprachliche Anpassung obersorbischen sprachlichen Materials wirkte auch das Obersorbische auf das Niedersorbische ein.

Die Konsequenzen dieser spezifischen jüngeren Geschichte des Niedersorbischen für die Sprache selbst sind bis heute nur wenig dokumentiert und kaum untersucht. Es gibt zwar recht umfassende dialektologische Beschreibungen des Niedersorbischen und in bescheidenem Maße auch Untersuchungen zur sprachlichen Interferenz, aber gerade die Situation im lautlichen Bereich ist in dieser Hinsicht nur ungenügend bearbeitet. Angesichts der Tatsache, dass diejenigen, die Niedersorbisch noch als Muttersprache sprechen, bereits im fortgeschrittenen Alter sind, erscheint gerade die Dokumentation vordringlich. Im schriftlichen Bereich geschieht dies durch das im Aufbau befindliche Korpus des Niedersorbischen, das von der niedersorbischen Zweigstelle des Sorbischen Instituts betreut wird. Für den Bereich der gesprochenen Sprache fehlt bis heute eine entsprechende Grundlage.

Aus diesem Grund beschlossen die Lehrstühle für Phonetik und Slavistik an der Universität des Saarlandes, sich dieser Aufgabe anzunehmen. Da es nicht machbar schien, ein dem Vorbild anderer Sprachen entsprechendes umfassendes Korpus des gesprochenen Niedersorbischen zu erstellen, konnte es nur darum gehen, eine einigermaßen repräsentative Auswahl zusammenzutragen. Im Mittelpunkt stand dabei der heutige Sprachzustand, aber ebenso war vorgesehen, eine gewisse diachrone Tiefe anzustreben. Außerdem sollte das Korpus in elektronischer Form für die Forschung im Internet zur Verfügung stehen. Dank einer Unterstützung des Fonds zur Forschungsförderung der Universität des Saarlandes konnte das Korpus 2006 aufgebaut werden und steht unter der Adresse www.coli.uni-saarland.de/genie zur Verfügung. Ausgewählte Tondateien sind allgemein verfügbar; der Zugang zum gesamten Material ist nur auf Antrag möglich, und bezüglich der Verwendung in Veröffentlichungen sind aus Gründen des Urheberrechts und des Persönlichkeitsschutzes gewisse Einschränkungen zu beachten.

Das Korpus des GEsprochenen NIEdersorbischen (GENIE) umfasst an die dreihundert Aufnahmen, die verschiedene Formen des Niedersorbischen

dokumentieren und sich gegenseitig ergänzen. Sie stammen aus drei verschiedenen Quellen.

Der umfangreichste Teil besteht aus rund hundert Tondateien, die J. Frahnow 2005-2006 aufgezeichnet hat und die fast ausschließlich das muttersprachliche dialektale Niedersorbische, wie es heute noch existiert, repräsentieren. Die aufgenommenen Personen waren zum Zeitpunkt der Aufzeichnung zwischen 50 und 96 Jahren alt. Die Aufnahmen sind meist autobiographischen Inhalts, beschreiben damit aber auch das dörfliche Leben im 20. Jahrhundert.

Ein zweiter Bereich umfasst Aufnahmen, die vom Sorbischen Institut in Budyšin/Bautzen zur Verfügung gestellt wurden und im wesentlichen aus den dialektologischen Expeditionen der fünfziger und sechziger Jahren stammen, welche die Grundlage für den Sorbischen Sprachatlas bildeten. Soweit bekannt, liegen die Geburtsdaten der Aufgezeichneten zwischen 1860 und 1915. Aufgrund der Zielsetzung der Aufnahmen ist hier ebenfalls ausschließlich das dialektale Niedersorbische vertreten, wobei die für die Dialektologie üblichen Bedingungen gelten (möglichst „reine“ Dialekte und damit meist nur Personen, die idealerweise ihr ganzes Leben am selben Ort oder zumindest im selben Dialektgebiet verbracht haben). In der Mehrzahl der Aufnahmen geht es ebenfalls um das dörfliche Leben und insbesondere um das Brauchtum; daneben werden aber auch spezifische sprachliche Informationen erhoben, z.B. bestimmte Ausdrücke für Realien.

Die dritte Gruppe von Dateien stammt aus dem Rundfunkarchiv (ursprünglich Rundfunk der DDR, heute rbb [Radio Berlin-Brandenburg], Studio Cottbus). Hier sind alle Formen gesprochener Sprache vertreten, Dialekte ebenso wie Standardsprache, und der Personenkreis ist nicht nur muttersprachlich. Auch hinsichtlich Inhalt und Form sind diese Aufnahmen vielgestaltiger: neben den genannten Themen werden auch Politik, Kultur, Technik usw. behandelt, und zum klassischen Interview mit meist zwei Beteiligten treten größere Gesprächsrunden, Diskussionen, aber auch vorbereitete

Formen wie Feature, Kommentar u.a. Die Aufnahmen stammen aus den Jahren 1956 bis 2006, und die Geburtsdaten der aufgenommenen Personen liegen, soweit bekannt, zwischen 1874 und 1973.

Das Textkorpus GENIE soll nach Möglichkeit erweitert werden. Insbesondere ist daran gedacht, ältere Tonaufnahmen, deren Existenz aus der Literatur bekannt ist, aufzunehmen, aber auch eine Aktualisierung durch neuere Aufnahmen ist möglich.

GENIE soll die Grundlage bilden für Analysen und Beschreibungen des gesprochenen Niedersorbischen unter unterschiedlichen Gesichtspunkten. Zum einen geht es um die genaue synchrone Beschreibung der Phonetik des Niedersorbischen, und zwar in seinen verschiedenen dialektalen Formen wie auch als Standardsprache, im segmentalen wie im suprasegmentalen (intonatorischen) Bereich. Zum andern soll der Interferenz besondere Aufmerksamkeit geschenkt werden, von Seiten des Deutschen ebenso wie vom Obersorbischen her, und hier auch unter Berücksichtigung des diachronen Aspekts. Schließlich soll aber der diachrone Gesichtspunkt darüber hinaus ebenfalls im Mittelpunkt stehen. Dies kann einmal im idiolektalen Bereich geschehen, nämlich dort, wo mehrere Aufnahmen derselben Personen aus unterschiedlichen Zeiten vorliegen. Dann geht es aber auch um die Untersuchung und Darstellung der Entwicklung einzelner Dialekte über den Zeitraum, der durch die Aufnahmen abgedeckt ist. Ein spezifisches Thema ist die Entwicklung der Orthoepie in der Standardsprache, die durch die Aufnahmen aus dem Rundfunkarchiv dokumentiert wird. Es ist beabsichtigt, diesen Fragen in einem größeren Forschungsprojekt nachzugehen.

Probleme der gesprochenen Sprache haben öfters auch Auswirkungen auf die geschriebene Sprache. Dies gilt besonders für das Niedersorbische, wo aufgrund der abnehmenden Muttersprachlichkeit und der Zunahme derjenigen, die Niedersorbisch im Unterricht erlernt haben, ein stärker werdender Einfluss der geschriebenen auf die gesprochene Sprache anzunehmen ist. Wenn gleichzeitig eine Annäherung der

standardsprachlichen Orthoepie an dialektale Aussprache angestrebt wird, kann das Rechtschreibereformen erforderlich machen. Dies ist im Niedersorbischen der Fall: durch die Wiedereinführung des Graphems <ó> 2006 sollte genau dies erreicht werden. Ob dieses Ziel durch das vorgeschlagene Vorgehen erreicht wird, das ist das Thema der vorliegenden Abhandlung. Obwohl ein orthographisches Problem im Mittelpunkt steht, ist es auf vielfältige Weise mit Fragen der Aussprache und damit der Phonetik verbunden. Deswegen und im Hinblick auf die geplante gemeinsame Forschung ist die Aufnahme in die Reihe *Phonus* also durchaus gerechtfertigt.

Die vorliegende Abhandlung ist für *Phonus* insofern eine Premiere, als sie eine neue „Arbeitsprache“ einbringt. Dies geschieht auf ausdrücklichen Wunsch des Verfassers und entspringt der Absicht, zu zeigen, dass das Niedersorbische auch für wissenschaftliche, im konkreten Fall linguistische Zwecke genutzt werden kann. Für Sorabisten und darüber hinaus alle diejenigen, die mit slawischen Sprachen vertraut sind, dürfte der Text verständlich sein. Ausführliche Zusammenfassungen auf deutsch und englisch am Schluss der Abhandlung präsentieren die wichtigsten Ergebnisse in Kurzform auch für weitere Kreise.

William Barry & Jürgen Trouvain,

Saarbrücken, March 2007

Ó W DOLNOSERBŠĆINJE

Roland Marti

Universität des Saarlandes
Fachrichtung 4.4 Slavistik
Saarbrücken

2007

Wopšimješe

	Foreword	iii
	Vorwort	ix
	Wopšimješe	3
	Pšedegrono	7
1.	Powědana a pisana rěc; narěcy a standardna rěc	11
1.1.	<i>Powědana a pisana rěc</i>	12
1.2.	<i>Narěcy a standardna rěc</i>	14
1.3.	<i>Kodifikacija rěcy</i>	16
1.4.	<i>Pošěg mjazy zukami a pismikami (fonemami a grafemami)</i>	18
1.5.	<i>Pšawopis</i>	19
1.6.	<i>Dwojaka funkcija standardneje rěcy</i>	22
2.	Dolnoserbski pšawopis w konteksće a kontakće	25
2.1.	<i>Wuwiše pšawopisa do 19. stolěša</i>	25
2.2.	<i>Šwabachske a łatyńske pismo, nimski a analogiski pšawopis</i>	28
2.3.	<i>Kodifikacija w casu NDR</i>	33
2.4.	<i>Wuwiše po pšewroše</i>	35
3.	Nastaše ó a jogo pozicija w systemje dolnoserbšćiny	39
3.1.	<i>Zasadne pšawidła</i>	39
3.2.	<i>Pšemějenje wokalow</i>	41
3.3.	<i>Pšezukowanje o → ó w dolnoserbšćinje</i>	43
3.4.	<i>Fonem abo kombinatoriska warianta</i>	45
4.	ó w narěcach	47
4.1.	<i>Wugronjenje ó pod pšizukom</i>	48
4.1.1.	<i>Wugronjenje ako [o]</i>	48

4.1.2.	<i>Wugronjenje ako [ó]</i>	49
4.1.3.	<i>Wugronjenje ako [y]</i>	50
4.1.4.	<i>Wugronjenje ako [e]</i>	51
4.2.	<i>Wugronjenje njepšizukowanego *o</i>	52
4.2.1.	<i>Wugronjenje pšecej njepšizukowanego *o</i>	52
4.2.2.	<i>Wugronjenje pjerwej pšizukowanego ó</i>	53
4.2.3.	<i>Wugronjenje dweju *o</i>	54
4.3.	<i>Aktualne položenje a wuwišowe tendence</i>	57
5.	Wobznamjenje ó w pismje a kodifikacija pšawidłow ..	59
5.1.	<i>Pšemějenje *o do ó w nejstaršych pisanych žrědłach</i>	59
5.2.	<i>Wot přednego wopisanja ó až k zawježenju pismika</i>	61
5.3.	<i>Założenje tradicije pisanja ó</i>	63
5.4.	<i>Kodifikacije wužywanja ó</i>	64
5.4.1.	<i>Prědna kodifikacija</i>	65
5.4.2.	<i>Tradicija Muki a Šwjela</i>	66
5.4.3.	<i>Slědna kodifikacija</i>	69
6.	Godnošenje pšawidłow za ó w dolnoserbšćinje	71
6.1.	<i>Wužytk pisanja ó</i>	71
6.2.	<i>Tradicija</i>	74
6.2.1.	<i>Hórnik</i>	74
6.2.2.	<i>Muka I</i>	75
6.2.3.	<i>Šwjela</i>	76
6.2.4.	<i>Muka II</i>	77
6.3.	<i>Starosta</i>	79
6.3.1.	<i>Zasadne pšawidła</i>	79
6.3.2.	<i>Pšawidła za po(-) a wo(-)</i>	80
6.3.3.	<i>Wuwzeša a problemy</i>	82

6.4.	<i>Wužywanje ó w słowach cuzego pochada</i>	83
6.5.	<i>Wugronjenje ó</i>	85
6.6.	<i>Problemy něntejšnje (nje)kodifikacije ó</i>	87
7.	Kak dalej?	89
7.1.	<i>Zasejzawježenje ó</i>	89
7.2.	<i>Kake pšawidła za ó?</i>	90
7.3.	<i>Wugronjenje ó</i>	92
7.4.	<i>Słowo na końcu</i>	95
	Bibliografija	97
	Dodawk	
	<i>[Bogumił Šwjela]:</i>	
	<i>Über die Aussprache des „ó“ im Niedersorbischen</i>	109
	<i>Summary</i>	121
	<i>Zusammenfassung</i>	129
	<i>Korta</i>	137

Pšedegrono

Kužda rěc ma swoje¹ „wěcne temy“, kenž diskutěruju se we zjawnosći z wjelikim angažementom. W nimšćinje jo to pšašanje wužywanja wjelikich pismikow (kenž jo se – pšešiwu wocakowanjam reformatorow – rozsužiło pšez zmocnjenje pisanja wjelikich pismikow), w chorwatskej rěcy zawježenje „cystych“ chorwatskich słowow město cuzych, w połnocno-germanskich rěcach problem mjazsobnych pošěgow, we francojskej rěcy a w młogich drugich rěcach tšach pšed anglicizmami (*franglais, denglisch, rusangl*) atd. Za dolnoserbšćinu jo taka tema zazdašim ó. Až jo ó wotnowa palece pšašanje, njeby dejało se wocakowaš, dokulaž smy južo měli wobšyrnu diskusiju wo pšawopisu w přednej połojcy 90-tych lět, kotaraž jo po lěše 1995 wusnuła. Zawina za wobnowjenje diskusije jo wobzamknjenje dolnoserbskeje rěcneje komisije z lěta 2006, až jo wužywanje pismika <ó>² w dolnoserbskem pšawopisu zasej obligatoriske.³ Do toho jo měł <ó> wobmrokowanu płašiwosć (podobnje rusojškemu pismikoju <ë>) a jo se jano wužywał za wucbnice a słowniki. „Njeoficialnje“ jo se <ó> zawjadł wot kupki PONASCHEMU za swoje publikacije; kupka jo se w někotarych tekstach samo wrošila k šwabachskemu pismoju.

Zajmne (a njetypiske za pšawopisne diskusije) jo pši tom, až njewopšimjeju rozestajenja jano wobłuk pšawopisa; woni su wusko zwězane z pšašanim wugronjenja.

¹ Dokulaž kšě knigły mjazy drugim pokazaš na problemy, kenž su zwězane ze wšakimi kodifikacijami wužywanja ó, som se rozsužił za (donětejšny) pšawopis bžez ó. To njoco groniš, až som pšešiwu zasejzawježenju ó (gl. 6.1. a 7.1.). Druga možnosć, to groni wutworjenje „swojskego“ pšawopisa, kenž by wotblyšćował moje pšedstajenja, njeby wotpowědowała principam kodifikacije.

² How a dalej płaši: gaž žo wo ó powšyknje, pišo se ó, pismik (grafem) se wobznamjenijo pšez <ó>, fonem pšez /ó/, zuk pšez [ó]. To płaši teke za druge pismiki, fonemy a zuki.

³ Na aktualnosć tematiki pokazujo teke nastawk H. Faski (Faska 2007). Žěkujom se awtoroju, až jo mě južo do wozjawjenja pšipostał typoskript. Akle po wobzamknjenju manuskripta jo se wozjawił nastawk H. Bartelsa w *Nowem Casniku* 59 c. 6 wot 7. februara 2007, na b. 4-6.

Zwady w konteksće pšeměnenja pšawopisa njejsu nic wosebneho; how možo se pokazaš na lětaŕuŕke diskusije wo reformu nimskego pšawopisa, kenž su wjadli k tomu, aź su se wuwili někotare „systemy“ a měšane formy. Cesto dosć jo wuslědk takich rozestajenjow, aź njamožo se reforma pšewjasć (na pš. projekta za polšćinu a rusojšćinu w 50-tych/60-tych lětach).

Dolnoserbšćina stoj potakem w rěže podobnych padow, a pšašanje zasejzawježenja ó by se skerjej gožeło za rěcnopraktisku diskusiju, nic za rěcywědnu. Ale tak jadnora ta wěc how njejo, dokulaž musy se žiwaš na někotare wosebności, kenž wupšawjaju, aź se pšašanje ó w dolnoserbšćinje teke pšepytujo z rěcywědneho glědanišća. Take wosebności su mjazy drugimi:

- njejadnotne a njekonsekwentne wugronjenje ó w narěcach,
- wuzamrěše narěcow,
- woteběranje maminorěcných nosarjow dolnoserbšćiny,
- pšechod wot maminorěcneje k „wožywjonej“ (WITAJ-) dolnoserbšćinje,
- wuski zwisk mjazy pšawopisom a wugronjenim pla njemaminorěcných,
- stawizny (reformow) dolnoserbskego pšawopisa,
- zwěžanosć reformow z (kulturno)politiskimi pšašanjami.

Aby se głowne dypki problematiki zapšěgnuli, bužo teke notne zaběranje z teoretiskimi pšašanjami kodificěrowanja a z pošěgami mjazy narěcami a standardneju (za pšedstandardnu dobu: pisneju) rěcu (1.). Wušej togo musy se glědaš na problem ó w šyršem konteksće zwiskow dolnoserbšćiny ze susednymi rěcami a wosebnje w konteksće wliwow pšawopisow toš tych rěcow na wizu pisanja a na pozdžejšu pšawopisnu kodifikaciju dolnoserbšćiny (2.). K tomu dodajotej se dwa kapitla, kotarejž stej posćonej rěcnemu podložkoju diskusije: nastaše ó (3.) a rozšyrjenje w narěcach (4.). Akle pon možo se pšepytowanje zaběraš ze stawiznami wobznamjenjenja ó w pismje a potakem z wuwišim pšawopisa w toš tom dypku (5.). Dalšny kapitel wobjadna wužitk zasejzawježenja ó, pšašanje, lěc su naražone nowe pšawidła (na)rěcnej situaciji a pšawopisnej tradiciji pšiměrjone, a problem

wugronjenja ó (6.). Ako slědny dypk stoj pšašanje, kake dalšne puše wuwša su možne (7.).

W zwisku z temu stoj doněta njewozjawjone pšepytowanje Šwjele, kenž se wotšišća ako pšiloga.

Ako pšecej we wědomnostnych publikacijach, mam ako awtor pšijaznu słušnosť se wužěkowaš: pla P. Janaša za cytanje korektury, pla G. Mučiška za dowolnosť wužywaš jogo pširowanje słownikowu Muki a Starosty, pla Serbskego instituta za pomoc pši namakanju rědkich knigłow, za dowolnosť wotšišćaš nastawk Šwjele z jogo zawostajeństwa w SKA a za wužěłanje stojnišća rěcywědnego wotžělenja a dolnoserbskeje wotnožki k manuskriptoju, pla M. Helfera za zgotowjenje korty, pla E. Treiboweje za pšigotowanje druka a pla W. Barry a J. Trouvaina za pšiwzeše knigłow do rěda *Phonus*.

Posaarska, we februarje 2007

Roland Marti

1. Powědana a pisana rěc; narěcy a standardna rěc

Powědana a pisana rěc, narěcy a standardna rěc muse se dokradnje rozeznawaš. Dosć rozšyrjone jo měnjenje, až wobstoj standardna rěc jano w pisanej formje a až jo powědana rěc pšecej narěcna (potakem standardna rěc = pisana rěc, narěc = powědana rěc). Na to pokazuju fakt, až pošěguju se wuraze za standardnu rěc we młogich rěcach na pisanu formu rěcy: *Schriftsprache*, *spisovný jazyk*, *langue littéraire*, *knjižni jezik* atd. To płaši teke za dolnoserbšćinu, žož mamy terminus *pisna* abo *spisowna rěc*.⁴ Popšawem wobtlyščuju se w terminologiji wěsta tendenca: gaž pišomy, wužywamy za wětšy žěl standardnu rěc, a narěc jo głownje wobmrokowana na powědanu rěc. Ale to jo jano tendenca; dosć rozšyrjone su teke pisane narěcne teksty (na pš. narěcna literatura a w slědnem casu formy elektroniskeje komunikacije), a we młogich položenjach musy se pši powědanju wužywaš standardna rěc.

Popšawem pošěguju se terminuse na wšake aspekty rěcy. „Powědana rěc“ a „pisana rěc“ pokazujotej na formu, w kotarejž se rěc realizěruju (matej potakem něco cyniš z *parole*), dokulaž stej „narěc“ a „standardna rěc“ rozdźelnej rěcnej systema (na rowninje *langue*).

⁴ W dwurěcnyma słownikoma namakajo se „pisna rěc“ (Janaš 1990 s.v. „Schriftsprache“, Starosta 1999 s.v. „pisnorěcny“). Wjelerěcny terminologiski słownik słowjańskeje rěcywědneje terminologije naražijo wuraz „pismowska (spisowna) rěc“ (Jedlička 1977: 22; „pismowska“ felujo pla Starosty 1999, a „spisowna“ ma charakteristiku *alt* [= „veraltend bzw. veraltet“]). Wobej terminusa pla Jedlički žotej slědk na Šwjelu: „pismowska rěc“ wužywa se pla Šwjela 1896: 33 a wobej pla Šwela 1903: 4 (pšisp.). Pla Muki w pšedgronje k słownikuju stoj jano „pismowska rěc/Schriftsprache“ (Muka 1911-28 I: IX, na boce VII teke we formje „pismowska narěc/Schriftldialekt“); w samem słowniku njejstěj daniž „pismowski“, daniž „spisowny“ naspomnjetej. Dalej pišo H. Nowak „spisowna dolnoserbšćina“ (1954: 97). Pšeglěd dolnoserbskeje rěcywědneje terminologije dajo njewozjawjone seminarske žěło E. Wornarja (Werner 1988), žož se namakaju informacije wo staršej terminologiji (žěkujom se awtoruju, až jo mě pšed lětami pšewostajił kopiju togo žěła). Dalej wužywa se how terminus „standardna rěc“, aby se wobijali njedorozměšow. Wušej togo wobznamjenijo how „pšizuk“ akcent a „nazuk“ přědny zuk w słowje, morfemje abo zložce (Jedlička 1977: 130 ma wobej ako synonyma za akcent, a Šwela 1903: 4 a dalej wužywa particip „nazukowany“ za „akcentowany“).

1.1. *Powědana a pisana rěc*

Powědana a pisana rěc stej rozdźelnej formje realizacije a žotej potakem slědk na jadnu rěc. Togodla nastanjo pšašanje, kak stej mjazy sobu zwězanej. Wotwisujo jedna wot drugeje, abo stej wonej samostatnej? Mjazy rěcywědnikami kněžy se powšykne měnjenje, až jo powědana rěc ako pširodna forma rěcy wažnejša nježli pisana rěc, a až jo slědna wotwisna wot předneje.⁵ Togodla njejsu dlujki cas stojali pšašanja pisanja a pšawopisa w srjejžišću zajma rěcywědy.⁶ Až jo powědana rěc primarna w stawiznach čłowjestwa powšykne a zwětšego teke pla jednotliwego luža (potakem filogenetiski a ontogenetiski),⁷ pšitřefijo, ale to njoco groniš, až jo pisana rěc pšecej a jadnobočne wotwisna wot powědaneje. We młogich padach a w pšiběracej měrje jo to skerjej nawopak.⁸ To jo zwězane z tym, až pšiběra informacija,⁹ a wětšy žěl informacijow se posrědkujo w pisanej formje. To płaši wosebne za elektronisku komunikaciju. Ako wosebna forma pisaneje rěcy wobstoj šišćana rěc.¹⁰

⁵ Wuwzeša njejsu licobne. How možo se pokazaš na „rěcywědne spekulacije“ Householdera, žož se namaka ceły kapitel wo primarnosći pisanja („the primacy of writing“, Householder 1971: 244-264).

⁶ Na wědomnostnej rowninje pšipisujo se taka pozicija młodogramatiskej šuli, ale nejskerjej jo to wuslědk romantiki, gl. na pš. Schleiermacher 1835.

⁷ Wušej togo dokazujo se primarnosć powědaneje rěcy hyšći na pšiklaže strukturnych wosebnosćow rěcy (gl. Günther 1983: 18), ale na tom musy se cwiblowaš (gl. dalej).

⁸ Njejo togodla žeden žiw, až zajmuj se rěcywěda (zasej) wěcej za pšašanja pisaneje rěcy, gl. na pš. Glück 1987, Günther/Ludwig 1994 a 1996 a pšeglěd Coulmas 2003: 13-17.

⁹ Musy se podšmarnuš, až pšiběra jano informacija, nic wěženje (tak pomjenjona „wěžeńska towarišnosć“ (*Wissensgesellschaft*) jo napšawdu jano „informaciska towarišnosć“ (*Informationsgesellschaft*).

¹⁰ Šišćana rěc jo hyšći wěcej norměrowana nježli pisana rěc a jo teke wěcej wobmyslona, dokulaž jo šišć pšecej myslony za šyršu zjawnosć. Gl. za wosebnosći šišćaneje rěcy Reformatskij 1933 a Vachek 1948.

Powědana rěc jo potakem cesto dosć wobwliwowana a samo wotwisna wot pisaneje.¹¹ Wliw a wotwisnosć wobstojtej na wšykných rowninach; wosebnje mocnej stej wonej w syntaksy a teke w słownem skłaze, ale moźotej se teke wustatkowaš na wugronjenje ako „spelling pronunciation“ (wugronjenje „po pisanju“ abo „po pismikach“).¹² Togodla mogu pšeměnenja w pšawopisu teke wjasć k pšeměnenjam we wugronjenju.¹³ Z takeju možnosću musy se wosebnje licyš, gaž njejo rěc mamina, ale nawuknjona z wucbnicow. W takem paže možo pisana rěc samo byš primarna.¹⁴

Powšyknje možo se groniš, aź stej powědana a pisana rěc zwězanej a aź zwězanosć (abo wotwisnosć) njejo jadnobocna, ale mjazsobna. Njewotwisnje wot zwězanosći ma kužda z formowu rěcy swoje systemne wosebnosći.¹⁵

Wažne za pšawidłowe rozměše pošegow mjazy powědaneju a pisaneju rěcu jo hyšći nastajenje wužywarjow k dwěma formoma rěcy. Nejžwěc maju woni pisanu rěc za lěpšu, wušu formu rěcy, kenž jo pšawidłownjejša a jadnučka korektna forma. Wobkněženje pisaneje rěcy jo wažnejše (zmolki w pšawopisu su gorše nježli

¹¹ To popšawem pšitřefijo teke za rěcywědu. Njeglědajucy na to, aź su wuchojžili z primarnosći powědaneje rěcy, njejo wětšyna rěcywědnikow, wosebnje strukturalistow a generatiwistow, faktiski pšepytowała powědanu rěc, gl. Linell 1982. Ale to njoco groniš, aź su se zaběrali z wosebnosćami pisaneje rěcy. Skerjej jo objekt był rěc powšyknje, ale žětało jo se głownje na podložku pisanego materiala. Wuwzeši, to se wě, stej pšeccej byłej fonetika a dialektologija.

¹² Zazdašim žo tradicija takego wugronjenja slědk do karolingiskego casa, žož jo se pominalo wugronjenje łatyńskeje rěcy *ad litteras* (gl. Bullough 1991).

¹³ Staršy uzus w nimskem pšawopisu jo pokazal na dłužkosć wokala pšez dwojny konsonant (na pšikład *Mecklenburg*, žož jo přědne *e* dłužke abo samo diftongiske). Dokulaž pokazuju w žinsajšem nimskem pšawopisu <ck> na krotkosć pšedchadajucego wokala, wugronje wjele luži „po pismiku“ krotke *e*. We francojšćinje jo se wugronjenje sufiksálnego wokala słowa *gageure* (morfologiski *gage* + *ure*) pod wliwom pisanja sufiksa *-eur* pšeměniło wot [y] do [œ].

¹⁴ Zwětšego pšiznajo se primarnosć pisaneje rěcy jano za wosebne pady: ontogenetiski su to głuchonime luže (gl. na pš. Klein 1985: 9).

¹⁵ Teorija wo relatiwnej samostatnosći pisaneje rěcy žo slědk na Pražańsku šulu (gl. na pš. Vachek 1939 a 1973) a jo w 60-tych lětach zachadnego stolěša wjadła k nastašu samostatneje rěcywědneje discipliny (gl. Allén 1971, Penttilä 1970). Pšeglěd wo rozdžělnych teorijach dajotej Feldbusch 1985 a Glück 1987: 57-110.

wotchylenja we wugronjenju). Potakem stoj ortografija nad ortoepiju. Powšyknje ma pisana rěc wěcej prestiža nježli powědana.¹⁶

1.2. *Narěcy a standardna rěc*

Což nastupa narěcy a standardnu rěc, jo powšyknje mēnjenje w rěcywěže dłužki cas teke było dosć jadnobočne: narěcy su primarne, a standardna rěc jo se akle potom wutworila a jo wotwisna wot narěcow. To pšitrjefijo nanejmenjej filogenetiski: na zachopjenku wobstoje jano narěcy, a standardna rěc pojavijo se akle pozdzej. Wušej tego njamožo standardna rěc nastaš bžez narěcow,¹⁷ ale narěcy wobstoje teke bžeze standardneje rěcy. Narěcy wobstoje nejžwěc na zachopjenku w rěcnem kontinuumje, žož žo pšechod wot jadneje rěcneje formy k drugej pomašem a žož hyšći njewobstoje jasne rěcne mroki.¹⁸ Pšez njerěcne wliwy wuwija se kontinuum dalej a nastanu mjenjej abo wěcej kšute narěcne mroki, ale ako zwětšego mogu se wužywarje susednych narěcow hyšći rozměš bžeze šěžkosćow.

Standardna rěc ma zewšym hynakšu strukturu. Popšawem jo wona někajka „super-struktura“, kenž se wuzwignjo nad narěcami a je pšekšyjo.¹⁹ Standardna rěc jo

¹⁶ Gl. Coulmas 1985: 107.

¹⁷ Ontogenetiski njejo to wěcej obligatoriski tak: we młogich rěcach nawuknjo wjele žiši standardnu rěc ako přědnu (na pš. francojšćinu abo polšćinu), a narěc wostanjo jim cuza.

¹⁸ Techniski gronjone, njejsu w takem kontinuumje izoglose hyšći zgromažone do izoglosowych zwězkow.

¹⁹ Po terminologiji Klossa groni se wo „Überdachung“ (Kloss 1969 a 1977, Muljačić 1986 a 1989). Pši tom možo se „kšywo“ pšeměniš: njewobstoje objektivne rěcywědne měritka, wjele a kake narěcy w rěcnem kontinuumje słušaju k jadnej standardnej rěcy. Tak su dolnonimske narěcy pod „kšywom“ nimskeje standardneje rěcy, ale rěcnje wjelgin bliske narěcy w Nižozemskej maju swojske „kšywo“. A słowjańske narěcy w Makedoniji (w geografiskem zmysle) su se do końca drugeje swětoweje wojny namakali pod „kšywom“ bulgarskeje, serbiskeje a (cuzeje) grichiskeje standardneje rěcy, ale wobjim „kšywom“ jo se cesto pšeměnił we wotwisnosći wot politiskeje situacije. Po wojnje jo se za jaden žěl narěcow wutworil nowe „kšywo“: makedońska standardna rěc. Narěcy w pirinskej Makedoniji su po 1948 wostali pod „kšywom“ bulgarskeje standardneje rěcy, a za narěcy w Grichiskej njejo hyšći jasne, kake tam bužo „kšywo“. Gl. k tomu Voss 2004.

potakem „kumštna“, wutworjona rěc, a pši wutworjenju standardneje rěcy su njerěcne faktory rozsuzuće.

Standardna rěc ma cely řed wosebnosćow, kenž njejsu typiske za narěcy. Předna a nejžwažnejša wosebnosć jo kodifikacija (kodificěrowanosć; gl. 1.3.). K tomu pšizo, až płaši wona za wšykne wužywarje rěcy we wěstych situacijach (obligatoriskosć), až možo se wužywaš za pšisamem wšykne formy rěcneje komunikacije (polywalentnosć) a až ma wotpowědne rěcne srědky (funkcionalna a stilistiska diferencěrowanosć).²⁰ Wušej togo njewobstoj standardna rěc w izolaciji, ale jo w mjazsobnych pošěgach z drugimi standardnymi rěcami (zwěžanosć).²¹

Ako podložk za kodifikaciju možo se wubraš jedna z narěcow (cesto narěc głownego města stata abo rěcneho wobcerka),²² wona možo bys zestajona ze wšakich narěcow²³ abo wužywaš južo wobstojecu pisnu rěc.²⁴ We kuždem paže stoj standardna rěc na hynakšej rowninje nježli narěcy a ma samostatne wuwise. To groni, až njejo

²⁰ To jo klasiske wopisanje, kenž žo slědk do Pražańskeje šule a namaka se w nejkrotšej formje w nastawku Isačenko 1958: 42. W drugih wopisanjach wužywajotej se teke terminusa „intelektualizacija“ abo „wobžěłanosć“: Wobej pokazujotej na to, až jo standardna rěc wuslědk wědobnego wutworjenja, nic jano njekontrolowanego wuwisa.

²¹ Na to pokazuju na pšikłaze rusojskeje rěcy Boeck a dr. 1974: 14. Wažne jo, až pošěgi njewobstoje jano ze „swojskimi“ narěcami, ale z drugimi standardnymi rěcami. Nejžwěcej su to susedne standardne rěcy abo teke „modne“ abo dominěrujuce (za serbšćinu na pš. susedna a dominirujuca nimšćina a modna engelšćina).

²² Pšikłada stej francojšćina z narěcu Ile-de-France, regiona Parisa, abo rusojšćina ze srjejźnorusojskeju (Moskowskeju) narěcu.

²³ Pšikłady su italsćina („lingua toscana in bocca romana“), nimšćina („hochdeutscher Lautstand in niederdeutscher Aussprache“) abo polšćina (małopolski podložk z mocnym wjelikopolskim wliwom abo nawopak).

²⁴ „Pisna rěc“ wotpowědujo nimskemu *Schreibsprache* a jo pšedchadnik standardneje rěcy (bžeze kšuteje kodifikacije a njewopšimjejuce powědanu rěc). Taka pisna rěc jo podložk za kodifikaciju češćiny, kenž žo we młogem slědk na rěc Kralickeje biblije, což jo wjadło k tomu, až jo kodifikacija była južo na zachopjeńku starobytna. Rozdźěl mjazy pisaneju češćiny, kenž wužywa standardnu rěc (*spisovná čeština*), a powědaneju (*obecná čeština*) jo tak wjeliki, až jo toš ta rěcna situacija jaden z pšikładow za tak pomjenjonu *diglosiju* (gl. Ferguson 1959 a wosebnje Britto 1986).

standardna rěc jadnobočnje wotwisna wot narěcow: wliwy su mjazsobne, a we młogich rěcach a wosebje w slědnem casu su wliwy standardneje rěcy na narěcy mocnejše. To jo teke zwězane z psiběrajucym wliwom pisaneje rěcy, dokulaž se w pisanju wužywa głownje standardna rěc.

Rozdžěl w prestižu, kenž kněžy se mjazy powědaneju a pisaneju rěcy, dajo se teke pytnuš mjazy narěcu a standardnymi rěcami: zwětšego ma standardna rěc wušy prestiž nježli narěc. We młogich rěcach glěda se na standardnu rěc ako na wušu formu rěcy, a wužywanje narěcy jo znamje njekubłanosći. Samo tam, žož njejo nastajenje k narěcam tak negatiwne, njebudu se zwětšego wužywaš narěcy we formalnych situacijach.²⁵

1.3. *Kodifikacija rěcy*

Kodifikacija jo nježžwažnejša wosebnoś standardneje rěcy. Pod kodifikaciju rozmějo se wopisanje systema pšawidłow a formow, kotarychž wužywanje jo pšedpisane abo dowolone. Wšykno, což njewotpowědujo kodifikaciji, njejo žěl standardneje rěcy a potakem nješawe. Kodifikacija jo wužělana a pšedlažy w pisanej formje. Połna kodifikacija wopšimjejo wšykne rěcne rowniny: Pisanje w pšawopisu, wugronjenje w ortoepiji, morfologiju a syntaksu w gramatice, leksiku w słownikach.²⁶ Pši tom možo kodifikacija byś mjenjej abo wěcej kšuta. To wotwisujo na jadnom boce wot kodificěrowaneje rowniny: powšyknje jo kodifikacija w pšawopisu wjelgin kšuta, w leksice pak lichotnejša. Na drugem boce možo kodifikacija sama slědowaš wšakim

²⁵ Dobry pšikład jo nimšćina w Šwicarskej. Njeglědajucy na to, až cesće se w Šwicarskej narěcy (w powědanej formje wužywa se standardna rěc wjelgin rědko), jo we wjelgin formalnych situacijach jano standardna rěc možna. A typiska jo stare mě za standardnu rěc w někotarych narěcach: „guot-tytsch“ (to groni „dobra nimšćina“); za narěc jo to „schläch-tytsch“ („špatna nimšćina“).

²⁶ Kodifikacija možo teke byś njedospołna. Cesto dosć njejo ortoepija kodifikowana abo wopisujo se jano na podložku pisanja a dosć powšykných pšawidłow, kak deje se pismiki abo kombinacije pismikow wugroniš.

principam: možo wěcej pšedpisaš, kak dej se pisaš a powědaš (preskriptiwna norma), abo wěcej wopisaš, kak se pišo a powěda (deskriptiwna norma).²⁷

Narěcy slěduju teke pšawidłam a maju dozwolone formy. Ale pšawidła njejsu zwětšego pisnje sformulowane a njejsu w głownem tak kšute. W narěcach powěda se togodla skerjej wo uzusu abo wo normje.²⁸ Typiske za rěcywědne zaběranje z narěcami jo togodla wopisanje, nic pšedpisanje.

Kodifikacija rěcy nastanjo zwětšego ako rezultat dłužkego wuwiaša, a wumějenje za kodifikaciju jo pisana tradicija. Na zachopjeńku pisaneje tradicije w jadnej rěcy wužywaju a adaptěruju pisarje teje noweje rěcy pismiki a pšawidła pisanja drugeje rěcy abo drugich rěcow, kenž južo ma(ju) pismojstwo,²⁹ a rěcny podložk jo narěc pisarja abo cytarja. Dalšne wuwijanje wježo do regionalnych pisnych rěcow a dalej do standardnych rěcow; za standardnu rěc jo wužětanje kodifikacije wažne wumějenje (gl. gorzejce).

Głowny problem kodifikacije płaši južo za pisanu rěc: powědana rěc wuwija se malsnje, nježli pisana, dokulaž stoj pisana rěc w tradiciji: wona jo wobwliwowana wot južo napisanych tekstow a wužywa a wobchowa stare rěcne formy dlejšy čas.³⁰ Z drugego boka njepšejdu nowe formy, kenž nastanu w powědanej rěcy, ned do pisaneje; akle po wěstem casu mogu se take pšemějenja teke pšesajziš w pisanej rěcy

²⁷ Pšedpisanje a wopisanje njedajotej se tak jasnje wotmrokowaš w rěcywěže: pšedpisanje pšecej wopšimjejo wopisanje a nawopak (gl. k tomu Klein 2004).

²⁸ Gl. za terminologiske a druge problemy wosebnje Coseriu 1952, kenž rozeznajo *system*, *normu* a *powědanje*. Gaž se wužywa terminus „norma“, rozezna se „(uzuelna) norma“ narěcow wot „kodificěrowaneje normy“ standardneje rěcy.

²⁹ W paže serbšćiny su to głownje nimšćina a podwjacorno-słowjańske rěcy, kenž du wšykne slědk na łatyńsku tradiciju.

³⁰ Pisana rěc jo potakem kumulatiwna: stare teksty wužywaju se dalej a wobwliwuju rěc młodšych tekstow. W pširowanju z tym jo powědana rěc konsekutiwna: stare formy njamogu se tak dłužko wobchowaš, dokulaž do 20. stolěša njejo było možno, zachowaš powědanu rěc (to jo se jano mogało zwonožeš pšez pisanu rěc), a togodla zaměniju se stare formy malsnje pšez nowe.

a stare formy zaměňuju se teke how z nowymi. Zakomuženje jo hyšći wětše, gaž južo wobstoj kodifikacija. Za zawježenje nowych formow do standardneje rěcy jo pšēměnenje kodifikacije notne. Dokulaž jo wobstawnosć jedna z wažnejšych kakosćow kodifikacije, njedajo se kodifikacija lažko pšēměniš, a wšaka nowota (abo jano naražone pšēměnenje) wubužijo wotše rozestajenja. Ako wuslědk takich rozestajenjow njamogu se zwětšego pšēměnenja kodifikacije scełego zawjasć abo jano w kompromisnej formje.

1.4. *Posěg mjazy zukami a pismikami (fonemami a grafemami)*³¹

Zwětšego wužywa se w pisanej rěcy standardna rěc, a w powědanej rěcy stej standardna rěc a narěc w konkurency (gl. gorjejece, 1.1.-1.2.). Tam, žož su narěcy hyšći dosć mocne, dajo se narěcny wliw na standardnu rěc derje pytnuš. To płaši wosebne za wugronjenje, dokulaž potrjefijo kodifikacija wosebne pšawopis, a wugronjenje se kodifikujo akle pozdziej abo zewšym nic.³² Gaž felujo kodifikacija wugronjenja, rědujo se wono po narěcach abo „po pismikach“.

Togodla jo wjelgin wažne rozměš posěg mjazy zukami a pismikami (abo fonemami a grafemami). W alfabetiskem pismje jo posěg zasadnje tak, až wotpowědujo jadnomu fonemoju (rědšej kombinaciji fonemow[u]) jaden grafem (abo

³¹ Zuk a fonem njejstej synonyma; to płaši hyšći we wětšej měrje za pismik a grafem. Dokulaž njejo rozdžěl mjazy nima w pšepytowanju pšawopisnych pšawidłow rozsuzecy a dokulaž žo how we wětšynje padow napšawdu wo pismiki, bužotej se dalej wužywaš „zuk“ a „pismik“. Jano tam, žož jo rozdžěl wažny, zawježotej se „fonem“ a „grafem“. K tomu pšizo hyšći, až njama „grafem“ powšyknje pšiwzetu definiciju: za tych jadnych stej <a> a <A> warianty jadnogo grafema, za drugich dwa grafema; w nimskej rěcy jo w jadnej teoriji <sch> jaden grafem (dokulaž wotpowědujo jadnomu fonemoju), w drugej su to tši grafemy. We wopisanju grafematiskich strukturow zawjedu se togodla cesto dosć pšidatne terminuse ako „fonografem“, „grafografem“ atd. (gl. na pš. Catach 1979: 28-30, a powšyknje Kohrt 1985 a 1986).

³² Gl. gorjejece, 1.3.; gorno- a dolnoserbščina na pšikład njamatej ortoepiski słownik, a powšyknje abo pšawopisne słowniki pokazuju na wugronjenje jano we wuwžešnych padach (gl. na pš. Starosta 1999, žož se pokazuju głownje na wotchylece wugronjenje njepšizukowanego *o* w słowach typu *sobota*).

kombinacija grafemow[u]): /x/ = <x>.³³ We někotarych padach njejo wugronjenje konkretnje kodifikowane, ale powědajuce mogu se jo wubraš we wotwisnosći wot wugronjenja w dialektach (rědšej wot drugich faktorow).³⁴ Pošęgi mogu se pšeměniš pšez wuwise jadneje z formowu (zwětšego jo to powědana rěc), gaž druga wostanjo njepšeměnjona. Wuwise možo wjasć do wjelgin komplikowanych pšawidłow abo do rozpada pošęgow (historiski pšawopis).

1.5. Pšawopis

Pšawopis jo zwětšego jaden z přednych žělow standardneje rěcy, kenž se kodificěrujo, a za wětšynu wužywarjow jo to nejžwažnejša abo samo jadnučka forma kodifikacije, kotaruž znaju.³⁵ Pšawopis rědujo wšykne aspekty pisanja standardneje rěcy, wot pisma³⁶ až do wužywanja wjelikich pismikow a interpunkcije.³⁷ Nejžwažnejšy žěl pšawopisa jo rědowanje pisanja jednotliwych słowow. Pši tom wutworijo se pšawopis na podložku systema pisanja.³⁸ Pšawopis wuběra potakem w ramikach systema

³³ Tak jadnore to njejo, dokulaž se system fonemow a system grafemow njezmakatej. Togodla su pšawidła pošęgow fonem – grafem pšisamem we wšykných rěcach dosć komplikowane (gl. na pš. Augst 1986a, Haas 1970 a Luelsdorff 1986). Ale na principje to nic njezměnijo.

³⁴ Pšikład jo wužywanje grafema <ě> (*rogato e*) w chorwatskej rěcy w 19. stolěše, kenž jo se wugronił ako /i)je/, /e/ abo /i/ we wotwisnosći wot narěcy. Podobnje jo to było z pismikom <ѣ> w bulgarskej rěcy do 1945, kenž jo stojał za /e/ abo /ja/. Žinsa wužywa standardna chorwatščina jano <i)je> a bulgarščina <e> abo <я> we wotwisnosći wot fonetiskich pšawidłow.

³⁵ Togodla pošęguju se rozestajenja wo pšawidłowem wužywanju rěcy wjelgin cesto na pšawopis, a korektnosć drugich rowninow njegrajo žedneje role. Житомирский 1915 pomjenijo pšawopis samo „moloch 20. stolěša“.

³⁶ Za serbšćinu jo se pšecaj wužywał łatyńske pismo, ale w dwěma wariantoma: šwabachske pismo a „łatyńske“ (antikwa). Dalokož wěm, njejsu se žednje naražili měšane formy pisma (na pš. wužywanje kyriliskich pismikow za zuki, kenž njamaju wotpowědujucego pismika w łatyńskem pismje) ako „metelčica“ w słowjenšćinje. Ale diskusije wo wužywanju šwabachskich abo „łatyńskich“ su se wjadli z wjelikim angažementom, gl. dalej 2.2.

³⁷ W slědnyma dypkoma jo serbščina dłužki cas slědowała nimskemu pšikładoju; což nastupa interpunkciju, jo to žinsa hyšći tak. Togodla jo se musala gornoserbska kodifikacija interpunkcije pšeměniš, gaž su zawjadli nowe pšawidła za nimšćinu.

³⁸ Za serbšćinu stej se wužywała dwě zasadnej možnosći: diakritiske pisanje, žož jaden pismik, cesto z diakritiskim znamuškom, wotpowědujo jadnomu fonemoju, wosebnje w tak pomjenjonem

pisanja, kak dej se pisaš,³⁹ a naložuju wěšte principy pšawopisanja.⁴⁰ Principy pšawopisanja rěduju, kotare rěčne rowniny postajaju pisanje. Zasadna rownina jo za alfabetiske pismo zukowa, a togodla jo zasadny princip fonetiski/fonologiski.⁴¹ We młogich rěcach wobwliwujo pšidatna rownina, rozmjej słowna (abo skerjej morfemna), pisanje pšez morfologiski princip.⁴² K tomu pšidu hyšći wšake druge principy,⁴³ ale tej spomnjetej stej nejžwažnjejšej.

Za jadnu standardnu rěc su principielnje někotare pšawopise možne, a z rěcywědnego glědanišća stej pšiměrjonosć pšawopisa rěčnym wosebitosćam a jadnorosć pšawidłow rozsužecej wuměnjeni. Gaž se naražijo nowy pšawopis, kenž wotpowědujo rěcy wěcej nježli stary a kenž jo teke jadnorjejšy, pon by se kodifikacija

„analogiskem“ (abo „składnem“, gl. Pful 1848: 65) pšawopisu (na pš. <š>), a „polygrafiske“, žož kombinacije pismikow wotpowěduju jadnomu fonemoju, wosebnje w „nimskem“ pšawopisu (na pš. <sch>). System pisanja jo zwětšego měšany: w serbšćinje wužywa „nimski“ pšawopis teke diakritiku (na pš. <ž>), a „analogiski“ pšawopis teke kombinacije (na pš. <ch>).

³⁹ Pšawopis a system pisanja njejstej identiskej (gl. Eisenberg 1983: 41 a wosebnje Stetter 1994), dokulaž dowolujo předny w kodifikaciji jano žěl možnych pisanjow, kenž wotpowěduju slědnemu.

⁴⁰ Gl. Naumann 1985 a Nerius 1986, wosebnje b. 18-21. Principy pšawopisanja su se kritizowali, dokulaž njamogu se rědowaš systematiski a njejsu togodla dosć „wědomnostne“ (gl. pšeglěd w knižkach Glück 1987: 98-105). Pšidatny problem principow pšawopisanja jo, až njekněžy se jednotnosć we wužywanej terminologije.

⁴¹ Princip pomina: „Piš tak, kak powědaš!“ Klasiski pšikład za pšawopis, kenž jo se wutworil na takem principje pšisamem bžeze wuwzeša, jo serbiski (a potom serbisko-chorwatski) pšawopis Vuka Karadžića, kenž jo teke postajil pominanje (пиши као што говориш!). Po fonetiskem/fonologiskem principje pišo se labial w chorwatskima słowoma <Srbija>, ale <srpski>, žož pismika/grafema a <p> wotpowědujotej zukoma/fonemoma [b] a [p].

⁴² Princip pomina: „Piš słowo/morfem po možnosći pšecej na samsku wizu!“ Pšikład jo labial w polskima słowoma <Serbowie> a <serbski>, žož wotpowědujotej [b] a [p]. W jednotliwych rěcach mogu se namakaš zajmne warianty togo principa, gl. na pš. pisanja typa <alt> a <älter> (ale <Eltern>) w nimšćinje. Popšawem jo wužywanje <ó> w serbšćinje teke pšikład za morfologiski princip, dokulaž možo se pšeměniš do <o>.

⁴³ Cesto pokazujo se na „historiski“ princip, kenž podlažy na pš. engelskemu abo francojskemu pšawopisoju. Napšawdu jo „historiski“ princip w zachadnosću był fonetiski/fonologiski abo morfologiski, ale pšeměnenja w zukowem systemje rěcy njejsu wjadli k wotpowědujucym pšeměnenjam w systemje pisanja. Historiski pšawopis njejo potakem wuslědk nałożowanja „historiskego“ principa, ale skerjej rezultat rozdžělnego wuwisa powědaneje a pisaneje rěcy.

dejała pšeměniš. Ale pši rozwězanju pšawopisnych problemow a wosebnje pši zawježenju nowego pšawopisa njejsu rěcywědne wobmyslenja nejžwažnjše: rozsúzece su druge faktory.

Pšawopis jo podložk za pisanu rěc a musy se wobkněžyś wot wšykných, kenž kšě wužywaš rěc w pisanej formje. Togodla stoj pšiswojenje pšawopisa w srjejišću rozwucowanja rěcy, wosebnje mamineje, a to pomina napinanje a stawne procowanje za dlejšy cas. Gaž wobkněže wužywarje rěcy pšawopis, njejsu wěcej zwolne nawuknuš nowy, njeślědajucy na to, lěc jo nowy pšawopis lěpšy abo jadnorjejšy. Pšawopisne pšeměnenja mogu se togodla jano pšesajziš, gaž wobchowaju tam, žož to možne jo, tradiciju, a gaž njepotrjefiju zasady pšawopisa.

Možno jo, to se wě, namocne pšesajženje pšawopisneje reformy. Nadpadnjo, až jo wjele pšawopisnych reformow zwězane z towarišnostnymi pšeměnenjami abo politiskimi pšewrošenjami abo su se pšesajžili w diktaturach.⁴⁴ A rěcne rozestajenja (a za wětšy žěl su to rozestajenja wo standardnu rěc a wosebnje wo kodifikaciju) su dobry indikator za towarišnostne problemy.⁴⁵ Cesto dosć njejsu namocne reformy trajne: gaž se pšeměniju towarišnostne abo politiske wuměnenja, wroši se rěc k starym tradicijam.⁴⁶

Dokulaž jo kodifikacija wusko zwězana ze standardneju rěcu, ma wona teke podobny prestiž. Kodifikacija njejo jano řědowanje pisanja rěcy, ale jo nejjasnejšy wuraz standardneje rěcy a stoj togodla (*pars pro toto*) we wědobnosću wužywarjow za

⁴⁴ Gl. na pš. zawježenje nowego pisma a pšawopisa w Turkojskej po młodoturkojskem pšewroše 1928, pšechod wot arabiskego do łatyńskego a dalej do kyriliskego pisma w Sowjetskem zwězku, wužywanje morfologiskego principa w „samostatnej“ Chorwatiskej (NDH) w casu drugeje swětoweje wojny. To pšaši teke za dolnoserbšćinu po wojnje, gl. dalej 2.3.

⁴⁵ Gl. Škiljan 1988: 135: „Gotovo svakoj dubljoj društvenoj krizi [...] prethodi (a i prati je) neki oblik „jezičnopolitiske krize“.“

⁴⁶ Ako pšikład možo se pokazaš na Moldawsku, žož su se wrošili k starym rumuńskim tradicijam, abo za ukrainšćinu a běłorušćinu. How žo wo wrošenje k rěcnej kodifikaciji 20-tych lět, to groni pšed namocnem pšibliženju k rusoj rěcy w 30-tych lětach (gl. pšisp. 275).

standardnu rěc. Wšake pšeměnenje kodifikacije njejo togodla jano techniska procedura, ale dosega standardnu rěc w celem. To je zazdašim pšidatna zawina, cogodla jo pšeměnenje pšawopisa taki šěžki nadawk.⁴⁷

1.6. Dwojaka funkcija standardneje rěcy

Standardna rěc ma w přědnem rěže konkretny (rěcny) nadawk. Wona se wužywa ako nadregionalna rěc we formalnych situacijach a wosebne w pisanej komunikaciji. Za wudospołnjenje tego nadawka jo wona kodificěrowana. Wažnej aspekta kodifikacije stej spuščobnosć a wobstawnosć. Togodla jo wutworjenje sameje kodifikacije na podložku tradicije a/abo uzusa dlujkotrajny proces. Pozdžeje pšeměnenja (reformy) kodifikacije njesu w zajmje wobstawnosći kodifikacije a pominaju togodla hyšći wěcej casa; cesto dosć njamogu se reformy pšesajzaš njewotwisnje wot toho, lěc su rěcnje wopšawnjone.

Wobkněženje kodifikacije jo wažne wuměnenje za wuspěšne funkcioněrowanje wuwitego towarišnostnego žywjenja, kenž se spuščijo na želenje žěła. Togodla jo nawuknjenje pisma a standardneje rěcy jaden z nejžwažnjejšych nadawkow šule. Toš ten nadawk wolažcyjo jasna, rěcy wotpowědujuca kodifikacija z jadnorymi pšawidłami, kotaraž njestoj po možnosći daloko wot powědaneje rěcy. Nutšikowna pšešiwosć nastanjo z toho, až se powědana rěc stawnje wuwija, a (pisana) standardna rěc wobchowa stare formy. Takemu roztylnemu wuwiseju by jano mogała zadoraš rěcna reforma, kenž zasej pšibližyjo rozdžělne formy, a to možo jano byš reforma standardneje rěcy pšez pšeměnenje jeje kodifikacije.

Na druhej rowninje ma standardna rěc symbolisku funkciju. Pšez wutworjenje standardneje rěcy dajo se dopokazaš, až stoj teke „mała“ rěc na jadnej rowninje z „wjelikimi“, powšykne pšipoznatymi rěcami a až možo se wužywaš we wšakich

⁴⁷ Na to pokazujotej teke Fishman 1977 a Nerius 1994. Zajmne jo, až njespomnjejo slědny w pšeglěže pšawopisnych reformow 20. stolěša (na b. 731-732) serbšćinu.

wuměnjach a za wšake nadawki.⁴⁸ Dokulaž ma standardna rěc južo taki symboliski wuznam, možo se wona teke wužywaš za pšepowdaše drugih symboliskich informacijow. A w młogich padach njejo reforma kodifikacije wuslědk rěcneho wuwisa, ale służy njerěcnym, symboliskim cilam. Wubraše konkretnego pisma ma zwětšego skerjej symbolisku funkciju nježli rěcnu.⁴⁹ To samske płaši za pšeměnenja pla jednotliwych pismikow⁵⁰ a pla principow pšawopisa.⁵¹ Na drugej rowninje ma rěcny purizm podobne funkcije: pšez wutłocenje cuzych wliwow njedej se podšmarnuš jano rěcna njewotwisnosć, ale teke politiska abo gospodarska. Na koncu ma samo wubraše narěcneho podložka za standardnu rěc njerěcnu slězynu.⁵² Narěc, kenž służy ako podložk za standardnu rěc, dobydnjo teke wětšy prestiž, a na nju se cesto glěda ako na „lěpšu“ narěc. A togodla nježjo we młogich rozestajenjach jano wo rěcne problemy a wo systematiske polěpšenje standardneje rěcy, pisma abo pšawopisa, ale teke abo samo zwětšego wo njerěcne pšašanja a potakem wo symboliske funkcije standardneje rěcy a jeje kodifikacije.

⁴⁸ We zachadnosći jo se to głownje dopokazało pšez wužywanje w literaturje. W 20. stolěšu jo se to pšeměniło: něnt służy wužywanje we wědomnostnych, wosebje techniskich tekstach ako dopokaz rowno- a połnopšawnosći rěcy (gl. Haarmann 1979: 332-351, za serbšćinu wosebnje 348).

⁴⁹ Do 20. stolěša jo pismo głownje symbolizowało religioznu pšislušnosć (na pš. wužywanje kyriliskego, łatyńskego a arabskego pisma na Balkanu), gl. Mieses 1919. W 20. stolěšu jo se to pšeměniło: kyriliske pismo jo pokazalo na pšislušnosć k Sowjetskomu zwězkoju, a łatyńske pismo njejo wěcej tak mocnje zwězane z religiju, ale jo skerjej neutralne. Gl. ku „konotatiwnym“ funkcijam pisma Harweg 1989 a Smalley 1994.

⁵⁰ Pšikłada stej pšechod wot <w> do <v> w českej rěcy w 19. stolěše, aby se tak podšmarnuš rozdžěl k nimskej tradiciji, abo wubraše „serbiskich“ pismikow <j>, <њ>, <љ>, <ц> pši kodifikaciji makedońskeje rěcy 1944/45, aby se nowa standardna rěc wotmrokowała wot bulgaršćiny a se symboliski pšibližyła k serbiskej rěcy.

⁵¹ Serbiska rěc w kodifikaciji Vuka Karadžića jo nałožyła (gromaže z nowuju formu kyriliskego pisma) fonetiski princip a jo na taku wizu podłymiła distancu k słowjanoserbiskej rěcy. To samske płaši za běłorusojsku rěc w kodifikaciji zachopjeńka 20. stolěša, a njejo pšipadnje, až jo reforma w 30-tych lětach wošłabiła rowno toś tu wosebnosć a jo potakem (zasej) pšibližyła pšawopis rusojскеj tradiciji.

⁵² Tak jo był narěcny podložk přédneje warianty słowakšćiny bližy k češćinje nježli srježno-słowakske narěcy, na kotarychž jo L'. Štúr wutworil swoju kodifikaciju. (Štúr jo podšmarnuš wosebnosći słowakšćiny teke w pšawopisu, ale to jo se pozdzej pšeměniło, dokulaž su reformy kodifikaciju zasej pšibližyli češćinje, gl. Pauliny 1948: 71-80.)

Konkretna řeč wopšimjejo potakem w sebje wšake formy a systemy, kenž su wusko zwězane mjazy sobu, ale woni maju swoje wosebności. W přědnem rěže su to narěcy, nad kotarymiž stoj standardna řeč. Rěč wustupujo w pisanej abo w powědanej formje, a pismikam abo grafemam pisaneje formy řecy wotpowěduju w powědanej formje zuki abo fonemy. Pošęgi mjazy nima su řědowane w kodifikaciji pšawopisa. Won jo wažny źěl kodifikacije standardneje řecy w celem a za wětšynu wužywarjow samo nejžwažnjejšy.

Pšez řečne wuwiše mogu se pošęgi mjazy pisaneju a powědaneju řeču (mjazy fonemami a grafemami) a mjazy narěcami a standardneju řeču pšeměniš, a take wuwiše možo wjasć do pšawopisnych reformow. To samske płaši za druge žěle kodifikacije standardneje řecy. Ale reformje kodifikacije zadora swojskosć kodifikacije – wobstawnosć, a togodla mogu se reformy zwětšego jano pšewjasć w kompromisnej formje a/abo pod šišćom.

Standardna řeč a jeje kodifikacija njamatej jano řečnu funkciju, ale teke symbolisku. Na tu drugu funkciju musy se pši reformje pšecej glědaš, dokulaž wobwliwujo wona wjelgin mocnje nastajenje wužywarjow k reformam.

2. Dolnoserbški pšawopis w konteksće a kontakće

Pšawopis jo pšecej polo bitwy, teke tam, žož jo rěcne połoženje zazdašim dosć jasne. Šěžkosći nastanu głownje, dokulaž njama pšawopis jano rěcnu (lingwistisku), ale teke njerěcnu (symbolisku) funkciju. A symboliski bok pšawopisa jo wěcej zagronity za te napśiske rozestajenja wo „pšawu“ kodifikaciju nježli lingwistiski. To dajo se derje pokazaš na pšikłaže dolnoserbskego pšawowpisa.

Dolnoserbšćina ako rěc luda bžez swojskego stata, kotaraž togodla njejo žednje była rěc kněžecych a njejo se žednje wužywała pšez wobšyrnu rěcnje wědobnu „elitu“, jo pšecej stojala pod wliwom drugih rěcow, a to teke w pšašanjach kodifikacije. Na zachopjenku stawiznow kodifikacije, w 16. stolěšu, jo to głownje była nimska rěc a jano w dosć wobmrokowanej měrje teke słowjańskej rěcy: polšćina a češćina. Nejpozdžej wot 18. stolěša jo teke gornoserbšćina grała wažnu rolu, kenž jo hyšći pšiběrała wot srjeji 19. stolěša. Pod tymi wliwami jo se kodifikacija dolnoserbskeje rěcy wutworila.⁵³

2.1. Wuwiše pšawopisa do 19. stolěša

Južo předne šišćane knigły, Mollerusowe, spiwarske z kalendarjom a katechizmom,⁵⁴ pokazuju, až kněžy se w pšawopisu nimski wliw: pismo jo šwabachske,⁵⁵ njewužywa se pšisamem žedna diakritika, ale di- a trigrafy (wosebnje dwojne konsonantne pismiki, ale teke <tz> a <ck>), <h> stoj po <t> a po wokalach (za wobznamjenjenje

⁵³ Powšykny pšeglěd wo stawiznach serbskego pšawopisanja dajo Fasske 1994 w jednotliwych kapitlach.

⁵⁴ Gl. wudaše Moller 1574/1959 a pšepytywanje Schuster-Šewc 1958a: 7-25.

⁵⁵ To njejo tencas była wosebnosć nimskeje rěcy, dokulaž jo gotika tencas teke było kněžecy (abo samo jadnučke) pismo pla katolskich a protestantskich Słowjanow. To jo se pšeměniło za polšćinu w 17. stolěšu, gaž jo se pismo pšez wosebnu kurziwnu formu dalej wuwijało do łatyńskego typu (antiqua); w češkej kulturje jo pšechod był akle w 19. stolěšu (gl. Galmiche 2001).

„długosći“, kenž wěcej njejo była fonologiska).⁵⁶ Na takem podložku jo se dolnoserbški pšawopis dalej wuwijał. Dalšna kšocėn jo było wudospołnjenje takego pšawopisa pšez měšany system. To jo było žėło Bogumiła (Gottlieba) Fabriciusa w katechismusu z lėta 1706 a w Nowem Testamenše z lėta 1709.⁵⁷ Tam, žož su dolnoserbške zuki wotpowėdowali nimskim, su se woni pisali na nimsku wizu, na pšikład <sch> (= š a ś), <z> (= c), <ß> (= s) atd. A jano nimskej rėcy cuze dolnoserbške zuki su se pisali z pomocu diakritiki (a digrafow), gl. <ń> (= ŋ), <ź> (= ź abo ż), <cź> (= ć).⁵⁸ W Nowem Testamenše jo se hyšći zawjadło dypkowanie (mėsto jotowanja w katechismusu) za wobznamjenjenje palatalizacije konsonantow.⁵⁹ Fabricius jo potakem zachopił tradiciju dypkowanja (pozdźejšego smužkowanja) za wobznamjenjenje mėkosći, jano až njejo stajił dypki na konsonantne pismiki, ale na slėdujuce wokalne; wuwzeše jo južo tencas był *n*. Pšez reformy Hauptmanna, Fryca a na końcu Tešnarja jo se diakritiske pisanje zmocniło (wosebnje pšez rozeznawanje <š> / <ś> a <ł> / <ł̣> z pomocu „pšėšmarnjonych“ pismikow), ale nimski podložk jo wostał.

⁵⁶ Podobny, abo samo wěcej „nimski“ pšawopis wużywa teke Tharaeus w knižkach *Enchiridion Vandalicum* z lėta 1610, žož wobznamjenjujo „długosć“ wokalow nic jano pšez <h>, ale teke pšez dwojne wokalne pismiki, wużywa <ä> a <ü> atd. (gl. Hórník 1869a a Tharaeus 1610/1990: 47-49, slėdny na podložku transkripta Muki). Božko njejo był jadnučki eksemplar tych knižkow, kenž stej Hórník a Muka mėlej k dispoziciji, dospołny: „pobrachuja z listna „B“ łopjena 2.-4. a wosebję tak te strony, hdźež ma rozpokazanje wo serbskim pisanju a čitanju stać. Škoda!“ (Hórník 1869: 109). Toś ten jadnučki eksemplar z Ponichoweje biblioteki jo se zazdašim po wojnje zgubił (Tharaeus 1610/1990: 7; ale gl. slėdujuce pšispomnješe).

⁵⁷ Zwětšęgo citėrujo se jano pšedegrono k Nowemu Testamentoju (gl. Schuster-Šewc 1967: 367-368 a Šwėla 1903: 7-8). Katechismus (Fabricius 1706) jo zazdašim pšecęj był wjelgin rėdki: južo Jenč (1881: 20) pokazujo na jadnučki eksemplar w Ponichowej bibliotece. Serbska centralna biblioteka w Serbskem instituše wobsejži te knižky, a žėkujom se F. Šėnoju za zgotowjenje kopije. Stawizny Ponichoweje biblioteki a teke Fabriciusowego katechismusa wopisujo Šėn 2001.

⁵⁸ „Es hätte zwar alles nach dem Exempel der Polen und Böhmen noch accurater können eingerichtet werden; Allein man hat sich mit der Entlehnung des bezeichneten ñ und ź begnügen lassen / und der Jugend die Sache wie billig nicht allzuschwer / sondern auf das leichteste vorstellen wollen.“ (Fabricius 1706: njecysłowany „Vorbericht wegen der gebrauchten Schreib-Art“).

⁵⁹ Gl. Schuster-Šewc 1967, wosebnje 367-368 a Šwėla 1903: 8: „Fabricius pak co swóje pismiki pó nimskem mėš hugrońone a pyta jano za te serbske zuki, ako tam námaš, drugu radu.“

Popšawem njejo se tencasny dolnoserbški pšawopis zasadnje rozeznawał wot gornoserbskego (protestantiskego).⁶⁰ Slědny jo w głownem slědował naraženjam Z. Bierlinga (*Didascalia seu Orthographia vandalica Das ist Wendische Schreib- und Lese-Lehr*) z lěta 1689⁶¹ a jo teke wužywał měšany system.⁶² Mjajsobny wliw woběju tradicijowu njedajo se wuzamknuš, dokulaž su gorno- a dolnoserbške spisowarje wěželi, co se tšoj we wobyma Łužycoma. Ale taki wliw jo skerjej był dosć wobmrokowany, a wliwa nimskego pšawopisa a swojskeje tradicije stej drje byłej mocnejšej.⁶³ A wosebnje njejo se tencas konkretnje naražilo, pšibližyš dolno- a gornoserbščinu. To jo nejskerjej zwězane z tym, až su politiske a druge mroki zadorali nastajeju cełoserbskego wědobnja.⁶⁴

⁶⁰ Katolske knigły su se šišćali we wosebne pšawopisu, kenž jo F.X.Ticin přědny raz wopisał a kenž jo był tencasnemu českemu wjelgin bliski, a to z wotmyslenim: „Accedit, quod nostra [rěc, R.M.], Soror sit Bohemicae, utpote ex eadem Matre Slavica originem trahens, ac proinde congruum est, ut iisdem characteribus utatur.“ (Ticinus 1679/1985: A4v; podobnje to južo stoj w „dedikaciji“, A3). Taki rozsud jo teke měł praktisku zawinu: katolske knigły su kšěli šišćas w Praze (gl. F. Michałk w pšedegronje Ticinus 1679/1985: 12-15). Dalej jo se katolski pšawopis w knigłach J.H. Swětlika „ponimcował“, a to po podobnej zawinje: jogo knigły su se šišćali w nimskej šišćarni w Budyšynje. Wušej togo su cytarje drje byli nimske pšawopisoju wěcej pšiwucone nježli českemu. Gl. Michałk 1980: 10: „Kak załožerjo ewangelskeje warianty hornoserbskeje spisowneje rěče stejachu tež załožerjo katolskeje warianty před prašenjom, kotrej bóle prestižnej a hižo wutwarjenej spisownej rěči maja so po prawopisu přizamknyć, łaćonskej, českej, pólskej abo němскеj. We woběmaj padomaj je rozsudžacu rólu hrała němčina, jako najbliša kontaktowa rěč, a nic čěšćina, jako najbliša přiwuzna słowjanska rěč, hačrunjež bě to zwopředka wotpohladane było.“

⁶¹ Žěl pšawidłow Bierlinga jo wotšišćane pla Schuster-Šewc 1967: 137-150. Bierling popšawem njeformulěrujo kšute pšawidła, ale wopisujo možnosći (po nimskej tradiciji a po słowjańskim tradicijam) a pon dajo naraženja. Toš te naraženja su se w dalšem wužywali ako pšawidła.

⁶² Wěcej „słowjański“ system po českem pšikłaže jo nałožował Michał Frencl we svojich přědnych, 1670 wudatych knigłach, ale južo w slědujucych (1689), jo se won pšibližył nimskej wašni pisanja. Gl. k tomu Hórník 1870: 56-57 a Röseberg 1930: 66-71.

⁶³ Božko felujo pšepytowanje takich wliwow: analyza pšawopisa by mogała pšinosowaš k lěpšemu rozměšu rěčnego aspekta serbskeje mjajsobnosći.

⁶⁴ Jadnučke wuwzeše na rěčnem polu jo był Abraham Frencl, kenž jo se na zachopjeńku 18. stolěša nažejał, až se gornoserbska pisna rěč zawježo teke w Dolnej Łužycy: „Derowegen stünde wohl zu hoffen, wenn in der Niederlausitz sich die Herren Pastores des Oberlausitzschen reinen Haupt-dialecti auf der Cantzel nur bedienen wollten, daß leichtlich dahin gebracht werden könnte, daß der

2.2. Šwabachske a latorynske pismo, nimski a analogiski pšawopis

„Dłujke“ 19. stolěše⁶⁵ možo se pla Słowjanow pomjeniś stolěše słowjańskego gibanja abo teke słowjańskeje mjazsobnosći. To płaši wosebne za podwjacorne Słowjany a potakem teke za Serby. Słowjańske gibanje powšykno ma zachopjeńk pla Čechow a jo se wuwijało do wšakich směrow. Kulturna (abo kulturno-politiska) wotnožka słowjańskego gibanja jo znata ako słowjańska mjazsobnosć a jo wupłod romantiki. Teoretiski jo se słowjańska mjazsobnosć wopisała wot Jana Kollára w 30-tych lětach 19. stolěša,⁶⁶ a Praga jo była srjejzišćo tego gibanja. Wušej tego jo wjele Słowjanow, kenž su byli zwězane z gibanim, studowało w Lipsku. Dokulaž su gornoserbske „elity“ měli wuske zwiski z Pragu (katolske studenty) a z Lipskom (protestantiske studenty), njejo žeden žiw, až jo toś to gibanje teke wobwliwowało (saksku) Łužycu. Pšez słowjańske gibanje jo serbske kulturne žywjenje dostało mocne impulse.⁶⁷

Ale wužytk njejo jano był na boce Serbow. Popšawem su Serby měli za słowjańske gibanje wažny symboliski wuznam: woni su byli slědny zbytk Słowjanow, słowjańska „kupka“ w nimske „morju“, kenž su ako jadnučke pšetráli pšenimcowanje. Woni su pokazali, až njejo „germański“ winik wšogomocny, a su togodla zaslužyli podpěru drugich Słowjanow.

gemeine Mann die hier oben ausgegangenen Kirchenbücher verstehen und zugleich nutzen würde.“ (citěrowane po Muka 1881: 74). Zajmne jo, až njejo argumentacija narodna (etniska), ale skerjej ekonomiska.

⁶⁵ „Dłujke“ 19. stolěše měni powšykno cas do přédneje swětoweje wojny. Za dolne Serby možo se to dalej wjasć až do casa Tšešego rajcha, dokulaž njejo se we Wejmarskej republice rěčne položenje zasadnje změniło. Wosebne na polu kodifikacije njejo se nic tšojło.

⁶⁶ Gl. Kollár 1929, žož su wšykne teksty Kollára k toś tej tematicke wozjawjone. Terminologija, wužywana wot Kollára, njejo jednotna: „literárna wzajemnost“ abo „národní wzajemnost“; jano pozdzej jo nastal žinsajšny terminus „słowanska wzajemnost“.

⁶⁷ Gl. k tomu Šuster-Ševc 1989.

Wažny dyk we wojowanju pšesiwo asimilaciji jo była jednotnosť: mjazy Słowjanami a teke mjazy Serbami. Za dojspiše jednotności slědnych su procowarje kšeli wutworiš jadnu standardnu rěc za katolske a protestantiske Serby, a nejžwažnejšy aspekt jednotneje rěcy jo był jednotny pšawopis.⁶⁸ Južo předna gornoserbska gramatika 19. stolěša, kotaruž jo wudał Handrij Zejler w lěše 1830, jo pšiblišyła ewangelski pšawopis katolskemu, mjazy drugim pšez zawježenje ó.⁶⁹ Zasadne pšeměnenja stej naražitej slědujucej procowarja, J. A. Smoler a J. P. Jordan, na zachopjenku 40-tych lět: zawježenje łatyńskego pisma a diakritiskego pisanja. Wobej projekta njejstej se pšiwzelej w serbskej zjawnosći, teke nic wšake kompromisne warianty.⁷⁰

Jano w dosć wobmrokowanem krejzu stej se nowej principa pšesajžitej a dalej wuwijałej: w Mašicy Serbskej. Tam, a wosebnje w *Časopisu (towařstwa) Mašice Serbskeje* su se zasadnje wšykne teksty šišćali w jednotnem pšawopisu (za katoliki a protestanty) z diakritiku a we łatyńskem pismje, w tak pomjenjonem „analogiskem pšawopisu“.⁷¹ Won jo měł dvojnu lěpšynu: gornoserbska standardna rěc jo była jednotna w pšawopisu a w gramatice, a wušej togo jo „łatyńske“ pismo serbske knigły symboliski wotmrokowało wot nimskich a jo je pšiblišyło słowjańskim.⁷² Zajmne jo,

⁶⁸ Pšeglěd dajotej nastawka Faski (Faške 1984 a Fasske 1994: 266-269).

⁶⁹ Seiler 1830: 1 a 3. Druge pšibliženje jo było rozeznawanje <ć> a <č>, což jo se w dalšem pokazało ako njefunkcionalnje: w žinsajšnej standardnej rěcy stojtej wobej pismika za jadensamy fonem, a wužywanje dweju pismikowu jo pšikład za historiski pšawopis.

⁷⁰ Akle pomałem stej se katolski a ewangelski pšawopis pšeměnitej a pšiblišyłej, a šwabachske pismo jo se wužywało pla Gornoserbow (a wosebnje pla Dolnoserbow) až do zakaza serbskich publikacijow w casu Tšešego rajcha.

⁷¹ Wuwzeša su byli historiske teksty a (na wosobinske žycenja awtora) basni J. Surowina (gl. pšedspomnješe redaktora: Sauerwein 1877: 74).

⁷² „Přetož stary prawopis ani serbski ani němski njeje a je tajkneho zašmatanja dla k wuknjenju wjele ćežši, hač nowy [...] Stary prawopis nas jenož na serbski kraj wobmjezuje, nowy pak wotewrja nam pućje k lóhkjemju zrozemenju wšitkich druhich słowjanskich ryčow; stary prawopis džěli Serba wot Serba, ewangelskneho krajana wot podjanského susoda, nowy pak zjednoća wobedu na polu wědomnosćow a začěri něhdy tajki džiwny, wšitkim cuzym směšny rozdžěl we pisanju.“ (Smolef 1848: 4)

až njejsu zazdašim tencas hyšći myslili na Dolnoserby, kenž su wostali pši starem pismje.

Žělabnosť Mašice Serbskeje ako srjejzišća serbskego kulturnego žywjenja w duchu słowjańskeje mjazsobności jo se na zachopjeńku głownje wobmrokowała na Gornu Łužycu, wosebnje což nastupa pšawopis. łatyńske pismo a diakritika stej se južo wužywałej za dolnoserbšćinu we wudašu gorno- a dolnoserbskich pěsnjow Haupta a Smolerja⁷³ a we Smolarjowem wudašu *Faedrusewycch basnickow* Kita Fryca Stempela (Stempel 1854), ale na podložku nastawkow w *Časopisu* wuglěda, až jo se Mašica akle wot 60-tych lět sem zaběrała z dolnoserbšćinu z rěcywědnego glědanišća,⁷⁴ a jano w 70-tych lětach su se tam wotšišćali dolnoserbske basnje (z tego casa jo se dolnoserbšćina wužywała ako rěc samogo teksta, nic jano ako objekt pšepytowanja abo wopisanja). Pšez wutworjenje dolnoserbskeje warianty analogiskego pšawopisa jo se dejala podpěrowaš mjazsobnosť.⁷⁵ To by mogało ako

⁷³ Gl. Haupt/Smoler 1841-43/1984 I 10-17 a II 6-10. Zajmne jo, až stej Haupt a Smolef w gornoserbskej rěcy wužywałej jotowanje a smužkowanje, ale za dolnoserbsku stej pominateľ smužkowanje (ale nejstej to konsekwentnje wužywałej w tekstach). Za pozdžejšy ě stej pišateľ <je>.

⁷⁴ How musy se pokazaš na wužytnu žělabnosť Michała Hórnik, kenž jo se dlužki cas ako jadnučki procował wo wudospołnjenje dolnoserbskego pšawopisa (gl. nastawki w bibliografiji).

⁷⁵ Gl. Hórnik 1869: 42: „Po přikładze Hornjołužičanow dyrbja tež Delnjołužičenjo bóle etymologiski pišać [...] zo by kóždy Serb a Słowjan, kiž ryčnicu znaje, po wšelakim wuprajowanju prawe słowo póznał.“

podlański efekt wjasć k psibliženju gorno- a dolnoserbšćiny⁷⁶ a na taku wizu zmocniš „jadnakoserbskosć“.⁷⁷

Njewotwisnje wot procowanjow Mašice Serbskeje jo słowjańska mjazsobnosť južo jěsnjej namakała wotgłos w Dolnej Łužycy. Wuraz toho jo był nastawk *Serske Słowa k serskim Hutšobam* J. Tešnarja, wozjawjony poł-anonymnje w lěše 1853,⁷⁸ kenž jo se zasajził za wutłocenje nimskego wliwa w leksice. Tešnař jo měł dobre zwiski z gornoserbskimi procowarjami, a jogo žěło na polu ortografije jo drje wuraz žycenja, dojspiš za dolnoserbšćinu kodifikaciju, podobnu gornoserbskej, ale ze zderbnjonymi srědkami. Dolnoserbške procowarje su rozměli, až njamogu łamaš z tradiciju rěcy cerkwinskih knigłow, a to wosebnje nic na polu pšawopisa. Togodla njejsu se pšewzeli naraženja Hórnik,⁷⁹ kenž by psibližyli dolnoserbšćinu gornoserbšćinje (abo drugim słowjańskim rěcam), ale jo se skerjej glědało na jednotnosť mjazy šwabachskim a łatyńskim dolnoserbškim pšawopisom.⁸⁰ Přednu kšocěń k tomu jo južo wižeš w historiskej gramatice Muki, žož se južo wužywatej <š>

⁷⁶ Pšikład jo nadpismo nastawka Hórnik 1880. Wažne jo, až njejo Hórnik pominał psibliženje dolnoserbšćiny do gornoserbšćiny, ale mjazsobne psibliženje: „horni Serb dyrbi so runje tak wo zbliženje starać, kaž delni.“ (b. 162) Ale Hórnikowe naraženja by wobwliwowali dolnoserbšćinu wo wjele wěcej, nježli gornoserbšćinu. Slědnu jo won jano kšěł pšeměnis w pisanju jednotliwych słowow (wosebnje cuzych), a dolnoserbšćinu wěcej systematiski: etymologiske pisanje typa *wšykne*, *-ě-* město *-i-* w słowach kak *spiwaš*, *wu-* a *wo-* město *zwuconeju hu-* a *ho-* (Hórnik 1880: 163-164). Nadpadnjo, až wotpowěduju naraženja mjenjej abo wěcej pšeměnenjam, kenž su se pšewjadli po druhej swětowej wojnje (gl. pšisp. 92).

⁷⁷ Dalokož wižim, njejo se tencas hyšći taki terminus wužywał. Ale wuraz „[z]jadnosť z Górnymi Serbami“ (Šwjela 1896: 30) měni to samske. Terminus namakajo se w žětowych tezach D[olno]S[erbskeje] R[ěcneje] K[omisije] (gl. Starosta/Spiess 1994: 421).

⁷⁸ Gl. Tešnař 1853 z podpisom „Jan Bedrich“.

⁷⁹ Wuwzeše jo zawježenja pismika *ó*, kenž jo južo měł wěstu tradiciju pšez šišćany Stary Testament (gl. 5.2.).

⁸⁰ „Zjadnosť z Górnymi Serbami tež w pšawopisu žycimy wót hutřoby. Ale analogiski pšawopis musy ze [sic! R.M.] pla nas Delnych Serbow z „nimskim“ zmakaš.“ (Šwjela 1896: 30) Gl. teke „[...] ale wón [dolnoserbški analogiski pšawopis, R.M.] musy tež we zjadności wostaš z nětejšnym d[olno]-s[erbskim] šwabachskim pismom a nesmějo togodla žedne pšeměneňa huwjasć, kótarež něby na šwabachskem pšawopisu tež móžne a hužytne byli.“ (Šwela 1903: 21)

a <ś> město donětejšnego <ř>,⁸¹ což wotpowědujo šwabachskej tradiciji, ale dalej zasadne jotowanje, což zwězujo z gornoserbskeju wašnju pisanja (Mucke 1891: 17-20).⁸² Hyšći jasnjej wustupijo toś ta tendenca w skońcnej kodifikaciji Šwjela z lěta 1903,⁸³ žož jo se řědował pošěg mjazy jotowanim a smužkowanim (abo dypkowanim za šwabachske pismo). Město powšykneho jotowanja (dypkowanja), což by wotpowědowało gornoserbskej analogiskej tradiciji, jo se kodifikował měšany system, kenž jo se w głownem južo wužywał w šwabachskich tekstach a kenž jo wěcej glědał na wugronjenje: tam, žož jo było jasnje słyšaś [j], jo se teke pisało <j>, ale tam, žož jo se skerjej konsonant hynac wugronił, jo se smužkowało (dypkowało). Možo se groniś, až jo dolnoserbska šwabachska pšawopisna tradicija wěcej glědała na zwisk z powědanym słowom;⁸⁴ na to pokazujo teke „wuwostajenje“ pismikow, kenž njejsu měli wotpowědnego zuka we wugronjenju ([w]šak, [p]taška atd.); how jo se dolnoserbski analogiski pšawopis rozeznawał wot šwabachskego. Což nastupa wobznamjenjenje změknjenja konsonantow, stej woboj pšawopisa po lěše 1903 wužywałej jadnaki system, kenž jo był wěcej fonetiski nježli gornoserbski.

⁸¹ Take pisanje jo won teke zawjadł we wot njogo redigowanem casopismje *lužica*.

⁸² Južo tegdy jo se zasadne zawježenje jotowanja wot kritikarjow rozměto ako „gornosorabizacija“: „Te abejcejaře, kótrymž k lubosći delalo „j“ stojaś dokulž jo wěcej nadpadne, humjatowachu nam, až comy gónoserbsku řěč zawjasć [...]“ (Šwjela 1896: 30).

⁸³ Gl. pšedspomnješe redaktora (A. Muka) k wozjawjenju basnjow F. Rochy, žož won pišo wo přědnem teksće, kenž se šišći „w definitivnje znormalisowanym a powšitkownje přijatym delnjoserbskim prawopisu“ (Rocha 1910: 122-123). Powšykne pšiwzeše, to se wě, jo jano płašilo za Mašicu Serbsku a za luže, kenž su wužywali analogiski pšawopis.

⁸⁴ To pšitřefijo teke za pisanje <ř>. Šwjela jo hyšći 1896 naražil, wužywaś <ř> a nic <ś> we wotpowědných pozicijach, njeřědajuce na zawježenje <ś> pšez Muku, dokulaž se w někotarych narěcach kněžy wugronjenje [r] (Šwjela 1896: 33). W skońcnej kodifikaciji 1903 jo se won pak wrošil k Mukowemu naraženju.

Potakem njejo se słowjańska (ale teke nic serbska) mjazsobnosć dospołnje pśesajžila w kodifikaciji dolnoserbšćiny. Nimski wliw w dolnoserbšćinje jo se teke w „dłujkem“ 19. stolěšu, nanejmnjenjej na polu pšawopisa, dalej kněžył.⁸⁵

2.3. *Kodifikacija w casu NDR*

Położenje jo se po druhej swětowej wojnje zasadnje pśeměniło. Fakt, až jo se serbšćina w serbskem wobsadniskem pasmje (nanejmnjenjej w Sakskej) a potom w NDR wot stata spěchowała, jo wjadł k tomu, až njejsu se rěčne pšašanja wěcej rědowali jano wot pšitrjeffjonych (abo skerjej pšitrjeffjonych procowarjow). Statne, poľstatne a partajowe organizacije su se měšali do rozestajenjow a su cesto došć rozsuzili na podložku cuzych (njerěcnych) pśemyslenjow.

W casu po wojnje jo se kulturne žywjenje w Gornej Łužycy (to groni w Sakskej) malsnjej a mocnjej wožywilo nježli w Dolnej (w Bramborskej). Přědne wopyty wožywjenja kulturnego žywjenja Serbow w Dolnej Łužycy w lěše 1946 su se wot wušnosćow podtłocowali.⁸⁶ Akle zachopjeńk 1949 jo se (tencas sakskej) Domowinje ako jadnučkej serbskej organizaciji dowoliło, wupšestrěš swoju žěľabnosć na Bramborsku.⁸⁷ Dokulaž jo Domowina w Sakskej južo měła kšute struktury, jo wona pšewzeła wutworjenje kulturnego žywjenja a jo to cyniła po zazdašim wuspěšnem pšikłaze žěľabnosći mjazy Gornoserbami. Pši tom njejo wona došć glědała na wosebnosći serbskego žywjenja w Dolnej Łužycy, a togodla jo se wobnowił tšach pšed „gornosorabizaciju“.⁸⁸ To płaši wosebnje za rěčne pšašanja.

⁸⁵ Hynacej wuglěda to na polu leksiki. Tam stej byłej pytnuš wliwa, kotarejž stej byłej do wěšteje měry zwězanej: wutłocowanje germanizmow a zawježenje słowjanizmow abo gornosorabizmow. Gl. za přědne na pšikłaze *wordowaš* Bartels 2006, za druge Pohontsch 2002.

⁸⁶ Zastuparje Mašice Serbskeje su wužěľali memorandum w awgusće 1945, a 1946 jo se wobnowiła žěľabnosć Domowiny, ale njejo se wot wobsadniskeje wušnosći dowoliła. Gl. Šurman 2001: 101.

⁸⁷ Gl. k tomu Pech 1999: 31.

⁸⁸ Gl. powšyknje Šurman 2001. K tomu musy se hyšći dodaš, až jo podrědowanje Domowiny pod partaju w gospodarskich (założenje prodrustwow) a ideologiskich pšašanjach (wosebnje politika pšěšiwu cerkwje) teke wotcuzbniło młoge Serby wot teje organizacije.

Na polu serbšćiny jo se po wojnje zawjadła nowa kodifikacija za gorno- a za dolnoserbšku rěc. We rozestajenjach wo reformje jo se stajiło pšašanje, lěc stej gorno- a dolnoserbščina popšawom samostatnej rěcy, a jo se samo naražiło zawjasć jednotnu gornoserbšku standardnu rěc za wšykne Serby.⁸⁹ Na końcu jo se samostatnosť dolnoserbšćiny pšipoznała, ale w reformje dajo se pytnuš wliw teje diskusije.

Reforma sama jo se pšewjadła w lětach 1949-1952 a jo potrjeřila jano standardnu rěc, a how wosebnje pšawopis. Šwabachska tradicija njejo se wěcej wožywiła, a skońcny pšechod šišća k łatyńskomu pismoju a analogiskemu pšawopisoju jo se wužywał za pšawopisnu reformu. Toš ta reforma jo potrjeřila gorno- a dolnoserbšku rěc, ale jo jano w gornoserbskem šišću wjadła k rozestajenjam w zjawności. Pšešiwniki reformy w Dolnej Łužycy njejsu mogali pšenjasć diskusiju do zjawności.⁹⁰ K tomu pšizo hyšći, až njejsu byli dolnoserbške procowarje wobjadne, což nastupa notnosť sameje reformy a jednotliwe pšeměnenja. Bogumił Šwjela jo se wugronił za pšibliženje dolnoserbšćiny gornoserbšćinje, ale druge su naražili rozsuženje na rěcywědnem podložku.⁹¹

Reformy su dejali wjasć k mjazsobnemu pšibliženju gorno- a dolnoserbšćiny, ale su popšawem pšibližyli dolnoserbščinu gornoserbšćinje wo wjele wěcej nježli

⁸⁹ Diskusija jo se wjadła w Domowinje, wosebnje w rěcywědnej komisiji, kotaraž jo pšewzeła nadawki Mašice Serbskeje na tom polu. Gl. archiwne materiale w nastawku Pohončowa 2000: 4-5.

⁹⁰ Mjelcanje w Dolnej Łužycy njejo žiwno, dokulaž njejo se casopismojstwo wobnowiło ned po wojnje. Casnik w dolnoserbškej rěcy pod mjenom *Dolnoserbški Casnik* (pozdžej *Nowy Casnik*) jo se přědny raz wozjawił na końcu lěta 1947 a jo se na zachopjeńku wudawał wjelgin njeregularnje, potom raz wob mjasec, ale pšecej njesamostatnje (ako pšifoga *Noweje doby*), gl. Völkl 1984: 144-145.

⁹¹ Gl. pismje B. Šwjele a memorandum, podpisany wot H. Kulinka (Kulling). Rozsudne jo dejało pši tom byš „słowjańskosć“: „Wo uns [Dolnym Serbam, R.M.] nachgewiesen werden kann, dass unsere lautlichen Elemente schlecht sind und noch mehr von den klassischen slawischen Sprachen und dem Altslawischen abweichen, sind wir gern bereit Konzession zu leisten. Andererseits verlangen wir auch von den Obersorben Konzession, indem sie ihre schlechten Formen aufgeben zugunsten unserer guten.“ (Pohončowa 2000: 4-5, citat na b. 5)

nawopak. Jadnučke pšawopisne pšeměnenje w gornoserbskej rěcy jo było zawježenje *ch-* město *kh-*, ale w dolnoserbšćinje su pšeměnenja byli wěcej zasadne: 1. zawježenje *wo-/wu-* město *ho-/hu-*, 2. njewužywanje *ó*, 3. powšykne jotowanje město smužkowanja (abo změšanego systema), 4. *ě* město *i* (w słowach kaž *spiwaš* atd.) a 5. etymologiske (abo „analogiske“) pisanje „nimych“ konsonantow (*wšykne*, *ptašk* atd.).⁹² K tomu su hyšći pšišli dalšne mjeńše pšeměnenja: we zwisku z dypkom 3. jo wotpadnuła měkosć konsonantow we wuzuku (za wuwzešim *ń* a *ř*) abo pšed drugimi konsonantami, a wušej toho jo se wobmrokowało změna *ě* → *je* (*mě/mjenja* wostanjo, ale *prěš/zaprěš* město *prěš/zaprješ*).

Reforma sama a teke wobstojnosći, pod kotarymiž jo se wona pšewjadła, su wotcuzbnili wužywanje dolnoserbšćiny wot reformowaneje rěcy. Wažne jo pši tom było symboliske wustatkowanje reformy: Dolnoserby su ju zacuwali ako „gornosorabizaciju“. Toš ten zašišć jo se zadłymił, gaž jo se reforma pšawopisa wugbała na wugronjenje. Tomu jo pšipomagało dalšne wuwise rěcneje substancy: licba maminorěcnych wužywarjow dolnoserbšćiny jo woteběrała, a w zjawnosći (w rozgłosu a casniku, w šuli a serbskich organizacijach) su njemaminorěcne pšiběrali, a woni su za wětšy žěl powědali „po pismikach“. We wuslědku wšyknych pomjenjonych faktorow jo se wjele maminorěcnych wotwrošiło wot standardneje rěcy.

2.4. Wuwiše po pšewroše

Južo do pšewrota jo se wotcuzbnjenje maminorěcnych wot standardneje rěcy zacuwało, a zagronite su pytali za možnosćami standardnu dolnoserbšćinu zasej

⁹² Zajmne jo how pširowanje z naraženjami Hórnik a za zbliženje wobeju rěcowu (Hórnik 1880: 163-164): won jo južo pominatł zawježenje *wo-/wu-* (dypk 1.) a *ě* (dypk 2.); což nastupa smužkowanje (dypk 3.), wugronijo se won powšykne za wužywanje *j* pšed wokalami: „Přewjele čarkowanych pismikow pak tehornja njeje spodobne [...]“ (Hórnik 1880: 155). Južo jěsnjej jo won naražil etymologiske abo „analogiske“ pisanje za dolnoserbšćinu (dypk 5.): „Po přikładze Hornjołužičanow dyrba tež Delnjołužičenjo bóle etymologisce pisać, dyžli so to dotal stawa.“ (Hórnik 1869: 42). To groni, až jo reforma wotpowědowała naraženjam Hórnik.

pšibližyš na jsach powědanej rěcy. Głownje jo to potrjefiło leksikaliske gornosorabizmy, a wjele z nich jo se pomałem zasej wutłocyło ze standardneje rěcy.⁹³

Ale w casu NDR njejo se mogała reforma pšawopisa wotporaš.⁹⁴ Akle po 1989 jo była taka možnosť dana. Diskusija wo „reformje reformy“ jo se głownje wjadła w DSRK a w medijach. Měńjenja su byli wšake: wot dospołnego zasejzawježenja „Šwjelowego“ pšawopisa⁹⁵ až do njepšeměnjonego zachowanja płašeceje kodifikacije. Za pšeměńjenja płašecych pšawidłow jo groniło, až su pšeměńjenja 1949-1952 byli nanuzowane, až njesu se pšiwzeli wot wětšego žěla maminorěcnych a až su je togodla wotcuzbnili wot standardneje rěcy, dokulaž su rozměli reformu ako wopyt „gornosorabizacije“ rěcy. Z rěcneho boka by pšeměńjenje měło lěpšynu, až by mogał se pomjeńšyš rozdźel mjazy standardneju rěcu a narěcami. Pšešiwu pšeměńjenju jo powědało, až jo južo wobstojał wobšyrny korpus tekstowego materiala w pšawopisu reformy 1949-1952 a až jo ten korpus był wo wjele wětšy nježli teksty w doreformowem pšawopisu.⁹⁶ Wot symboliskego glědanišća jo za pšeměńjenja powědało žycenje młogich Dolnoserbow za wětšuju samostatnosću a njewotwisnosću

⁹³ Gl. k tomu disertaciju Pohončowa 2002.

⁹⁴ Njezjawnje jo se wo nježyconych wuslědkach a možnosćach pšewinjenja diskutowało. Nastupajuce ó jo dolnoserbska podkomisija S[erbskeje] R[ěcneje] K[omisije] wobradowało w lěše 1987, ale nic njejo se pšeměniło (gl. citat z protokola Pohončowa 2000: 14, pšisp. 47).

⁹⁵ Dalokož jo mje znate, njejo se nichten w komisiji wugronił za nawrošenje k šwabachskim pismikam. Ale to jo problem, dokulaž njamogu abo njekšě starše luže cytaš serbske teksty we łatyńskem pismje, dokulaž su pšiwucone cerkwinskim knigłam w šwabachskem pismje. Togodla su se knigły za cerkwinske wužywanje wudali paralelnje we łatyńskem a šwabachskem pismje (*Dolnoserbska liturgija* 1991), ale šwabachski žěl w kompromisnem pšawopisu: nimske wobznamjenjenje zukow, ale dypki 1.-5. po reformje 1949-1952. Nowe wudaše spiwarskich knigłow jo teke pšedwizone w paralelnem druku: šwabachski tekst (po starem pšawopisu) na jadnem boce a łatyński na drugem.

⁹⁶ Gaž se glěda jano na teksty, napisane w łatyńskem pismje, možo se groniš, až su pšisamem wšykne šišćane teksty wužywali pšawopis 1949-1952, dokulaž jo licba łatyński šišćanych tekstow do drugeje swětoweje wojny była wjelgin snadna.

wot „Budyšina“, pšešiwu tomu wažnosć zgromadnosći wšykných Serbow we wojowanju wo swoje pšawa we wětšej zjadnošonej Nimskej.⁹⁷

DSRK jo se nejprwjey rozsuziła za zasejzawježenja *i* w słowach typa *nimy*, *spiwaś* atd. (dypk 4.). Take minimalne pseměnenje jo južo wubužilo mocne rozestajenja w šišćanych medijach. Teke na slězynje reakcijow na přednu mini-reformu njejsu dalšne pseměnenja w pšawopisu namakali notnu wětšynu, a to jo wjadło ku kompromisju, až njepseměnijo se pšawopis, ale wugronjenje standardneje rěcy. Jotowanje a etymologiske pisanje (dypk 3. a 5.) njejstej potakem byłej potrjefjonej.⁹⁸ Což nastupa wugronjenje *wu-/wo-* a *ó*, jo se wužywarjam standardneje rěcy naražilo, se žaržaš po narěcach. Aby wolažcyli njemaminorěcnym pšawidłowne wugronjenje, jo se zawjadło <ó>, nic ako pismik, ale jano ako „pomocne ortografiske znamje“,⁹⁹ kotarež by se dejało wužywaš we wucbnicach, słownikach atd. Znamje njejo było pomocne jano za wugronjenje wokala, ale teke za wugronjenje pšedchadajucego konsonanta pši *wo-/wó-*. Za pšawidłowne wužywanje *ó* su se wužěłali pšawidła, a druge wudaše dolnoserbško-nimskego słownika jo južo wužywało *ó*.¹⁰⁰

⁹⁷ Gl. k tomu nastawk Faska 2003, kenž jo wuraz slědnego stojnišća. Za přednu poziciju dajo wjele pšikładow: nejžwěcej symboliski charakter ma zawěšće oficialne pomjenowanje Serbow w Bramborskej w nimskej rěcy: nic „Sorben“, ale „Sorben/Wenden“.

⁹⁸ Popšawem wobliwujutej wobej dypka teke wugronjenje. W přednem paže knězy se žinsa tendenca, zaměniš změknjenje wšuzi pšez kombinaciju (*njezměknjony*) *konsonant + j*, dokulaž jo to po starej kodifikaciji jano było tak pšed *a*, *o* a *u* (a zewšym nic po *n* a *r*). W drugem paže wugronje se něnt regularnje „nime“ konsonanty, a w šwabachskej tradiciji to njejo było tak, dokulaž njejsu se pisali.

⁹⁹ Starosta 1998: 111. Gl. teke: „Das *ó* hat nach einem Beschluss der Niedersorbischen Sprachkommission von 1995 den Charakter eines orthographischen Hilfszeichens (in Lehrmaterialien) [...]“ (Starosta 1999: 19). „Ortografiske“ jo znamje jano po formje; po funkciji jo skerjej „ortoepiske“, dokulaž pokazuju na pšawidłowne wugronjenje.

¹⁰⁰ Za pšawidła gl. Starosta 1998, za słownik Starosta 1999. Pšawidła a wužywanje *ó* w słowniku pšepytujotej se w kapitlu 6.3.

Zwenka DSRK su se teke pytali druge možnosći reformy. Kupka PONASCHEMU co se wrošiś k pśedreformowemu pšawopisoju w swojich publikacijach. Kupka wudajo wot lěta 1999 *Serske topjeno* ako pśiłoga casnika *Der Märkische Bote*. *Serske topjeno* jo wozjawilo, až co wużywaś stary, „Šwjelowy“ pšawopis, a jo wušej togo šišcało wšake teksty teke w šwabachskem pismje. W někotarych knižkach za šulu jo se teke wobznamjenilo w nazuku, gaž wugronjenje jo [h] abo Ø, pšez wosebny pismik.¹⁰¹ Ale take wotchylenja njejsu měli wjeliki wotgłos.

Slědna kšocěń, zasej w ramikach DSRK, jo było wobzamknjenje wot 18. februara 2006, pšeměniś status ó. Wotněnta jo ó „normalny“ pismik, nic jano „pomocne ortografiske znamje“, a by dejało se potakem wużywaś we wšykných dolnoserbških tekstach: „Komisija jo wobzamknuła, až dej „ó“ w pśichože „rowno-pšawny samostatny pismik“ byś.¹⁰² Potakem jo se wot gorjejce spomnjetych pšeměńenjow reformy 1949-1952 teke pšeměnił dypk 2., a zazdašim pšez zasejzawježenje stareje kodifikacije.

We wuslědku wšykných gorjejce spomnjetych pšeměńenjow po pšewroše stej se wotporałej dypk 2. a 4. reformy 1949-1952 w pismje a dypk 1. we wugronjenju. Gaž se glěda na symboliski bok, njamožo se groniś, až by pšeměńjenja (za wuwzešim *ě*→*i*) widobnje podłymili rozdžěl mjazy gorno- a dolnoserbšćinu we wobłuku pisanja.

¹⁰¹ Gl. Petrik 1997 a Hannusch 1998. Zwenka šulskego konteksta možo se how pokazaś na Janaš 2000.

¹⁰² Protokol posejženja DSRK dnja 18.02.2006, dypk 1 (d). Wobzamknuli su teke pšechodny cas: 5 lět. (Žěkujom se kn. Starosće za pšewostajenje kopije protokola.) Wo wobzamknjenju jo teke pisaf *Nowy Casnik* nr. 8 wot 25. februara 2006

3. Nastaše ó a jogo pozicija w systemje dolnoserbšćiny

Zuk *ó* njejo dolnoserbšćina zderbnuła wot prasłowjańskeje řečy; won jo se akle pozdzej wuwijał. To njejo nic wosebneho, dokulaž se zukowy system kuždeje řečy stawnje pšeměnjijo. Zwětšego su to minimalne pšeměnenja, kenž se njepytnu a se togodla njewotbłyščuju w pismje. Jano gaž nastanjo nowy zuk abo pši pšechože do drugego zuka bužo se to pisnje wurazowaš, ale jano, gaž tomu njezadora tradicija. Tradicija jo wosebne mocna tam, žož pšeměnenja potrjefiju jano žěl formow jadnogo słowa. W takich padach jo možno, až se pšeměnenja njewurazuju¹⁰³ abo až se wužywaju kompromisne pisanja.¹⁰⁴

3.1. Zasadne pšawidła

Pši pšeměnenju zukow musytej se rozeznawaš spontane a kombinatoriske pšeměnenje. W přědnem paže potrjefijo pšeměnenje wšykne zuki bžez wuwzeša a w slědnem jano tam, žož su wěšte wuměnenja date. Pšeměnenje *o* → *ó* słuša k slědnemu typju.

Pšeměnenje *o* → *ó* wotwisujo wot tšich zasadnych wuměnenjow na zukowej rowninje:¹⁰⁵

1. Pšed wokalom stoj gubny abo welarny konsonant;
2. Po wokalju njestoj taki konsonant;
3. Wokal stoj pod pšizukom.¹⁰⁶

¹⁰³ To jo typiske za historiski pšawopis, na pš. francojske „nime *e*“ (*e muet*), kenž se hyšći pišo, ale wěcej njewugronijo.

¹⁰⁴ Na pš. polski *stół / stołu* a česki *stůl / stolu*, žož se přědny wokal we wobyma řečoma wugronijo ako [u] a by mogało se pisaš <u> (gl. pšisp. 42).

¹⁰⁵ Slědujuce wuměnenja namakaju se pšisamem we wšyknych wopisanjach wužywanja *ó* w dolnoserbšćinje. W jadnotliwych dypkach su rozdžěle dosć wjelike, gl. 5.4.

Pśidatnje płaši stworte pšawidło, kotarež njejo we wšakich wopisanjach spomnjete:

4. Cuze słowa njejsu wot pšeměnenja potrjefjone.¹⁰⁷

Zukowe wuměnenja su dosć jadnore, a togodla by se dejało wocakowaś, až se pšeměnenje *o* → *ó* pšewježo wšuzi, žož su te tši wuměnenja dane. Božko njejo to tak. Toś ta njedoslědnosć jo nejskerjej zwězana z tym, až njejsu wšykne wuměnenja wobstawne: druge a tšeše wuměnenje možotej se pšeměniś pši wutworjenju gramatiskich formow, pši słowotworbje a pod wěstymi syntaktiskimi wuměnenjami (głownje pši wužywanju prepozicijow). Tak by dejało se pisaś a wugroniś po gorjejce spomnjetych pšawidłach na pś. *móc*,¹⁰⁸ *mogu* (*móžom*), *móžoš* ... *móžošo*, *mogu*; *mog(a)ł*; *zamoc*, *zamogu*, *zamožoš* atd.; *bok*, *bóck*, *bócnj*; *Bog*, *bóžy*; *gódy*, *do god*; *bok*, *na boce*, *na jadnom bóce*. Dokulaž wježo konsekwentne nałożowanje pšawidłow

¹⁰⁶ Toś te tši wuměnenja jo ako předny wopisał Hórník (1862: 112-113). Jomu slěduju Muka (Mucke 1891: 99; zajmne jo, až njespomnjejo swojogo pšedchadnika), Šwjela (Šwela 1903: 33-34, Schwela 1906: 2 [teke w pšezěłanem wudawku Šwela 1952: 2]) a zasej Muka (Muka 1911-28 I: XIII-XIV). Slědny raz jo se Šwjela wugronił k tomu pšašanju 1946, ale nastawk njejo tencas był šiščany (gl. něnto wudaše w pšižoźku). Wuměnenja wopisuju se teke w gramatice Janaš 1976 a 1984: 37-38 a w nastawku Starosta 1998.

¹⁰⁷ To jo dosć problematiski, dokulaž njedajo se pšeccej zwěsćiś, ga cuze słowo njejo wěcej cuze: gl. na pś. *pólicaj* (Muka 1911-28), ale *policaj* (Starosta 1999). By było žiwno, gaby na zachopjeńku stolěša słowo *policaj* było južo zdomacnjone, a na końcu zasej cuze. Taku njekonsekwentnosć namakajo se teke pla jednotliwych luži, gl. na pś. wugronjenje słowa *por* (< *Paar* abo *paar*) ako *por* abo *per* w SDT 3, saže 170 a 200 (we drugich narěcach jo to *per*, gl. SDT 7 a 10). To samske płaši za *wordowaś*: SDT 10 ma *wordowaś*, *wórdowaś* a *werdowaś*. SDT 7 wužywa jano *werdowaś*. Zajmny material daju how Wenkerowe napšašniki z 19. stolěša, žož namakajotej se *kórb* a *wóršt* (za slědne słowo gl. Stone 2003: 74 a 76, napšašnika 29 a 30, za předne dołojce, pšisp. 262).

¹⁰⁸ Na toś ten werb pokazuju južo Mucke 1891: 100 (Zusatz 4) ako „jadnučke“ principieline wuwzeše, dokulaž *ó* wostanjo we wšyknych formach njewotwisnje wot slědujucego zuka. To wospjetuju teke Šwjela w swojom nastawku, ale w jogo pšikładach z narěcow stoj teke forma *možo* (gl. pšižoźk, b. 6 manuskripta). Pšikłady z drugich žrědłow pokazuju, až njejo toś to „wuwzeše“ bžeze wuwzeša: tak ma SDT 10 (saže 181 a 186) *megli* (ale gl. komentar k tomu) a *mogli*, a pla Petrová/Petr 1963: 68 namaka se *mogła*. Zajmne jo, až samske wuwzeše płaši teke za gornoserbšćinu (Mucke 1891: 100).

k njejadnotnosćam w paradigmach, pšížo w takich padach k wšakim wotchylenjam pod wliwom analogije.

Teke stworte pšawidło njejo wobstawne: słowa mogu zgubiš cuzosć a se zdomacniš. A ga to konkretne słowo wěcej cuze njejo, njedajo se lažko rozsužiš, a mēnjenja mogu byš wšake.

3.2. *Pšemēnjenje wokalow*

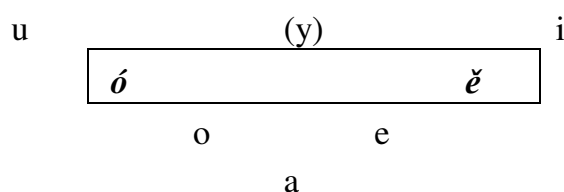
Pšemēnjenje wokalow pod wěstymi wumēnjenjami jo normalne zjawjenje we wšykných rěcach.¹⁰⁹ W młogich rěcach (na pš. w semitiskich a indoeuropejskich) wužywa se pšemēnliwosć wokalow gramatiski (morfologiski) w tak pomjenjonem stopnjowanju wokalow (*Ablaut*).¹¹⁰ Fonetiski njejo stopnjowanje tak zajmne, dokulaž njewotwisujo pšemēnjenje jano wot zukowych wumēnjenjow wokolnosći. W žinsajšnych słowjańskich rěcach njegrajo stopnjowanje žedneje role w gramatice, jano pši tworjenju słowow. Ale druga forma pšemēnjenja wokalow, pšezukowanje (*Umlaut*), jo w słowjańskich rěcach pšewšo žywa.¹¹¹

¹⁰⁹ W pširownjanju z wokalami maju konsonanty wětšu wobstawnosć. Njejo togodla žeden žiw, až wobstoje konsonantowe pisne systemy, žož se wokale njewobznamjenjuju obligatoriski (na pš. arabske abo hebrejske pismo), ale njewobstoj žeden wokaliski pisny system, žož njejsu konsonanty wobznamjenjone.

¹¹⁰ Gl. k tomu Muka 1890. Dokulaž njejo pšemēnjenje $o \rightarrow \acute{o}$ zwězane ze stopnjowanim daniž w gorno-, daniž w dolnoserbščinje, njebužo dalej to grono wo tom.

¹¹¹ Terminologiski kněży how wěsta njejadnotnosć. Jedlička rozmějo pod *pšezukowanim* jano „palatalizaciju“ abo „depalatalizaciju“ wokalow pod wěstymi fonetiskimi wumēnjenjami (Jedlička 1977: 148-149, nr. 2-27-12; take rozměše terminusa pokazuju na wliw českego *přehláska*). Popšawem wopšimjejo pšezukowanje wšake pšemēnjenja wokalow pod fonetiskimi wumēnjenjami (nic jano „(de)palatalizaciju“), na pš. teke zwuženje. Drugi terminologiski problem jo, až wužywa Jedlička dolnoserbske *pšezukowanje* za wšaku změnu zukow (Jedlička 1977: 146-147, nr. 2-27-2). To pšaši jano za dolnoserbščinu; w gornoserbščinje ma *přezwukowanje* pla njogo wuznam „Umlaut“, což jo jano jedna z někotarych možnych zukowych změnow. Tak matej dolno- a gornoserbščina dwa fonetiski wotpowědujucej terminusa (*pšezukowanje* a *přezwukowanje*), wot kotarejuž jo dolnoserbški po definicije Jedlički nadřědowany terminus (hyperonym) a gornoserbški podrědowany (hyponym). Možno by teke bylo terminus *wotzukowanje*, kenž wužywa Šwela 1903:

Nastaše pšezukowanja jo zwězane z pšetwarjenim słowjańskego wokalnego systema, wosebnje z wuwíšim opozicije dłužkosći a krotkosći a ze zgubjenim słabych jerow (abo „reducěrowanych wokalow“, kenž su se w kyriliskem pismje wobznamjenili pšez *ь* a *ѣ*), žož zgubjony jer „wostanjo“ pšez narownańsku dłužkosć pšedchadajućego wokala. Stara dłužkosć *a*/abo zgubjony jer w slědujućej zložce wježotej k pšeměnjenju kvality wokala.¹¹² To jo derje wižeš w polskej rěcy, žož nastanjo grupa pšeměnjonych wokalow (toš ten zjaw jo znaty ako „pochylenie“).¹¹³ Potrjefjone su principielnje wšykne wokale, ale to wustupujo wosebnje jasnje pla srježnych (*e* a *o*), kenž se pšibližuju k wusokim (*i* a *u*). Na taku wizu možo nastaš nowa rownina we wokalnem systemje, ako na pš. w gornoserbskej standardnej rěcy:¹¹⁴

14 a kotaremuž pšidajo wujasnjenje „nuanča“. Nejskerjej rozmějo won pod *wotzukowanim* něco drugego: pšeměnenja nic jano wokalow, ale wšakich zukow, a wosebnje pšeměnenja w jadnej narěcy abo rozdzělne wugronjenje we wšakich narěcach.

¹¹² Gl. powšyknje k tomu Topolińska 1968 za podwjacorno-słowjańske rěcy, za serbšćinu wosebnje b. 82-83.

¹¹³ Zajmne jo, až wužywa zazdašim přědna polska gramatika dolnosersbskeje rěcy (Aleksander Petrów: *Głosownia dolnołużyckiego języka*) taki wuraz za dolnosersbski *ó* (citěrujom po recenziji Hórník 1876a: 63).

¹¹⁴ Dosć komplikowane wuwíše wopisujo derje Schaarschmidt 1998: 48-50, 87-90. Wažne jo, až slědujo wuwíše *ó* pšikładoju *ě*: slězny srježny wokal njejo w prasłowjańskej rěcy měł partnerja, ale přědny srježny wokal jo južo wopšimjeł dvě rowninje (**ě* a **e*). Zajmne jo pši tom, až jo **ě* w prasłowjańšćinje nišy nježli **e*; w serbšćinje jo to nawopak. To groni, až jo wokal **ě* stupał wot nišeje rowniny (mjazy *a* a *e*) do wušeje (mjazy *e* a *i*), nejskerjej pod wliwom pšedchadajućego palatalnego konsonanta (Schaarschmidt 1998: 83).

Pšezukowanje $o \rightarrow \acute{o}$ jo w gornoserbskej rěcy jasnje zwězane ze stareju abo narownańskej dłužkosću.¹¹⁵ Na to pokazuju wosebnje pšeměnenja w deklinaciji typa *móclmocy* atd. K tomu pšizo fonetiski wliw slědujucego konsonanta: \acute{o} njestoj pšed labialnym abo welarnym konsonantom. Dalšny faktor jo pšizuk: \acute{o} stoj jano w pšizukowanej zložce abo w pjerwjej pšizukowanych zložkach, kenž su zgubili pšizuk pšez tworjenje słowow.¹¹⁶

3.3. Pšezukowanje $o \rightarrow \acute{o}$ w dolnoserbšćinje

W dolnoserbšćinje jo to hynac.¹¹⁷ How njejo nastaše \acute{o} zwězane ze starymi abo narownańskimi dłužkosćami.¹¹⁸ Jadnučke prozodiske wuměnenje jo pšizukowanosc \acute{o} (gl. 3.1., nr. 3).¹¹⁹ Drugej pšawidle stej cysto fonetiskej. Nadpadnjo, až jo druge wuměnenje (3.1., nr. 2) identiske z gornoserbskim, dokulaž jo předne (3.1., nr. 1) wobmrokowane na dolnoserbšćinu.

Njejo lažko wujasniš, cogodla płaše rowno te tši wuměnenja za pšezukowanje $o \rightarrow \acute{o}$. Prozodiske wuměnenje (pšizukowanosc) by było jasne, gaby wujšli z togo, až jo \acute{o} na zachopjenku měło diftongiske wugronjenje: pšidatna dłužkosć pšez pšizuk jo

¹¹⁵ Žinsajšne wugronjenje, kenž jo, nanejmenjej w paže *ě*, skerzej diftongiske, jo teke dopokaz stareje dłužkosći.

¹¹⁶ Gornoserbska standardna rěc pšedstajijo wěsty kompromis: předna kodifikacija (Hórnik 1855) jo pšiwdała \acute{o} jano w pšizukowanej zložce. Potom jo se pšawidło změkcyło (Hórnik 1892: 54).

¹¹⁷ Położenje wo dolnoserbšćinje njedajo se potakem pširownowaš z gornoserbšćinu abo polšćinu; bližej jo jej w tom nastupanju kašubšćina (gl. Hórnik 1862: 113, Stieber 1934: 57-58, Topolińska 1963: 83-85, Schaarschmidt 1998: 104-105 a Schuster-Šewc 2000: 121).

¹¹⁸ Na možne wuwzeša pokazujo Schuster-Šewc 1958: 267-270 (kritiski jo se k tomu wugronił Faska, gl. na pš. SRA 14: 173). Stare abo narownańske dłužkosći njejsu potakem wobwliwowali fonologiski system dolnoserbšćiny w celem, ale su se wobchowali jano w někotarych pšikładach. Gl. teke Faške 1964: 85-86.

¹¹⁹ Toš to wuměnenje jo indirektnje zwězane z dłužkosću, ale nic ze stareju abo narownańskej. Nejskerzej jo to pobocny wliw pšizukowanosci: pšizukowana zložka jo po pšawidle dlejša nježli njepšizukowana.

była trębna za diftong. Božko njedajo se dopokazaš, až jo *ó* žednje było diftongiski.¹²⁰ Ale pšizukowanosc dajo možnosć za kwalitatiwne pšeměnenja wokalow: njepšizukowane wokale se nejžwěcej jano reducěruju, a w serbšćinje njeje powušenje typiske zjawjenje pši redukciji.

Drugej wuměneni njedajotej se tak lažko rozměš, dokulaž wopšimjeotej rozdžělny konsonanty (labialne a welarne).¹²¹ Za labialne konsonanty dajotej se wuměneni wujasniš ako pšikład asimilacije a/abo disimilacije, dokulaž jo *ó* labializowana warianta *o*, ale to njeplaši za welarne konsonanty.¹²²

Pšez nastaše *ó* jo se w tych dolnoserbškich narěcach, žož jo stare **ě* stupało wyše *e*, wuwila stworta rownina we wokalnem systemje, podobnje gornoserbšćinje. Toš ta nowa rownina njejo była wjelgin stabilna: we młogich narěcach jo se *ó* pšibliżyło k susednym wokalom (*y*, *u* abo *o*, *e*), a za *ě* plaši to samske (pšibliženje k abo samo pšechod do *i* abo (*j*)*e*).¹²³ Pšez take wuwise možo se stworta rownina zasej zgubiš.¹²⁴

¹²⁰ Schaarschmidt wuchojži z diftongiskosci *ó* w gorno- a w dolnoserbšćinje (Schaarschmidt 1998: 103). K tomu jo se za gornoserbšćinu kritiski wugronił Wornar 2000: 152. Teke za dolnoserbšćinu wostanjo diftongiskosc skerzej hypotetiska (gl. 5.2. a teke pšisp. 207 a 214).

¹²¹ Artikulatoriski njejsu woni susedne: jadnučke zwězajuce swojstwo jo periferijnosc. W binarnem systemje *df* (*distinctive features*) charakterizuju periferijne konsonanty šamnosć (grawisnosć).

¹²² Stieber 1934: 57-58 a Schuster-Šewc 2000: 121 pšijmujotej disimilatiwny wliw pšedchadajucych konsonantow a pokazujotej na podobne wuwise wokala *o* po welarnych a labialnych konsonantach w kašubskej rěcy a we wjelikopolskich narěcach. Schaarschmidt 1998: 104 slědujo w głownem argumentam wobeju (gl. pšisp. 117).

¹²³ Gl. pšeměnenje *ě* → *je* w morfologiji (*mě/mjenja* atd.) a pšechod *ě* → *i* (w słowach *nimski*, *spiwaš* atd.), kotarež se samo wotblyščujotej w pšawopisu.

¹²⁴ To samske jo se stało w polšćinje, žož jo se *pochylenie* w standardnej rěcy zgubiło: wot pochylonych wokalow jo wostał jano *ó*, a to cysto grafiski: fonetiski a fonologiski jo *ó* identiski ze susedom *u*.

3.4. *Fonem abo kombinatoriska warianta*

Mocnu diskusiju jo wubužiło pšašanje, lěc jo *ó* w dolnoserbšćinje samostatny fonem abo kombinatoriska warianta. W gornoserbšćinje jo fonemnosć *ó* jasna, dokulaž wobstoj mań minimalnych porow (*dostać – dóstać, holčo – hólčo* atd.). W dolnoserbšćinje jo to hynac, dokulaž wuzamkaju gorzejce spomnjete wuměnjena teoretiski wobstaše minimalnych porow: gaž su wuměnjena dane, možo jano stojaš *ó*, gaž nic, jano *o*. Potakem njeby było *ó* samostatny fonem, ale jano kombinatoriska warianta fonema /o/. Ale w tych narěcach, žož jo se twarde *l* wot njelabialnego (dentalnego abo lateralnego) wugronjenja [l] dalej wuwiło do (bi)labialnego [w] a njejo se wěcej rozeznawało wot *w* we wugronjenju [w], su nastali minimalne pory (*łoni – wóni, kow – kól*¹²⁵ a dalej teke *głodny – gódnny*),¹²⁶ žož jadnučki rozdźěl lažy we wokalu. Minimalne pory su teke možne pod wliwom stwortego pšawidła: gaž serbske a cuze słowo matej samske fonemy a wotpowědujotej pšawidłam 1-3, potom možotej se rozeznawaš jano pšez opoziciju /o/ – /ó/. To mogu byś „połne“ minimalne pory (we wšyknych formach): *mor – mór, most – móst* (wobej Starosta 1999) abo *polo* (sport) – *pólo*. Druge su „njepołne“, dokulaž wobstoje jano we wěstych gramatiskich formach: *boje* (plural wot *boja*) – *bóje* (*bójaš se*), *boli* (dual a druge formy wot *bola*) – *bóli* (*bóliš*), *pora – póra* (wot *póraš* abo *pór*), *chory* (wot *chor*) – *chóry* atd.¹²⁷ W toś tych narěcach jo *ó* samostatny, ale dosć periferijny fonem. To płaši jano tam, žož se

¹²⁵ Po kodifikaciji Starosta 1999 njejo to minimalny por, dokulaž won ma *koł* (gl. k tomu 6.3.). Slědujom how słownikoju Muka 1911-1928.

¹²⁶ Slědnej słowje rozeznawatej jano we wokalu w narěcach, žož se *ł* po wěstych konsonantach zgubijo (gl. SRA 13, korta 49).

¹²⁷ Za wuwzešim słowa *chor* su wšykne słowa zapisane pla Starosty 1999. Wužywanje cuzych słowow za konstrukciju minimalnych porow se njepšimjejo powšykne ako samostatny dopokaz fonemnosći, dokulaž take „fonemy“ (gaž su napšawdu fonemy) maju dosć periferijny status w rěcy. Ale woni podpěruju južo spomnjete cysto serbske pšikłady.

wugronjenje *ó* rozeznawa wot *o* a žož njejo *ó* pšejšło do *y* abo *e*; tam njedajo žednego fonema /*ó*/.¹²⁸

Za pšawopis njama status *ó* principiělny wuznam. Zasadnje jo tak, až grafemy wotpowěduju fonemam, a togodla njeby se dežał wutworiš wosebny pismik za kombinatorisku wariantu. Ale how jo wužywanje wosebneho pismika wopšawnjone, dokulaž wotpowěduju w narěcach wšakim wašnjam wugronjenja. Togodla ma <*ó*> skerjej „negatiwnu“ funkciju a pokazuju na wugronjenje „nje-[*o*]“: ako fonem /*o*/,¹²⁹ ako kombinatoriska warianta k fonemoju /*o*/ abo periferijny fonem /*ó*/, ako fonem /*e*/ abo /*i*/ (we formje alofona [y]) we wotwisnosći wot narěcy.

¹²⁸ Gl. k tej diskusiji a wosebnje wo interpretaciji *ó* a wotpowědnych wokalow we wšakich narěcach (*y*, *e*) Fasske 1968 (gl. wosebnje pozdatne minimalne pory typa *móta* – *myta* a *wón* – *wen*, kenž se zasadnje rozeznawaju wot minimalnych porow typa *łoni* – *wóni*).

¹²⁹ To jo jadnučki pad, žož jo <*ó*> popšawem zbytny, dokulaž stej wugronjeni <*o*> a <*ó*> identiskej.

4. ó w narěcach¹³⁰

Diskusija wo fonemny status ó pokazujo, aŝ jo njejadnotnosć wugronjenja ó w narěcach waŝny aspekt pšašanja. Pši tom njeŝo jano wo fonetiske swojskosći pšawidlownje wuŝywanego ó, to groni pod pšizukom (4.1.), ale teke wo wugronjenje w nje pšizukowanej (wosebnje pjerwjej pšizukowanej) poziciji (4.2.). Waŝne jo teke, lěc mogu se wujawiš wuwišowe tendence (4.3.).

Pšedstajenje aktualneje situacije w narěcach njejo laŝki nadawk, dokulaŝ njejsu informacije dospołne a se cesto dosć njemakaju. To jo zwězane z tym, aŝ nje kněŝy se w jadnotliwych narěcach jadnotnosć. Podložk za slědujuce wuwjeŝjenja su dialektologiske pšepytowanja srjeŝi zachadnego stolěša.¹³¹ Boŝko njewobstoje aktualnejše spušćobne narěcne wopisanja a pšepytowanja.¹³² Po wonych tudy

¹³⁰ Napšawdu by se teke deŝalo wopisaš poloŝenje w standardnej rěcy. To moŝo se jano cyniš na podložku wopisanjow w kodifikacijach. Faktiske wugronjenje by mogało se jano pšepytowaš w transkripcijach nagrawanjow. Dalokoŝ wěm, wobstoj jano jedna taka transkripcija: to jo krotke pšedowanje, kenŝ jo Wylem Nowy ŝarŝal w lěše 1931 (Vasmer/Wirth 1932). Coŝ nastupa ó, wugronijo won zuk „zwischen ö und o“ po labialach a [ó] po welarach, slědujo potakem pšawidlam swojeje (Borkojskeje) narěcy.

¹³¹ Wosebnje stej se wuŝywałej SRA 13, Faŝke 1964 a nastawk Šwjele w pšišoŝku. K tomu pšišo hyšći Mucke 1891: 99-104, ale won wopisujo hynakše poloŝenje a jogo wopisanje narěcnych wobcerkow njejo wjelgin konkretne, coŝ nastupa ó. Pšisamem rownocasnje z Muku su Wenkerowe napšašniki (Stone 2003), ale tam kněŝy se problem, aŝ jo pisanje wobwliwowane wot tradicionalnego dolnoserbskego pšawopisa, kenŝ njejo hyšći konsekwentnje wuŝywaš ó, abo wot njedospołneje nimskeje transkripcije *ad hoc*. (Zajmne jo, aŝ jo nimska transkripcija dosć informatiwna, dokulaŝ wotblyšćujo wotchylnje wugronjenje pšez pisanje <e>, <u> abo <ö>, gl. na pš. napšašniki 9, 28 a 31.) Wot staršych (pšedwojnskich) pšepytowanjow stej se pšišěgnułej Stieber 1934 a Wirth 1933-36/1975. Jadnotne pšikłady pšidu teke z transkriběrowanych narěcnych tekstow (SDT) a z drugich ŝrědłow. W citatach z narěcnych tekstow wuŝywa se zjadnorjona transkripcija.

¹³² Wušej togo musy se cwiblowaš, aŝ by mogało se ŝinsa hyšći namakaš dosć maminorěcnych za zběranje materiala. Jaden ŝěl tencas zapisanych narěcow jo juŝo zgubjony, a we drugich padach njedajo se wuzamknuš wliw serbskorěcnych medijow (wosebnje rozgłosa) a zjawnostneje dolnoserbšćiny, wosebnje coŝ nastupa wugronjenje ó.

spomnjetych dialektologiskich nagrawanjach a zapisach njejo se wěcej zběrał podobny material.¹³³

4.1. *Wugronjenje ó pod psizukom*

Stary psizukowany *o po labialach a welarach pšed njelabialnymi a njewelarnymi konsonantami wustupuju we wšakich wariantach. Woni daju se ředowaš do styrih kupkow: o (fonetiski [ɔ]), ó [ʊ], y [ʏ] abo [ɨ], e [ɛ].¹³⁴

4.1.1. *Wugronjenje ako [o]*

Pozdatnje bžeze pšeměnjow jo *o wostało tam, žož se dalej wugronijo ako [o].¹³⁵ Take archaiske položenje njepokazujo žedna z dolnoserbskich narěcow w cystej formje. Jano w někotarych ma [o] pšewagu nad [ó], a to pšisamem bžez wuwzeša po welarach. Taka situacija wobstoj w połnocnych narěcach, wosebnje we jsach¹³⁶ Smogorjow (Schmogrow), Prjawoz (Fehrow), Drjenow (Drehnow), Turnow, Brjazyna (Briesen), Drjejece (Drewitz), mjenjej we jsoma Turjej (Tauer)¹³⁷ a Šejnejda (Schönhöhe).¹³⁸ K tomu dodajo Šwjela hyšći Pšiluk (Preilack).¹³⁹ Po labialach jo wugronjenje [o] ředke wuwzeše.¹⁴⁰

¹³³ Pokazaš možo se how na nagrawanja J. Frahnowa z lěta 2006, kenž su gromaže ze staršymi nagrawanjami pšistupne w interneše (www.coli.uni-sb.de/genie).

¹³⁴ Jadnorosci dla buzó se dalej wużywaš transkripcija [o], [ó], [y] a [e].

¹³⁵ Popšawem jo *o teke how nejskerjej pšejšo do [ó] a pon zasej slědk do [o].

¹³⁶ Daju se how mjenja, wužywane w dialektologiskej literaturje, njeglědajucy na to, až su někotare z tych jsow žinsa zagmejnowane do drugich administratiwnych jednotow abo samo spuščone a dewastěrowane. Wušej togo njeglěda se na to, lěc maju jsy žinsa hyšći serbskorěčne wobydlarje abo su južo dospołnje pšenimcone. Dokulaž wužywaju se w publikacijach cesto nimske mjenja, su woni teke podane.

¹³⁷ Mucke 1891: 104 pišo, až ma Turjej wugronjenje [e] (gl. 4.1.4.).

¹³⁸ To su narěcy typa C 6, C 5 a C 4 po klasifikaciji SRA 13, korta 22. Pšisamem identisku bildku dajo korta 3 pla Faßke 1964, jano až won licy hyšći Hochozu (Drachhausen) k tej kupce (SRA dajo jano 4 pšikładow za <o>, ale 66 za <ó> w tej jsy).

4.1.2. Wugronjenje ako [ó]

Pšeměnjony stary *o typa [ó]¹⁴¹ jo typiske za jsy na kšomje žinsajšnego dolnoserbškego rěčnego wobcerka. Z jadnogo boka su to podwjacorne narěcy jsow Njabožkojce (Naundorf), Raduš (Raddusch), Zušow/Wusoka (Suschow/Märkischheide), Bobow (Babow), Kosobuz (Kunersdorf) a Glinsk (Glinzig). Šwjela dodajo Gorna (Milkersdorf), Popojce (Papitz), Dubje (Eichow), Kšišow (Krieschow), Kokrjow (Kackrow), Gołkojce,¹⁴² Hajnk (Hänchen), Gogolowk (Klein Gaglow), Modłej (Madlow), Lutol (Leuthen), Skjarbošc (Schorbus), Huraz (Auras), Wjeliki Woseńk (Groß Oßnig), Harnišojce (Harnischdorf), Brjazynka (Bräsinchen), Dobryń (Groß Döbbern) a Kopańce (Neuhausen), potakem cěly podpođnjowo-podwjacorny žěl, kenž felujo w SRA.¹⁴³ Z drugego boka jo to podzajtšna narěc jsy Rogow (Horno).¹⁴⁴ Za rozdžěl wot pšedchadajućeje kupki (4.1.1.) njedajo how wobmrokowanie na poziciju po welarach: [ó] stoj po welarach a po labialach. Teke w tej kupce njejo wužywanje wěstego zuka (how [ó]) bžez wuwzeša, ale procentualnje jo jadnotnošć mocnjejša nježli w 4.1.1.: wuwzeša su mjenjej, nježli 10 %, ¹⁴⁵ a po welarach jo wugronjenje [ó] w Njabožkojcach, Radušu a Zušowje/Wusokej samo bžeze wuwzeša.

¹³⁹ Pla njogo jo to kupka IV. (Smogorjow a Prjawoz słušatej w jogo klasifikaciji do kupki III (gl. dołojce 4.1.4.). Mucke 1891: 101 spomnjejo jano žěl wosady Gołkojce (Kolkwitz) z wugronjenim [o] (gl. dalej 4.1.2.).

¹⁴⁰ Gl. pšikłady w SRA 13: 87-88; w SDT 10 (Turnow) su to *poludnjo a postol-* (saže 47 a 172). Zajmne jo, až njepokazujo Šwjela na toš tu wosebnošć kupki.

¹⁴¹ Realizěrujo se to pšez wokal mjazy [o] a [u] (pla Šwjele 2007 jo to wobznamjenjone pšez *u*).

¹⁴² Gl. howacej Mucke 1891: 101: „In einigen Dörfern der Parochie Kolkwitz (westl. von Cottbus) wird gar kein ó, sondern nur o gehört; darum wird auch der Name dieses Kirchdorfes in den meisten Gegenden von den Wenden scherzweise *Gótkōjcě* statt *Gólkōjcě* ausgesprochen.“

¹⁴³ Pla Šwjele jo to kupka I. Z njeklasificěrowanych słuša how zazdašim hyšći Prožym (Proschim).

¹⁴⁴ Žinsa pšesedlona do wokolnošći Baršća (Forst). Njewěm, lěc su tam hyšći nosarje Rogowskeje narěcy žywe.

¹⁴⁵ Kalnyn' 1967: 62 dajo wěšću licbu pšikładow z [o] za Rogow; gl. k tomu pšispomnješe w SRA 13: 88-90. Šwjela božko njedajo žedne informacije za Rogow.

K tomu pšízotej hyšći Borkowy (Burg) a Hochoza.¹⁴⁶ Wonej matej [ó] jano po welarach; po labialach stoj [y].

4.1.3. *Wugronjenje ako [y]*

Tšeša kupka pokazuju pšechod *ó* do [y]. To jo se powšyknje stało z jadnogo boka w podwjacornem žělu žinsajšnego rěcneho wobcerka a w podzajtšnem žělu z drugogo boka. K přědnemu wobcerkoju słušaju jsy Myšyn (Müschen), Wjerbno (Werben), Rubyn (Ruben), Gołbin (Gulben) a Cazow (Zahsow), k drugemu Depsk (Döbbrick), Janšojce (Jänschwalde), Most (Heinersbrück) a Barbuk (Bärenbrück). Do teje kupki pšidu pla Šwjelje hyšći Dubrawka (Frauendorf), Dešank (Dissenchen), Rogeńc (Branitz) a Klinka (Klinge).¹⁴⁷ We wšyknych pomjenjonych jsach stoj [y] po welarach a labialach; jano w Depsku wugronijo se po labialach w jadnej tšešinje pšíkładow [e].¹⁴⁸

We drugich narěcach stoj [y] jano po labialach. To jo tak w Borkowach a w Hochozy (po welarach [ó], gl. 4.1.2.), w Šejnejže a Brjazynje (po welarach głownje [o], gl. 4.1.1.).

¹⁴⁶ Gl. pšisp. 138.

¹⁴⁷ Pla njogo jo to kupka II. Wjerbno a Most słušatej za Šwjelu do kupki III (gl. how 4.1.4.). Mucke 1891: 103 wopisujo take pšeměnenja jano „in geschlossener betonter Silbe“ wosebnje we jsach Borkowy, Smogorjow, Prjawoz, Hus (Maust), Nowa Wjas (Neuendorf), Barbuk a w pšechodnych narěcach. Zajmne jo, až pišo Wjerbański farań B. Krušwica we Wenkerowem napšašniku: „ó steht lautlich in der Mitte zwischen o und u“ (potakem [ó]), gl. Stone 2003: 57. Nejskerjej wopisujo Krušwica (kenž jo był Gornoserb) wugronjenje standardneje dolnoserbšćiny, kotaruž jo nawuknuł pla Mata Kosyka.

¹⁴⁸ SRA 13: 87. Nejskerjej jo to wliw susednych jsow, kenž maju wšykne [e] (gl. 4.1.4.).

4.1.4. Wugronjenje ako [e]

Wugronjenje [e] jo potakem žinsa typiske za centralny podpołdnjowy žěł rěcneho wobcerka. Wono wustupijo po welarach a po labialach. Pšisamem bžez wuwzeša maju [e] narěcy jsow Gory (Guhrow), Dešno (Dissen), Škodow (Skadow), Hus,¹⁴⁹ Nowa Wjas, Liškow (Groß Lieskow),¹⁵⁰ Tšawnica (Tranitz), Kotłow (Kathlow), Rogozna (Roggosen), Jabłoń (Gablenz), Drěžnica (Drieschnitz) a Matyjojce (Mattendorf). K tomu pšizo hyšći Hažow (Haasow).¹⁵¹ Licba formow z [e] pšiběra w narěcach jsow Žyłow (Sielow), Rogozna (Willmersdorf), Kopac (Koppatz) a Šlichow (Schlichow), wosebnje po welarach.¹⁵² Šwjela licy k nim teke Strobice (Ströbitz), Strjažow (Striesow) Chmjelow (Schmellwitz), Liškowk (Klein Lieskow), Grožišćo (Grötsch), Gorjonow (Komptendorf) a Kibuš (Kiekebusch).¹⁵³

K tomu pšizo hyšći podpołnocny žěł dolnoserbskego rěcneho wobcerka (z wuwzešim Šejnejdy a Hochozy), to groni Smogorjow, Prjawoz, Drjenow, Turnow a Drjeje, žož [e] stoj jano po labialach (po welarach głownje [o], gl. 4.1.1.), a to pšisamem bžeze wuwzeša; jano w Turjeju mamy teke w bogatej licbje formy z [y].

Położenje, nastupajuće wugronjenje ó pod pšizukom w dolnoserbskich narěcach jo potakem dosć komplikowane. Nadpadnjo, až njejsu we wětšynje padow izoglose

¹⁴⁹ Pla Šwjela słuša Hus k njeklasificěrowanym jsam, ale wobej pšikłada, kenž won dajo, matej [ó]. Pla Muki stej Hus a Nowa Wjas pšikłada za [y].

¹⁵⁰ Pšikłady z Liškowa namakaju se teke w nastawku Kalnyn' 1963: 30-33.

¹⁵¹ SRA 13: 88 dajo za poziciju po labialach dosć wusoku licbu formow z [y] (pšisamem 15 %), ale wšykne pšikłady pšidu z jadnogo jadnučkego teksta. We Wenkerowyma napšišnikoma za Rogozna (Roggosen) a Kotłow pišo se zwětšego <e> a <ö>, gl. Stone 2003: 75-77.

¹⁵² Šlichow jo wuwzeše, dokulaž stej formy z [e] a [y] pšisamem w rownowaze. Kopac ma wokoło 80 % [e] po welarach, ale po labialach matej dvě tšešinje pšikładow [y]. Njejo jasne, cogodla jo licba formow z [y] we jsoma tak wusoka. Možno jo, až grajo bliskosć města wěstu rolu, dokulaž zachopijo podwjacornje wot Chošebuza žěl, žož kněży se [y] (gl. 4.1.3.).

¹⁵³ Pla Šwjela jo to kupka III, a wugronjenje se woznamjenijo pšez e, ě a œ. Mucke 1891: 104 licy Turjeje k toš tej kupce a dodajo hyšći Žargoń (Sergen) a Kolsk (Kölzig). Wenkerowe napšišniki maju za Liškow <e>, za Strobice <e>, <y> a <u> a za Grožišćo <ö> (Stone 2003: 66, 62-63, 71).

wjelgin jasne a až se wokale po welarach njemakaju pšecej z wokalami po labialach. Taka njejadnotnosť njedajo se wujasniš pšez wliw standardneje rěcy,¹⁵⁴ a wliw susednych jsow wujasnijo wosebności narěcow jano w někotarych padach.

4.2. *Wugronjenje njepšizukowanego *o*

Donětejšne wopisanje jo se wobmrokowało na wugronjenje *ó* pod pšizukom, což wotpowědujo tšešemu zasadnemu pšawidłuju (gl. 3.1.). Ale wušej tego možo se **o* teke pšeměniš w njepšizukowanej zložce w pozicijach, kenž pod pšizukom pominaju *ó*.¹⁵⁵ Pši tom musytej se rozeznawaš dwě možnosći:

1. **o*, kenž njejo žednje pšizukowane;
2. **o*, kenž jo zgubił pjerwjyšy pšizuk pšez syntaktiske abo słowotworne pšeměnenja.

4.2.1. *Wugronjenje pšecej njepšizukowanego *o*

Njepšizukowane **o* přédneho typu možo se namakaš we wěcejzložkowych słowach (w leksikaliskich morfemach) abo we wotwoženjach a końcowkach (w deriwaciskich a gramatiskich morfemach) w pozicijach, kenž pod pšizukom pominaju *ó*. W slědnyma padoma (na pš. deriwaciski morfem *-osć* abo gramatiski morfem *-o*) wostanjo **o* njepšeměnjone a wugronijo se pšecej ako [o]. W přédnem paže (na pš. *jagoda*, *sobota*) su pšeměnenja možne: **o* možo se wugroniš ako [o], [e] abo [y]. Njepšizukowane **o* w toš tej poziciji njejo se žednje diskutěrowało w rozestajenjach wo *ó*.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Howacej by dejali se wocakowaš identiske wotchyljenja po welarach a po labialach. Wušej tego njegrajo standardna rěc za wětšynu maminorěcných wjeliku rolu, dokulaž ju wobkněžyjo jano mały žěl, wliw cerkwje (to groni standardnorěcných prjatkowanjow) a šule jo był wjelgin snadny, a rozgłos njejo hyšći mogał mocnje wobwliwowaš rěc na jsach.

¹⁵⁵ Gl. k tomu wosebnje SRA 13: 99-103 a 112-115.

¹⁵⁶ Z jadnego boka njejo take wobmrokowanje wopšawnjone, dokulaž jo se zawježenje *ó* w pšawopisu pšecej wobtwarziło pšez argument, až to wolažcyjo pšawidłowe wugronjenje. Taki argument pšaši teke za **o* w pomjenjonej poziciji. Z drugogo boka žo how skerzej wo fenomen wokalnej redukcije, nic wo pšeměnenje *o* → *ó*, kenž jo zwězane z pšizukom: redukcija a pšizuk se wuzamknjotej.

4.2.2. Wugronjenje pjerwjej pšizukowanego ó

Zajmnej jo druga warianta, dokulaž možo se how pšeměniš wugronjenje *o w leksikaliskich morfemach po prepozicijach abo prefiksach. Po tšešem zasadnem pšawidle by se *o, kenž jo se pod pšizukom wugroniło ako [ó], [y] abo [e] (gl. 4.1.2.-4.), dejało wugroniś ako [o], gaž pšizuk pšejžo na pšedchadajucu zložku. Ale w narěcach njewuglěda to pšecej tak.

W někotarych narěcach na kšomje žinsajšnego dolnoserbskego rěcneho wobcerka možo w takich pozicijach wustupiś wugronjenje [ó]. Dosć konsekwentnje stoj [ó] w narěcy Rogowa.¹⁵⁷ To groni, až njegrajo how tšeše pšawidło žednu rolu: pšizukowane ó wostanjo teke tam, zož se pšizuk zgubijo.¹⁵⁸

Na drugem boce, na podwjacornej kšomje, jo to nawopak. W Njabožkojcach, Radušu, Zušowje/Wusokej, Bobowje, Kosobuzu a Glinsku jo wugronjenje [ó] wjelgin rědke; how kněžy se [o].¹⁵⁹ Toś te narěcy slěduju potakem dospołnje wšyknym zasadnym pšawidłam.

We wětšem žělu dolnoserbskego rěcneho wobcerka pšeměnijo se njepšizukowane *o w takich pozicijach do [e] abo [y]. W podpołnocnem wobcerku, to groni w Borkowach, Smogorjowje, Prjawozu, Hochozy, Drjenowje, Turnowje, Drjejcach a teke w Šejnejže a Turjeju stoj po welarach [o], po labialach [e]. To se zmaka z kwalitu *o pod pšizukom (gl. 4.1.1. a 4.1.3.); jano w Borkowach (pod

¹⁵⁷ Kalnyn' pišo, až jo take wugronjenje w Rogowje jano namakał w jednotliwych padach (Kalnyn' 1967: 62).

¹⁵⁸ Mucke 1891: 100 wopisujo take wugronjenje teke za podzajtšne Błota, wosebje za Wjerbno a Bramu (Brahmow), wušej togo za region wokoło Chošebuza, ale how jano pla prefigowanych werbow.

¹⁵⁹ Jano w Njabožkojcach ma tšeši žěl pšikładow wugronjenje [ó] (SRA 13: 114). K tomu možo se dodaś jaden staršy pšikład z podzajtšnego žěla, ze Žargonja: *na polo* (Stieber 1956: 102)

pšizukom [ó] po welarach a [y] po labialach), w Hochozy (pod pšizukom [ó] po welarach), w Šejnejže a Turjeju (pod pšizukom [y] po welarach) to njepšitřefijo.¹⁶⁰

W zbytnem žělu rěcneho wobcerka kněžy se wugronjenje [e] abo [y], njewotwisnje wot kwality pšedchadajucego konsonanta (welar abo labial). Głownje jo to [e],¹⁶¹ jano w Janšojcach, Mosće a Barbuku [y]. We wětšem žělu togo wobcerka jo potakem položenje pod pšizukom identiski z njepšizukowanym: wuwžeše jo jano podwjacorny žěl: Myšyn, Wjerbno, Rubyn, Gołbin a Cazow maju pod pšizukom [y] (gl. 4.1.3.).

4.2.3. Wugronjenje dweju *o

W zwisku z njepšizukowanym *o zajmujotej dvě pšašani. K přědnemu: Kak jo wugronjenje dweju *o, gaž stojtej jaden za drugim (*o w prepoziciji abo prefiksu pšed *o w pjerwjej pšizukowanej a něnto njepšizukowanej zložce leksikaliskego morfema). K drugemu: Kak jo wugronjenje dweju *o, gaž přědny *o (w prepoziciji abo prefiksu) stoj we wuzuku a za nim slědujo welar abo labial (na zachopjeńku leksikaliskego morfema).¹⁶²

Wotegrono na pšašani njejo lažko, dokulaž njejtkej se tej problema wosebnje pšepytowałej a dokulaž njejo *o w takich pozicijach w bogatej libje pšedstajone.¹⁶³

¹⁶⁰ Pod wliwom wugronjenja pod pšizukom namaka se how teke změstymi [y] po welarach. We standardnorěcnem wugronjenju Borkowarja Wylema Nowego zmaka se wugronjenje pjerwjej pšizukowanego ó dospołnje z wugronjenim pod pšizukom (gl. Vasmer/Wirth1932).

¹⁶¹ Wuwžeša, žož stoj [y], pšidu głownje z narěcow z [y] pod pšizukom abo z narěcow wokoło Chošebuza. K tomu možo se hyšći dodaš Kopac, žož su formy z [e] a [y] w rownowaze.

¹⁶² Druge pšašanje potrěfijo podkupku přědnego. Wono jo wosebnje zajmne, dokulaž stoj how pšizukowany *o prepozicije abo prefiksa (to groni přědny *o) w poziciji, žož njeby se *o dejał pšeměniš (gl. druge zasadne pšawidło).

¹⁶³ Pla prepozicijow musy se w narěcnych tekstach pšecej licyš z tym, až stoj mjazy prepoziciju a substantiwom abo adjektiwom hyšći artikel (na pšikład *wot teje wosady*), a w takej poziciji njaso substantiw abo adjektiw zasej pšizuk.

Pšeglěd pšikładow w SRA a w nastawku Šwjele ¹⁶⁴ možo jano daš wěsty zašić, dokulaž feluju tam licby, kenž by pokazali, co jo głowna abo nanejmenjej wětšynowa warianta.

Prědne položenje, žož slědujotej se *o w prepoziciji abo prefiksu a w přednej zložce slědujucego morfema a žož po přednemu *o stoj hyšći njelabialny a njewelarny konsonant prepozicije abo prefiksa, wobstoj jano pši prepozicijoma a prefiksoma *pod(-)* a *wot(-)*. Pšikłady pokazuju na dvě možnosći, kenž możotej se rozměš ako asimilaciju (wobej *o se wugronijotej na samsku wizu) abo disimilaciju (předny *o ma hynakše wugronjenje nježli drugi).

Asimilacija kněży se w slědujucych pšikładach: *pódwórowaś*, *wót półudńo Rogow* (112), *ótxójženy Zušow* (114), *pyd wyśćexu Kopac* (113), *wytpyludńa Hochoza* (102), *pedwer(ow)aś Liškow*, *Drjejce*, *Matyjojce* (102, 113), *ped wesćexu Liškow* (113), *ped wežyśco Šlichow* (113). K tomu pšidu *pod wojakami Kopańce* (Š 6), *podgolu Hochoza* (Š 7), *wotpomæc Wjerbno* (Š 9),¹⁶⁵ *wætpæcynk Borkowy* (Š 4), *wætpæcynk*, *wætpæs(l/w)aś Strobice*, *Dešno*, *Wjerbno* (Š 8-9), *wætpæraś Strobice*, *Dešno* (Š 8), *wæt mæjog(o) bok(u/a) Liškowk*, *Nowa Wjas* (Š 9), *Smogorjow* (Š 10),¹⁶⁶ *pödgölniki Garej (Gahry)* (Š 12), *wet mejeje kyze Janšojce* (Š 7),¹⁶⁷ *wetpelynja Smogorjow* (SDT 3, 198), *wet gerjejka*, *wetgetowali Matyjojce*.¹⁶⁸

¹⁶⁴ SRA 13: 99-103 a 112-115; Šwjelowy nastawk w pšiložku. Pšikłady z SRA 13 daju se z pokazanim na bok w spinkach; pšikłady ze Šwjele su wobznamjenjone pšez Š a bok drugeje numeracije manuskripta (gl. pšiložk, pšisp. 9). Pšidatne pšikłady namakaju se teke w drugih zwězkach SRA: na pš. SRA 1, k. 11 (*podworowaś*); SRA 2, k. 121 (*podkowa*); SRA 4, k. 88 (*podpora*) a k. 90 (*pokońc*); SRA 7, k. 65 (*pobožny*); SRA 9, k. 20 (*wotpödnja*).

¹⁶⁵ How musy se pokazaś na to, až njewotpowědujo fonetiska wokolnosć přednego *o w słowje *pomoc* drugemu pšawidłuju, a togodla njamožo se *o pšeměniś.

¹⁶⁶ To jo zazdašim teke pšikład za disimilaciju, dokulaž matej prepozicija a pronomen *æ* a substantiw *o*, ale *bok* njewotpowědujo drugemu pšawidłuju.

¹⁶⁷ To jo teke pšikład za disimilaciju, dokulaž matej prepozicija a pronomen *e* a substantiw *y*.

¹⁶⁸ SDT 7, sada 180 a 77 (ale drugi transkriptor jo słyšał *wetgytowali*, gl. komentar na b. 33).

Disimilaciju pokazuju: *pódworowaś*, *pótpora* Zušow (114), *wótxojdžena* Jabłoń (100), *pytpora* Wjerbno, Myšyn, Rubyn (102), *pydworowaś* Janšojce (103), *wytpoludń(a/o)* Šejnejda, Janšojce (102, 103), *wedgotowaś*, *wetxojžony* Turjej (102) *petpora* Prjawoz (102). Z materiala Šwjela možo se pšiwjasć *pudgolski*, *pudgolaře* Dubje (Š 5), w *Pudgoli* Gołkojce (Š 6),¹⁶⁹ *pud goru* Glinsk (Š 5), *pæd голу* Nowa Wjas (Š 9), *pydgola* Hochoza (Š 7), *pedgoře* Rogeńc (Š 7), *utporaś* Kosobuz (Š 5) *wæt koze* Borkowy, Wjerbno (Š 4, 9), *wætpokazaś*, *wætbocony*, *wætpowožony* Strobice, Dešno (Š 8), *wæt mojogo* Wjerbno (Š 9), *wætpomec* Strobice (Š 8).¹⁷⁰ Nowy ma jaden pšikład za disimilaciju: *wøtwola-* (Vasmer/Wirth 1932: 8). Wšykne pšikłady w toś tej kupce wotpowěduju tšešemu pšawidloju, dokulaž njestoj drugi *o pod pšizukom a togodla njeby se dejało pšeměniś.

Wjelgin zajmne su druge pšikłady, zož se nic jano předne, ale teke druge *o pšeměnjio a zož stej pšeměneni rozdžělnej: *pyd gerku*, *wyidgetowaś*, *wyd get*, *wytxejžone* Myšyn (102-103), *wyt kerba* Šlichow (103), *wedgytowaś* Rogozna (Willmersdorf) (102). Šwjela dajo k tomu dalšne pšikłady: *pod(-)gyru* Myšyn, Rogeńc (Š 7), *putgelniki* Garej (Š 12), *pydgulu* Hochoza (Š 7), *wot spulskiego* Bobow (Š 5), *wutpæraś* Borkowy (Š 4), *wætchějžony* Strobice, Dešno (Š 8), *wætchujžony* Borkowy (Š 4), *wæt keze* Dešno (Š 8), *wet myjog* Borkowy (Š 4).

Na podložku pšikładow možo se groniś, až jo asimilacija rědša nježli disimilacija. Potakem njewostanjo we wětšynje pšikładow pšizukowane wugronjenje, gaž se pšizuk zgubijo. Nejžwěcej dostanjo pjerwjej pšizukowany *o, gaž se pšizuk pšesuwa, kwalitu [o] po tšešem pšawidle. Tam, zož ma njepšizukowany *o drugi wokal, jo to głownje (a w pšikładach SRA pšisamem bžeze wuwzeša) [e], což jo typiski wuslědk wokalnej redukcije.

¹⁶⁹ Zajmne jo, až se wugronjenje njepšeměnjio, gaž předna zložka zgubijo pšizuk: *do Pudgole* (gl. teke tam).

¹⁷⁰ Pla *wætpokazaś* a *wætpomec* plaši to samske, což jo se gorzejce groniło w zwisku z pšikładoma *wotpomoc* a *wot mojogo boka*.

Druge položenje, žož psizukowany *o w přednej zložce (w prefiksu abo w prepoziciji) stoj po welarje abo labialu a pšed welarom abo labialom, jo jano možno z prefiksoma a prepozicijoma *po(-)* a *wo(-)*. Pšikłady njejsu licobne. W SRA su to: *pokejnc(e)* Myšyn, Matyjojce, Šlichow (102, 103), *po wydu* Šlichow (103), *po wedu* Janšojce (103), *po weže* Drzejce (102), *py gydax* Depsk (102), *py gedax* Myšyn (103). Pla Šwjele namakaju se: *po poli* Liškowk (Š 9), *po pælu* Wjerbno (Š 9), *po kuńc* Glinsk (Š 5), *pæ polu* Strobice, Nowa Wjas (Š 8, 9), *pe pælu* Borkowy (Š 4). Stieber dodajo hyšći *pygoniš* Żylow.¹⁷¹ We wětšynje pšikładow wobchowa se potakem druge zasadne pšawidło: *o se njepšeměnijo pšed labialom abo welarom. Tam, žož se pšeměnijo, jo jano jaden pšikład za asimilaciju.

Položenje we wobłuku njepsizukowanego *o jo potakem njepšeglědnjej nježli pod psizukom, a mroki (izoglose) su hyšći mjenjej jasne. To dajo se wujasniš pšez to, až stoj njepsizukowany *o w pjerwjej psizukowanej zložce pod wliwom dweju tendencowu. Z jadnogo boka jo to wliw analogije, to groni žycenja wobchowáš wugronjenje słowa njewotwisnje wot psizukowanosci. Z drugego boka wobwliwuju konkretne wugronjenje teke wosebności njepsizukowanego wokalizma w cełem, kenž redukujo *o do [e]. Njejlědajuce na toš te wliwy, wobchowaju se we glownem te tši zasadne pšawidła, kenž pšaše za wugronjenje *o.

4.3. Aktualne položenje a wuwisowe tendence

Wužywanje ó w dolnoserbšćinje jo potakem dosć rozdžělne. Pod psizukom njestoj ó w jadnom žělu narěcow (nanejmenjej po welarach), ale we wětšynje jo pšeměnenje *o do ó kšuty wobstawk rěcneho systema. Njejadnotnosť kněžy se pši realizaciji pšeměnjonego zuka. Jano mały a pši tom žinsa dosć periferijny wobcerk wužywa [ó] po labialach a welarach, drugi jano po welarach. Wětšyna wugronijo ó

¹⁷¹ Stieber 1934: 52. Za njogo jo to pšikład wliwa analogije formow typa *pócakaš*, žož njeslědujo labial abo welar.

ako [y] (po labialach a welarach abo jano po labialach) abo ako [e] (po labialach a welarach). Wobej wugronjeni stej młodšej nježli [ó] a njejo wuzamknjone, až stej se dalej rozšyrjałej w slědnem casu.

W pjerwjej pšizukowanych pozicijach wustupijo *o w jadnom žělu rěcneho wobcerka ako [o]. We wětšem žělu stoj w takich pozicijach [y] a głownje [e]. Pšewaga [e] možo se wujasniš pšez fakt, až njejo [e] jano rezultat pšeměnenja *o pod pšizukom, ale teke wuslědk wokalneje redukcije. Wosebne položenje ma pjerwjej pšizukowany *o, gaž stoj po pšizukowanem *o prepozicije abo prefiksa. How kněžy se wugronjenje [o], pod rownocasnym wliwom tšěsego zasadnego pšawidła a tendence k disimilaciji.

5. Wobznamjenjenje ó w pismje a kodifikacija pšawidłow

Stawizny nastaša ó mogu se pšepytowaš na podložku mjenjow (wosebnje toponymije) a pisanych žrědłow. Šěžkosći gotujo pši tom, až njejo znate, kak jo se ó pjerwjej wugroniło. Nejskerjej jo to na zachopjeńku było labializowany o,¹⁷² kenž njejo se w pismje rozeznawał wot njejpšeměnjonego o. W pisnej tradiciji by se to jano wotbłyšćowało, gaby se ó pšetworiło do [u], [y] abo [e]. Samo w takem paže njeby wobznamjenjenje w pismje było obligatoriske: dokulaž možo se ó zasej wrošiš do wugronjenja [o], gaž zgubijo pšizuk, by morfologiske pisanje how pšecej wużywało <o>.

5.1. Pšeměnjjenje *o do ó w nejstaršych pisanych žrědłach

Starša dolnoserbšćina dajo se spušćobnje rekonstruěrowaš akle wot casa po reformaciji, wot srjeji 16. stolěša. Wot togo casa wobstoje pisne žrědła, rukopisne z jadnego boka a šišćane z drugogo. Za dolnoserbšku pisnu a potom standardnu rěc su šišćane teksty wažnej, dokulaž su se rozšyrjali po celem rěcnem wobcerku a su se mjazsobnje wobwliwowali; z drugogo boka su se rukopisne žrědła zwětšego zachowali jano w jadnej wosaže a njejsu pšinosowali k wutworjenju jednotneje pisneje dolnoserbšćiny a potom standardneje rěcy. Spisarje rukopisnych knigłow su za wětšy žěl wużywali narěc wokolicy, dokulaž njejsu musali glědaš na to, lěc se rěc knigłow rozmějo teke w drugich wosadach. Wudawarje šišćanych knigłow su zwětšego zasajžili swoje pjenjeze, a gospodarske wobmyslenja su naražili rěc, kenž by se po možnosći rozměla w celej Dolnej Łužicy. W rukopisnych knigłach se togodla njenamakaju rozmyslowanja wo rěcy, dokulaž wupšawjaju wudawarje přednych šišćow wużywanu (na)rěc.¹⁷³ Wušej togo njestaraju se spisarje rukopisnych knigłow

¹⁷² Schaarschmidt 1997: 103-105 a 142-143 měni, až jo to było diftong (padajucy a potom stupajucy), ale na podložku pisanych žrědłow njedajo se to potwaržiš.

¹⁷³ Stawizny šišća w dolnoserbškeje rěcy daju dobry pšikład. Tara w svojich knigłach z lěta 1610 pišo z jadnego boka: „Derentwegen [...] habe ich den Catechismum Lutheri [...] in Wendische Sprache

tak wo kšute pšawidła pšawopisa ako wudawarje šišćanych knigłow. Rěc šišća wobzěła se dwojcy: předny raz pši pisanju rukopisa a drugi raz pši korekturje sajžanego teksta. Togodla stoj dalej šišćana tradicija w srjejišću.

Pšeměnjnje *o do ó namaka se južo w nejstaršych šišćanych tekstach, w knigłach Albina Mollera z Tšupca, kenž su se wudali 1574. W pozicijach, žož možo se po pšawidłach wocakowaś ó, pišo won w někotarych padach <u>. ¹⁷⁴

W dalšnych starych šišćach do Nowego Testamenta Fabriciusa a we tom samem njejo se ó w pismje wobznamjenilo pšez wosebny pismik, ¹⁷⁵ ale njeregularnje wužywa se <u>. ¹⁷⁶ Pšawopis Nowego Testamenta žo slědk na katechismus samskego awtora wot lěta 1706 (za wuwžešim jotowanja/dypkowanja). W pšedegronje („Vorbericht

gebracht, wie man sie fast in gantz Nieder Lausitz pflaget außzusprechen.“ Ale dalej stoj: „Ich habe mich nach meinen anbefohlenen Pfarrkindern richten müssen, vnd es also geben, daß sie es verstehen mögen.“ (Hórník 1869a: 112, z małymi wotchylenjami teke Tharaeus 1610/1990: 65-66). To groni, až jo Tara kšěł wudaś knigły za cełu Dolnu Łužycu, ale jo wubrał storkojsku narěc. Pla Fabriciusa (1706 a 1709) klincy to južo hynac: „Sonst wird man finden / daß man sich bey denen in dieser Sprache sehr häufigen und unterschiedlichen Dialectis nach dem jenigen gerichtet der umb Cotbuß herumb gebräuchlich ist / und vor den zierlichsten und accuratesten gehalten wird“ (Fabricius 1706: njecysłowany „Vorbericht wegen der gebrauchten Schreib-Art“).

¹⁷⁴ Pšikłady dajo Schuster-Šewc 1958a: 50-51. We Mollerowem rukopisnem zapisu rostlinskih mjenjow jo ó samo pšawidlownje napisane z <u> (gl. wudaši Jenč/Rostok 1866 a Schuster-Šewc 1967: 310-317 a teke pšikłady pla Muki, gl. Mucke 1891: 102). Taki rozdźěl pisanja w rukopisnych a šišćanych tekstach samskego awtora jo dalšny dopokaz za gorzejce spomnjetu hipotezu. W šišću jo Moller glědał na wěcej morfologiske pisanje, kenž se rozmějo wot wětšego krejza wužywarjow, a pisanja z <u> su z togo glědanišća zmolki. W rukopisu jo jogo rěc bliša k narěcy.

¹⁷⁵ To płaši na pš. za *Enchiridion Vandalicum* Tharaeusa, ale to njoco groniš, až njejo měła toś ta narěc wosebny zuk, gl. Tharaeus 1610/1990: 33: „Außerdem bot auch das verwendete deutsche Grapheminventar keine Möglichkeit zu einer adäquaten Wiedergabe des ns. ó-Lautes.“

¹⁷⁶ Gl. wudaše Barlinskego (Krakowskego) Nowego Testamenta: „Auch das für das heutige Niedersorbische charakteristische ó-Allophon wird in unserem Denkmal, ähnlich wie in den meisten älteren ns. Quellen (Ausnahme A. Mollerus 1574), graphisch nicht vom zugrunde liegenden o-Phonem unterschieden [...] Aber auch hier erscheinen wiederum einige Einzelbelege mit abweichender ou/u-Schreibung [...]“ (Schuster-Šewc 1996: 27-28, pšikłady na b. 25). Położenje w drugich žrědłach wopisujo Mucke 1891: 101-102.

wegen der gebrauchten Schreib-Art“) stoji všake informacije wo wugronjenju dolnoserbšćiny, ale *ó* njejo spomnjete.

5.2. *Wot přédneho wopisanja ó až k zawježenju pismika*

W přédnej šišćanej gramatice dolnoserbskeje řečy¹⁷⁷ z lěta 1761, napisanej wot Hauptmanna, kenž ma Nowy Testament Fabriciusa ako podložk, njejo togodla *ó* wobznamjenjone. Ale we fonetiskem žělu gramatiki wopisujo Hauptmann pšéměnjenje **o* do *ó*.¹⁷⁸ Z wopisanja a z pšikładow jo jasne, až plaše wšykne tši zasadne pšawidła a až jo wugronjenje było [ó]. Potakem jo to zachopjeńk pozdějšego standardnorěčnego wužywanja *ó*, jano až se to pla Hauptmanna hyšći njewurazyjo w pismje. Wušej togo njedajo se wucytaš z wuwježenjow, kak jo było wugronjenje njepšizukowanego *ó* po prepozicijach abo prefiksach.¹⁷⁹

Kšocěń dalej jo stupał pšeložowař Starego Testamenta Jan Bjedrich Fryco. Won jo slědkoju zawjadł wosebny pismik za *ó*: <ó>.¹⁸⁰ Zajmne jo, až wužywa won

¹⁷⁷ Pšedchadnica jo była rukopisna gramatika Chojnana z lěta 1650, kenž jo se jano wobchowala we wotpisoma 18. a 19. stolěša. Chojnan njewopisujo *ó* a njewužywa wosebneho pismika (gl. Hórník 1876: 25 a žělně wudaše Schuster-Šewc 1967: 319-358). W pšeglěže pismikow a zukow pokazujo Chojnan na pšéměnjenje **o*: „O, obtinet vim suae vocalitatis: ut, Most, mroka, / Blowo. Interdum punctis signatur, cumprimis in illis / vocibus, qvae jubente radicali jure, regulariter cum / O scribuntur: ut, Wołk, Wöłkowi, Schohna, / Schöhnszini. In permutatione coeteris vocalibus / se assimilat.“ (Schuster-Šewc 1967: 328; how a dalej njerozeznawatej se w citatach normalny a dlujki s). Ale to njejo pšéměnjenje pšizukowanego **o* po labialach a welarach pšed njelabialnymi a njewelarnymi konsonantami na *ó*. Schuster-Šewc pokazujo w jadnom pšispomnješu na to, až jo to narěčna warianta (b. 328), ale w drugem zwězujo to indirektnje z *ó*, gaž pišo, až žo how wo „den nach Labialen und Velaren auftretenden ns. dial. Laut“ (b. 332). Až njejo to měnjone, pokazujo drugi pšikład Chojnana, dokulaž tam žeden welar abo labial njestoj.

¹⁷⁸ „In der Mitte wird es [o, R.M.] in vielen Wörtern dunckel und fast wie ein halbes u ausgesprochen, als gottowasch, bereiten, won, er, won aber, naus, hat ein helles o, wono, es, porasch, treiben, kotari, welcher, Gołb, Taube, Moz, Macht.“ (Hauptmann 1761: 21).

¹⁷⁹ Zazdašim jo Hauptmann w drugich šišćanych knižkach, w *Lubnjojskim sarskim zambuchu* z lěta 1769, w rědkich pšikładach pišał <u> za *ó* (gl. Mucke 1891: 102).

¹⁸⁰ Dypkowanje město smužkowanja jo typiski za šwabachske pismo a žo popšawem slědk do diakritiskego systema Jana Husa. Pla njogo wužywa se smužkowanje jano za wobznamjenjenje

dypkowany *o* jano po *b*, *ch*, *k*, *p* a žednje po *g* a *w*.¹⁸¹ Labial *m* won zewšym njespomnjejo a zazdašim njewužywa *ó* po njom.¹⁸² Což nastupa wugronjenje, dajo won rozdžělnej wopisani: na jadnom boce jo to [ó],¹⁸³ na drugem zazdašim diftong typa [ou].¹⁸⁴ Ale diftongiske wugronjenje jo jano wopacna interpretacija Frycowych pšikładow: pisanja typa „koutari“ njepokazuju na diftongiske wugronjenje, ale jano na zuk mjazy [o] a [u]. Potakem jo Fryco jano wopisał wugronjenje [ó].

Pšawidła, kenž pšiwježo, wopšimjeju jano žěl wuměnjenjow za wužywanje *ó*: popšawem jo jano předne zasadne pšawidło spomnjete, a to njedospołnje, a druge a tšeše možotej se wuwjasć po wašni dypkowanja po *b*, *ch*, *k* a *p*, ale felujotej za *g* a *w*, a to wježo k njepšawidłowemu cytanju.¹⁸⁵ Zazdašim stej druge a tšeše pšawidło płašitej ako žinsa.¹⁸⁶

dłujkosći wokalů, a dypkowanje (kenž jo se pozdžej pšetwarilo do „kokulkowanja“) jo se wužywało, gaž wugronjenje pismika jo se rozeznawało wot normalnego „łatyńskiego“ (gl. Husowy traktat *Orthographia bohémica*, Schröpfer 1968: 84 a 64). To slědne pšitrjefijo how, a togodla wotpowědujo dypkowanje systematice (pla drugich wokalow wobznamjenijo dypk dlujkosć).

¹⁸¹ „Nach den Konsonanten b, ch, k, p wird der Buchstab o zuweilen als o, zuweilen aber auch als ó ausgesprochen, daher er denn auch nach selbigen, wie es jedesmal nöthig gewesen ist, punktirt oder auch nicht punktirt worden ist, als: Kopiza, der Hauße, l[ies] Kopiza; hingegen kótari, welcher, l[ies] koutari. Nach g und w aber wird o allemal als ó, und nach den übrigen Konsonanten als o ausgesprochen: won, er, l[ies] woun; Dom, das Haus, l[ies] Dom.“ (Schuster-Šewc 1967: 409; samski tekst dajotej z někotarymi pšeměnjajami Mucke 1891: 102 a Šwela 1903: 11-12).

¹⁸² Nanejmnjej njestoj <ó> po *m* we wuržkach Starego Testamenta, kenž dajo Schuster-Šewc 1967: 410-414. Frycowy system wujasnijo teke pozdatnej wuwzeši *gorej*, *mojogo*, kotarejž spomnjejo Kaulfürst 2005: 29, pšisp. 34.

¹⁸³ „beinahe wie ein Mittellaut zwischen o und u, wie von vielen, wiewohl unrichtig, das deutsche Wort Wolf ausgesprochen wird“ (Schuster-Šewc 1967: 408).

¹⁸⁴ Gl. „koutari“ a „woun“ gorjeje. Šwela 1903: 11 zamjelcajo w citaše, až wopisujo Fryco teke wugronjenje [ó], a Mucke 1891: 102 njespomnjejo diftongisku realizaciju.

¹⁸⁵ Nanejmnjej po pšawidłach, kenž płaše wot 19. stolěša sem. Teoretiski jo možno, až su se pšawidła z casa Fryca pšeměnili, ale njejo wěrtjepodobne, až jo wopisanje Fryca wotblyšćowalo tencasnu strukturu řečy. Howacej njeby se mogało wujasniš puš wuwisa wot takego stawa do systema, kenž se kněży nejpozdžej wot srježi 19. stolěša až do žinsajšnego dnja.

¹⁸⁶ Gl. za druge pšawidło pšikłady *pomogašchtej* (411), *pochili* (411) a za tšeše *ńepozna* (411), *ńepowěszo* (Šwela 1903: 22); njepšawidłowne su *pojž* (412, 414), *skoro* (414), *boj* (414). Zajmne

Haupt a Smolef stej we wudašu ludowych pšsnjow 1841 a 1843 zawjadłej pismik <ó>,¹⁸⁷ ale wužywanje pismika njewotpowědujo pšecej pšawidłam,¹⁸⁸ dokulaž jo zazdašim wobwliwowane wot gornoserbskego uzusa. Wušej toho wotbłyščuju se we wšakich pšsnjach narěcne wugronjenje pšez wosebnu ortografiju.¹⁸⁹

Na podložku wudašowu Fabriciusa a Fryca jo w lěše 1847 wujšel Zwahrowy słownik. Což nastupa ó, slědujo Zwahr skerjej Fabriciusoju: w pšedegronje pokazuju na wotchylenja we wugronjenju o, ale njewužywa wosebny pismik.¹⁹⁰ Wugronjenje jo było [ó].

5.3. Założenje tradicije pisanja ó

Dalšne a końcne wuwise zawježo do dolnoserbšćiny Tešnař.¹⁹¹ Zazdašim njejo se won teoretiski wugronił k pšawidłam, kenž řěduju pšeměnenje o → ó, ale woni mogu se wucytaš z wužywanja ó w knigłach, kenž jo wudał.¹⁹² We drugim (a doněta slědnem)

jo, až pšedstajijo přědne wudaše dolnoserbškeje biblije, kenž jo wujšla 1824, hybrid we nastupanju ó: we Starem Testamenšě nałožuju se Frycowy pšawopis, a togodla jo ó po b, ch, k a p wobznamjenjone, po g, w a m nic; w Nowem Testamenšě stoj pšecej <o>.

¹⁸⁷ Haupt/Smoler 1841-1843/1984 I: 11-12, zož se zazdašim wopisujo gornoserbske položenje, a II: 6-7 (wosebnje za dolnoserbšćinu). To jo přědny raz, až smužkujou se o w dolnoserbšćinje.

¹⁸⁸ Gl. na pš. pšsnja „Nužona ženitba“ z formami *Bóg, źówcyšćo, Nóga* a dr. (Haupt/Smoler 1841-1843/1984 II: 17-18).

¹⁸⁹ Pšsnja „Zaljety luby“ ma, mjazy drugimi, slědujuće formy: *na wydu, Z wysomnasćimi, na pylko, wynej, myjego dla*, ale teke *na pólo, źówcyšćo* (Haupt/Smoler 1841-1843/1984 II: 13). Což nastupa warianty wugronjenja, wopisujotej Haupt a Smolef južo [ó], [y] a [e] (II: 7).

¹⁹⁰ „In einigen Wörtern wird das o in der ersten Sylbe wie ein halbes u ausgesprochen, z. B. po, pod, wot, won, moz, kotary, modry golbj, gorki woda, wot, moj, gora, goscž beinahe wie pü, püd [...]“ (Zwahr 1847: V).

¹⁹¹ Za Tešnarja gl. Pernak 1998 a za jogo wuznam za kodifikaciju dolnoserbšćiny wosebnje Pohončowa 1999.

¹⁹² Pšidatnje su se zazdašim wěšte informacije we wustnej tradiciji wobchowali, na kotarež se Šwjela pošěgujo: „ó pak něksěšo Tešnař zapřědka pšiwzeš, lěc dla toho, až se w huzkej Chóšobuskej pódrěcy ó kaž o hugraňa, abo dla toho, dokulž móžo se z perwejšego a pšidućege konsonanta nałos

wudašu biblije z lěta 1868 njepišo won *ó*, ale w prjatkarskich a spiwarskich knižkach, kenž su wujšli w slědujucem lěše, stoj *ó*. To płaši zazdašim teke za dalšne knižne wudaša.¹⁹³

Pisanje *ó* wotpowědujo přědnyma gorjejce spomnjetyma zasadnyma pšawidłoma.¹⁹⁴ Což nastupa tšeše pšawidło, wostanjo *ó* po prepozicijach (na pšikład *ze swójeju, wót swójogo*),¹⁹⁵ ale jo zasej *o* po prefiksach (na pš. *pšipostali, huwołajo*).¹⁹⁶ Zazdašim slědujo Tešnar how přědnemu naraženju kodifikacije, kenž jo dał Hórnik (gl. 5.4.1.), a togodla njamožo se rozsuziś, lěc wužywanje <*ó*> w njenazukowanej poziciji wotblyščujo wugronjenje abo lěc jo jano wuslědk kšutego wužywanje morfologiskego principa. Kak jo se *ó* wugroniło, njamožo se z tekstow wucytaś.

5.4. Kodifikacije wužywanja *ó*

W druhej połojcy 19. stolěša jo potakem końcny dypk dojspity. Něnt zachopijo kodificěrowanje wužywanja *ó*,¹⁹⁷ a wotněnta mogu se pširownaś pšawidła, kenž se naražiju.

póznaś, kótary *o* ma se ako *ó* cytaś, něwěm; naslědku pak jo tež ten pismik pšiwzeł.“ (Šwela 1903: 16-17).

¹⁹³ Za pšepytowanje su se wužywali wurězki, šišćane pla Hórnik 1868: 119-121 a pla Pernak 1998.

¹⁹⁴ Zajmne jo, až se **o* w mjenju města zazdašim žednje njepšēměnijo (pšecej *Chošobuz* a *chošobuski*).

¹⁹⁵ Ale namakaju se teke wotchylenja, na pš. *we twojej, pla Zgořelca, na pońězele, na Gody, do klóštařa* [sic, R.M.]. Někotare su zawěšće šišćarske zmolki.

¹⁹⁶ Což nastupa wosebne pšašanja, možo se pokazaś na slědujuće pšikłady: *pobožna* (ale *póbožny* [sic, R.M.]), *po spowěži, wótpońia, Nejwósebněj*, ale *něwostachu* (daniž *nej-*, daniž *nje-* njeby dejali šěgnuś pšizuk na se). Pokazaś musy se wušej togo na *bón*, za Tešnarja zazdašim zapšimjete słowo. We někotarych padach njekněžy jednotnosć (*we Worejcach* a *we Wórejcach, Bóg* [sic, R.M.] *ten Kněz* a *Bog ten Kněz*).

¹⁹⁷ To njegroni, až se *ó* wotněnta wužywa we wšyknych šišćach. *Duchowne kjarliže* zawjedu *ó* akle na zachopjenku 20. stolěša, periodiski šišć hyšći pozdzej. Zazdašim wotwisujo to teke wot pisma: *Serbska swažba* Kosyka, šišćana 1880 w šwabachskem pismje, njeznajo *ó*, ale *Pšerada markgrofy Gera* ze slědujućego lěta, šišćana po pšawidłach Mašice Serbskeje w analogiskem pšawopisu, ma *ó*. Slědny tekst jo teke (jadnučki?) pšikład za dospołne smužkowanje (gl. Šwela 1903: 20-21).

5.4.1. Prědna kodifikacija

Ako přědny jo take pšawidła zestajit M. Hórnik 1862 na podložku pširowanja z gornoserbskeju rěcu. Za přědne a druge zasadne pšawidło pomjenijo won labiale *b, p, f, w, m* (*t* se wuraznje wuzamknjo) a welary *g, k* a *ch* (*h* jo wuzamknjone).¹⁹⁸ Což nastupa tšeše pšawidło, pšipoznajo won wažnosć pšizuka za wugronjenje, ale pomina, aby se pisało <ó> a wugroniło [o] w pjerwjej pšizukowanych zložkach.¹⁹⁹ Take pšawidło jo nejskerjej zwězane ze zasadami analogiskego pšawopisa, kenž slědujo morfologiskemu principoju: morfem (słowo) musy se po možnosći pšecej pisaš na samsku wizu.²⁰⁰ Hórnik njewuzamknjo hyšći cuze słowa z pšawidłow. Wopisanje pširownujo dolnoserbški ó z gornoserbskim; to płaši teke za wugronjenje, kenž jo potakem [ó].

¹⁹⁸ Jano how jo *f* spomnjete. To jo zwězane z tym, až stoj *f* jano w cuzych słowach, a w cuzych słowach jo *ó* po stwortem zasadnem pšawidle wuzamknjony. Togodla njestoj žednje *ó* po *f* w słownikoma Muki a Starosty. Pla Muki jo teke tak, až w narěcnych słowach, žož možo *ch* zaměniš *f* a nawopak, stoj *ó* w přědnem paže a *o* w drugem: *fojca* / *chójca*, *forman* / *chórman*. Dokulaž njepředwiži Hórnik wuwzeša za cuze słowa, musy won teke pominaš pisanje *fójt* (pla Muki a Starosty *fojt*). Wostanjo pšašanje, lěc płaši *f* ako labial po drugem pšawidle, na pš. gaž prepozicija *po* stoj pšed słowom z *f* w nazuku. Pšikłady, to se wě, njejsu licobne: ja som jano namakał *pó Fabriciusu*, ale *po Frycowem natogu*, *po Fabriciusowem natogu*, *po Frycu* (Šwela 1903: 14, 15, 29), a to pokazujo na to, až njejsu se pozdžeše kodifikatory byli wěste, lěc jo *f* labial w zmysle drugogo zasadnego pšawidla abo nic. Zajmne jo, až podpěruju wěste narěcne daty Hórnikowe stojnišo: gl. słowo *feter* SRA 8, k. 6 (a teke *grošfeter* abo *stary feter* k. 8 a *šwigerfeter* k. 12) w Drěnowje, Turnowje, Turjeju, Šejnejže, Drjejcach a Janšojcach. SRA pišo, až jo [e] „schwer erklärbar, am ehesten noch aus der dt. Diminutivform *Väterchen*.“ Možno jo teke, až njejo *foter* wěcej było cuze a až jo se togodla *o* po labialu *f* pšeměniło do *ó* (we wugronjenju [e]). Take wugronjenje wotpowědujo wuwěseju w Drěnowje, Turjeju a Drjejcach.

¹⁹⁹ „Přy tym twori drje druhdy jenosložkna předložka takrjec cyłotu ze scěhowacym słowom a přeměnja we wuprajenju ,ó‘ do ,o‘, n. př. dwór, na dwórje, góra, na gorje; ale pisać dyrbało so přeco ,ó‘ njepřeměnjene ,na dwórje, na górze‘, dokelž hewak dyrbimy tež druhdze zasy samostejace jenosložkne předložki z ,o‘ pisać, kiž je hewak nimaja, n. př. pó jěži, pó smjerši. Duž: na dwórje, na górze; po jěži, po smjerši atd.“ (Hórnik 1862: 112)

²⁰⁰ Hórnik se njewugroni, lěc to płaši teke za prefikse (*póznaš*, *dopóznaš*?) abo jano za prepozicije. Argument za take pisanje, kenž pšiwježo (gl. pšedchadajuće pšisp.), njejo pšeznanjency.

5.4.2. Tradicija Muki a Šwjele

Slědujucu kodifikaciju naražijo A. Muka 1891. Pla njogo płaše wšykne tśi zasadne pšawidła bžeze wuwzeša. Labiale su pla njogo *b, p, m, w* a welary *g, k* a *ch*. K tomu stupa hyšći *h*, kenž njepsiwdajo *ó* daniž po, daniž pšed sobu.²⁰¹ Pšizukowanosc se njezgubijo po *nje-* a *nej-*. W zestajonych słowach wobchowatej wobej žěla pšizuk a teke *ó*: *wšogomócnny, bogabójaznosć, pótwóz*. Wuwzešnje ma werb *móc* we wšykných formach *ó*. W cuzych słowach wostanjo *o* njepšeměnjone.²⁰² To su zazdašim pšawidła, kenž płaše za dolnoserbšćinu powšyknje a potakem za standardnu rěc. K tomu dodajo Muka hyšći wšake dalšne pšawidła z wobmrokowaneju płašiwosću. Pšawidłowe wugronjenje jo za njogo w standardnej rěcy [ó], ale won wopisujo južo druge možnosći w narěcach: [o], [u], [y] a [e].²⁰³

Dwanasćo lět pozdzej jo B. Šwela pšedložyl zběrku pšawopisnych pšawidłow, kotarymž jo Muka w pšispomnješu pšigłosował.²⁰⁴ We Šwjelowej kodifikaciji wobchowatej se předne a druge pšawidło bžez pšeměnenja. Ako labiale su spomnjete *b, p, m, w*, ako welary *g, k* a *ch*. Tšeše pšawidło klincy hynac: pjerwjejše pšizukowany

²⁰¹ To jo zwězane z tym, až njejo *h* welar, ale znamje pšidyčanja (gaž stoj na zachopjeńku słowa abo morfema a potakem pšed *ó*) a až možotej se *w-* a *h-* wotměniš (gaž stoj po *ó*); pšed *w* njamožo po drugem pšawidle *ó* stojaš, gl. Mucke 1891: 100.

²⁰² Toś to pšawidło stoj we wotželenju ze „Specialregeln“, kenž płaše jano „in den einzelnen Sprachvarietäten“ (Mucke 1891: 100-101), ale fakt, až felujo how pokazanje na narěcy, groni za powšyknju płašiwosc.

²⁰³ Gl. Mucke 1891: 101, 103-104. Možno jo, až stej se wuwijałej slědnej wugronjeni akle w 19. stolěšu, dokulaž njepišo Fryco nic wo takich wariantach.

²⁰⁴ Šwela 1903: 23. Pšigłosowanje jo było trěbne a wažne, dokulaž jo se nastawk nejpjerwej šišćal w *Časopisu Maćice Serbskeje*, w nanejmnjenjej oficioznym casopisu, a dokulaž se pšawidła změstymi rozeznawaju wot pjerwjejšnych w knižkach Muki z lěta 1891. Ale Muka podšmarujo, až su jogo pšawidła „wědomnostnejše“ a až jo jano z praktiskich zawinow pšeměnenjam pšigłosował: „Přetož wažniše mi je, zo so po postajených prawidłach po možnosći wšitcy spisowaceljo zložuju, hač ta wokołnosć, zo sym wědomnostnje prawe a njekhabłace prawidła postaji“.

ó se njepšetworijo do *o*, gaž zgubijo pšizuk, ale wostanjo.²⁰⁵ Wo *h* a wo cuzych słowach njejo nic gronjone. Což nastupa wugronjenje, dopuščiju se [ó], [u], [y] abo [e] a njeporucyjo se jednotna standardna forma.²⁰⁶

Samske pšawidła dajo Šwjela we swojej gramatice z lěta 1906. Wugronjenje wopisujo se hynac: dopuščijotej se jano [ó] abo [e].²⁰⁷

Malsnje po tom jo se Muka zasej zaběrał z pšašanim *ó*, a to w zwisku ze zestajenim *Słownika dolnoserbskeje rěcy*, kenž jo był 1910 w manuskripše gotowy. Won jo, „wótchylńe wót Šwelowego přenego póstajenja (...) na zakłaže cysteje ludoweje rěcy gromaže ze Šwelu“,²⁰⁸ wužělał nowe pšawidła. Pši tom wostanjotej předne a druge zasadne pšawidło njepšēměnjonej, jano až se jednotliwe labiale a welary njepšispomnjeju. W tšešem pšawidle rozeznawa Muka njepšizukowanosc po prepozicijach wot drugich padow. Po prepozicijach wobchowa se grafem <ó> w njepšizukowanej poziciji, w drugich padach nic. Potakem jo to kompromis mjazy jogo pjerwjejšnymi pšawidłami z lěta 1891 a kodifikacije Šwjele wot 1903.²⁰⁹ Wo pisanju *ó*

²⁰⁵ To jo potakem skerjej pozicija Hórnik. Zawina za taku reformu jo pšēmějenje w Chošebuskej narěcy, zož se „w nowšem casu“ w toš tej poziciji *ó* wostanjo. Zazdašim wotpowědujo to teke Błošańskej a Picańskej narěcy (Šwela 1903: 33 a 34).

²⁰⁶ Zajmne jo, až stej Šwjela a Muka zazdašim w slědnem momenše zawjadłej pšēmějenja: „Pšisp. Toštej [sic, R.M.] dwa nastawka stej pó toš tych pšawidłach spisanej, jano *ó* nějo šuži tak nałożowane, dokelž smej jogo pšawidło akle naslědku hyšći raz pšēměniłej.“ (Šwela 1903: 37) Nejskerjej jo pšēmějenje potrjefiło pisanje pjerwej pšizukowanych *ó*: pšawidła pominaju pisanje <ó>, ale w teksće nastawkowu namakaju se „na gornoserbskem“ (21), „za koreń“ (26), „na pomoc“ (33; w pšikładach na slědujucem boce stoj „pomóc“) atd.; za dalšne pšikłady gl. pšisp. 236-238.

²⁰⁷ Schwela 1906: 2: „zwischen o und u oder o und e“. Wobmrokowanje možnych wariantow jo zazdašim zwězane z tym, až njejsu to pšawidła za maminorěcne, ale knigły za nawuknjenje rěcy, zož njemuse se wšykne narěcne warianty wopisaš. Což nastupa „diftongiske“ wugronjenje *ou* abo *oe*, płaši to samske ako pla Fryca (gl. gorjejce 5.2., pšisp. 184).

²⁰⁸ Muka 1911-1928 I: XIII. W nimskej wersiji stoj hyšći jasnej „abweichend von Schwela's vorläufiger Forderung“ [wuzwignjenje R.M.]. Zazdašim njejo won žednje pšipoznał Šwelowu kodifikaciju.

²⁰⁹ Popšawem možo se how teke wižes wrošenje do pšawidłow Hórnik z lěta 1862, nanejmnjenjej w ortografiskem nastupanju (wo wugronjenje njepišo Muka nic).

w cuzych słowach njepišo Muka nic a teke nic wo wliwje *h* na *ó*. Pšeglěd słownika pokazuju, až wostanjo won how pši pšawidłach z lěta 1891.²¹⁰

Teke Šwjela jo se hyšći raz zaběrał z pšašanim *ó*, a to ned po wojnje, ale jogo nastawk njejo se tencas šišćał.²¹¹ Pšawidła su pšisamem te samske ako 1903, jano až se mjazy welarami *ch* njespomnjejo.²¹² Wuwježenja k tšešemu pšawidłu wěcej njeklince tak kategoriske, gaž pišo, až *ó* „bei Zurückweichen des Worttones *meist* [wuzwignjenje R.M.] bleibt“.²¹³ Wušej togo dopuščiju se hyšći wěcej možnosćow wugronjenja: *u*, *y*, *æ*, *e* a *o*. Spomnjejo se zasej wuwzeše werba *moc*.

Gramatika Šwjeli z lěta 1906 jo se 1952 wudała w drugem nakłaže, kenž jo južo wotpowědował nowym pšawidłam (z wuwzešim smužkowanja, kotarež jo wostało a jo se samo rozšyrjało na słowa typa *smías se*, *wasć* atd.). Togodla njejo se *ó* zawjadł ako samostatny pismik, ale informacija za wugronjenje jo se ako tšeši dypk²¹⁴ dodała do wuwježenjow pod pismikom *o*.²¹⁵ Howacej njejo se nic pšeměniło.

Pšez reformu pšawopisa jo se pismik <ó> zgubił. Jano wuwzešnje jo se w rěcywědnych publikacijach za šulu pokazało na wosebności wugronjenja pjerwejšejo *ó*. Tak wustupuju gramatika Janaš 1976 a 1984: 37-38. W głownem su pšawidła te samske ako pla Muki 1891, jano až negacija how šěgnjo pšizuk na přědnu zložku: *ja*

²¹⁰ Wuwzeše pla słowa *móc* we słowniku wěcej njewobstoj, gl. *mogu*, *móžoš*, *mogał* atd. Pla cuzych słowow nastanjo pšecej pšašanje, ga su woni na końcu zdomacnjone (gl. gorjejece spomnjete słowo *policaj*, pšisp. 107).

²¹¹ Gl. něnto publikaciju w pšišožku.

²¹² To njejo wotglědanje, ale nejskerjej zmolenje; rukopisny nastawk njejo Šwjela do końca pšeglědał.

²¹³ 1903 jo se pminało, až *ó* „*ma* se w pismowskej rěcy [...] *pisaš* [wuzwignjenje R.M.]“ (Šwela 1903: 33)

²¹⁴ Na zachopjeńku jo se dodał „ou oder oe“, ale to možo se rozměš wopacnje: „ou“ a „oe“ njewobznamjenijotej diftonga, ale monoftonga, kenž lažytej we wugronjenju mjazy [o] a [u] abo mjazy [o] a [e], gl. teke pšisp. 184 a 207.

²¹⁵ W pšedegronje wobtwaržijo F. Mětšk spuščenje *ó* pšez to, až jo Šwjela južo sam wudał knigły bžez *ó* a citěrujo z nastawka Šwjele, kenž jo namakał w zawostajeństwje Šwjele (Šwela 1952: VIII).

se njebojm. Zagronite za rěcnu kulturu su drje rozměli, až wobwliwujo pšawopis wugronjenje²¹⁶ a su pytali za rozwězanim njespokojecego položnja. Ale na końcu njejo dolnoserbška podkomisija SRK naražila pšeměnenje pšawopisa a/abo wugronjenja ó, „glědajucy na komplikowane warijacie a wšakorake nałożowanje w dialektach“.²¹⁷

Na drugem boce jo se wot reprezentantow šule pšetłocyło wugronjenje „po pismikach“: jano [o] jo se pšipoznało ako pšawidłowa a jadnučka možna realizacija *o* a potakem teke *ó*.²¹⁸ Toš ta pozicija jo se we głownem pšesajžila. Na taku wizu jo se spušćenje pismika *ó*, potakem pšawopisne pšeměnenje, w běgu casa wustatkowało na wugronjenje standardneje rěcy.²¹⁹

5.4.3. Slědna kodifikacija

W 90-tych lětach jo diskusija wo pšawopisnu reformu, ako jo se južo gorjejce spomnjeło, wjadła k tomu, až jo se *ó* dopušćil ako „pomocne ortografiske znamje“. Wosebnje za nowy *Dolnoserbško-nimski słownik* M. Starosty su se wužětali pšawidła, ga ma se *ó* pisaš (gl. Starosta 1998). Což nastupa předne a druge zasadne pšawidło, njejo rozdžěl wjeliki, jano až se druge pšawidło wěcej njepláš po prepozicijoma *po* a *wo* a po prefiksu *po-*, žož se pšecej pišo *pó*, *wó* a *pó-* (Starosta 1998, dypk 6.-8.). Wušej tego dodajo se pšidatny welar [ŋ], rozmjej *n* pšed welarnym konsonantom (dypk 2.), a *ó* se njedopušćijo mjazy *w* a *j* (dypk 9.). Tšeše pšawidło slědujo pšikładoju kodifikacije Šwela 1903: *ó* wostanjo pši zgubjenju pšizuka (dypk 5.). W cuzych

²¹⁶ Tak jo H. Faska w lěše 1987 pšepytował powědanu dolnoserbšćinu w rozgłosu a jo mjazy drugim pokazal na wopacne wugronjenje *ó* (gl. Pohončowa 2000: 15, pšisp. 49).

²¹⁷ Pohončowa 2000: 14, pšisp. 47. Gl. gorjejce, 2.3.

²¹⁸ Take wugronjenje jo mjazy drugim pominat tencasny ceptař a zastupny direktor Serbskeje rozšyrjoneje wušeje šule, Józef Frencl, gl. teke tam, b. 15.

²¹⁹ Gl. na pš. Starosta 1991: 23: „Heute wird die Schreibung des o und seine Aussprache als [ɔ] als überdialektale, schriftsprachliche Norm angesehen und praktiziert.“

słowach se ó njepišo (dypk 4.). Ako wugronjenje su [e], [y] a [ó] možné, a „[z]a nadregionalne wužywanje se doporucyjo y-wugronjenje“ (dypk 3.).²²⁰

Pšeglěd pokazujo, až jo se wužywanje ó w pisanych tekstach na wšaku wizu wuwijało. Kodifikacija jo se, wuchadajuca wot dosć njepšewidnego položnja w narěcach, w běgu casa pšeměniła, a njamožo se groniš, až jo se jedna z naražonych kodifikacijow pisanja ó skońcnje pšesajziła.

²²⁰ Gl. teke Starosta 1999: 19: „Da der Laut [ó] in der Sprache der Gegenwart peripheren Charakter hat, das [ɛ] bereits stark frequentiert ist, sollte der [y]-Realisierung der Vorrang gegeben werden.“ Wugronjenje [y] abo [e] porucyjo teke Hannusch 1998: 8.

6. Godnošenje pšawidłow za ó w dolnoserbšćinje

Doněta su se jano wopisali (na)rěčne połoženje, stawizny wužywanja a kodifikacijow ó. Akle na tom podložku možo se godnošić, lěc ma zmysl, wobznamjenić ó w pismje a lěc su naražone pšawidła wopšawnjone. Wopšawnjone su pšawidła, gaž wotpowěduju rěčneje situaciji a zaměram kodifikacije.

6.1. Wužytk pisanja ó

W přednych stolěšach stawiznow pisaneje dolnoserbšćiny njejo se ó wobznamjenilo pšez wosebny pismik. Wužywanje drugich pismikow w poziciji ó (wosebnje <u>) njejo było systematiske. Akle Fryco jo na końcu 18. stolěša zachopił tradiciju, kotaruž jo Tešnař, nejskerjej pod wliwom Hórnikarja, zawjadł w druhej połojcy 19. stolěša do dolnoserbšćiny po pšawidłach, kenž su zasadnje płašili až do 1937. Ale jano žěl šišćanych tekstow jo napšawdu wužywał <ó>, a to groni, až jo <ó> był *de facto* fakultatiwny pismik. Wot 1995 jo se tradicija wobnowila, ale jano počnjnje. Akle w lěse 2006 jo se skońcnje zasej wobzamknuł wužywanje ó ako počnjny pismik. Potakem njejo ó za wětšy žěl stawiznow dolnoserbšćiny zewšym wobstojał a w zbytnem žele njejo se pšecej wužywał.

Potakem jo pšašanje wopšawnjone, lěc jo wobznamjenjenje ó w pisanej dolnoserbšćinje zewšym notne. Pšašanje možo se šim wěcej stajiš, dokulaž jo jaden z kodifikatorow pšawidłow wužywanja ó, B. Šwjela, pozdzej naražił, aby se ó spušćil. We kodifikaciji 1903 jo won hyšći pisał: „My něto wěmy (...), gdy a zo se o kaž ó hugraña a togodla teke ten pismik za pšawe cytañe rowno wen trěbny nějo. Ale won jo hužytny za cytařa a spisowařa.“²²¹ Po wojnje pšeměnijo won swojo stojnišćo, pošegajucy se na staru poziciju: „Schon in meinem erwähnten Aufsatz S. 33 [Šwela 1903, R.M.] habe ich geschrieben, daß die Schreib[un]g nicht nötig, aber nützlich ist.

²²¹ Šwela 1903: 33. Dalej won pokazujo na to, až njestoj ó za wěsty zuk, ale skerjej za wugronjenje „nje-[o]“, dokulaž dowolujo realizaciju ako [ó], [y] abo [e].

Jetzt möchte ich den Ton auf die erste Hälfte des Satzes legen. Alles was nicht nötig ist, soll man lassen.“²²² Pši reformje 1949-1952 jo se Šwjelowa pozicija pšesajžila, nanejmenjej což nastupa ó.

Z teoretiskego glědanišća jo Šwjelowa pozicija wopšawnjone: gaž ó jo jano kombinatoriska warianta fonemy /o/²²³ abo pšejžo do fonemowu /e/ resp. /y/, njejo wobznamjenjenje pšez wosebny pismik notny. Ale Šwjela a reformatory njejsu pšedwizeli (a skerjej njejsu mogli pšedwizeš) dalšne wuwise položnja dolnoserbšćiny. Wosebne potrjefijo to nastaše noweje kupki njemaminorěcných (gornoserbsko- abo nimskorěcných) wužywarjow dolnoserbšćiny a teke faktisku kodifikaciju wugronjenja dolnoserbšćiny w zjawnosći. Njemaminorěcne wužywarje dolnoserbšćiny njejsu se za wětšy žěl pšiswojli rěc pla maminorěcných „na jsach“, kenž su hyšći wugronili ó tam, žož jo to dejało stojaš. Togodla su woni skerjej glědali na pisanu rěc, žož njejo zewšym dało ó, ale jano o. Z drugego boka jo se wužywanje ó teke w powědanej rěcy wutłocyło w šuli a potom w rozgłosu a pši zjawných wustupach, žož jo se pominala standardna dolnoserbšćina. Take wuwise jo se hyšći zmocniło, gaž njejsu ceptarje, rozgłosowniki a zastupniki serbskich organizacijow wěcej byli maminorěcne.

Ako wuslědk wuwisa jo se rozdžěl mjazy standardneju rěcu a narěcami podłymiło. Ako jo „proces rěcneje demokratije“ (pšibliženje standardneje rěcy k narěcam) zachopił,²²⁴ njejo to na zachopjeńku potrjefiło wugronjenje (a hyšći mjenjej pšawopis), ale skerjej leksiku. Ale procowanja wo pšibliženje standardneje rěcy k

²²² Gl. dodawk, na b. ##. Wuwježenja Šwjele su se wužywali wot wobžětarja Šwjeloweje gramatiki, F. Mětška, w pšedegronje k drugemu wudašu (Šwela 1952: VIII) za wopšawjenje reformy. Wušej togo pokazujo Mětšk na Šwjelowu praksu: „Im einzelnen wurde: der mundartlich oft recht verschieden ausgesprochene Buchstabe ó durch einfaches o ersetzt, was auch Šwela schon größtenteils in seinen neueren volkstümlichen Schriften tat.“ (teke tam).

²²³ Ale gl. gorjeje 3.4. pšikłady za periferijnu fonemnosć ó.

²²⁴ To jo było w 70-tych lětach, gl. Pohontsch 2002: 341-344. Starosta (1998: 111) wizi take wuwise južo wot końca 60-tych.

narěcam pod wuměnjami njemaminorěčnosći pšiběrajucego žěla wužywarjow standardneje rěcy su pokazali, až zadora něntejšny pšawopis (po reformje 1949-1952) „demokratizaciji“ na polu wugronjenja. Za „ludowe“ (narěčne) wugronjenje jo ó, wotporany pšez reformu, měł wjeliki wuznam (drugi taki dypk jo *w-/h-* w nazuku).²²⁵

Pod něntejšnymi wuměnjami njejo wěcej tak, až jo ó „nicht nötig“ (Šwjela). Za pšawidlowe wugronjenje a wosebnje za pšibliženje powědaneje standardneje rěcy k narěcam njamožo se dolnoserbšćina wobijaš wužywanja ó. Togodla jo było rozsuženje DSRK w lěše 1995, až se ó zawježo ako pomocne ortografiske (ortoepiske) znamje, pšawe. A togodla jo teke rozsuženje DSRK wot lěta 2006, až bužo ó wotněnta „rownopšawny“ pismik, pšawe.

Šěžkosći gotuju jano „wuwježeńske postajenja“. DSRK njejo we wobzamknjenjoma 1995 a 2006 nic wo tom groniła, pod kakimi konkretnymi wuměnjami musy se ó pisaš a wugroniš. Popšawem su wšykne kodifikacije, kenž su se doněnta naražili, a samo dalšne, možne. Rozsuženje togo pšašanja wotwisujo wot pšiměrjonosći naražonych pšawidłow něntejšnej rěčneje situaciji na jadnom boce a wot tradicije dolnoserbskeje standardneje rěcy na drugem.

Což nastupa tradiciju pisanja ó, njejo wona wjelgin dłužka a wobšyrna. Pšawidlownje jo se ó wužywał akle wot 60-tych lět 19. stolěša, a to nic we wšyknych šišćach. Wušej togo jo se tradicija pšez reformu 1949-1952 pšetergnuła a jo se akle w slědnych lětach wotnowiła. Togodla njewotbłyščujo se tradiciju we wobšyrnem korpusu pisanych tekstow. W takem paže nabywaju słowniki wosebny wuznam. Za dolnoserbšćinu stej to dwa dwojorěčneje słownika: wjeliki słownik Muki (Muka 1911-

²²⁵ Zasadne pšawidła daju možnosć pšedpowěžeš, žo musy se ó wužywaš. Na to jo južo pokazal Šwjela: „Dem Lernenden genügt vollständig der Satz: *o* wird nach *b p m w k g* als *ó* gesprochen, wenn keiner dieser Laute folgt.“ (gl. dodawk, b. ##; popšawem felujotej how tšeše a stworte pšawidło). Problem jo, až jo šulska wucba pšesajžila [o]-wugronjenje a njejo posrědniła pšawidła za hynakše wugronjenje w pomjenjonej zukowej wokolinje.

1928) a drugi słownik Starosty (Starosta 1999).²²⁶ Słownik Muki stoj w tradiciji kodifikacijow Hórnik (1862), Muki (1891) a Šwjele (1903 gromaže z Muku),²²⁷ ale rozeznawa se w drobnostkach. Słownik Starosty stoj w samskej tradiciji, ale rozeznawa se w někotarych dypkach wot njeje. Njeposrědny podložk za wužywanje *ó* w słowniku Starosty su zazdašim pšawidła w nastawku Starosta 1998.²²⁸

6.2. Tradicija

Kodifikacije Hórnik, Muki (how wobstojtej nanejmenjej dvě: 1891 a 1911-1928) a Šwjele su zwězane mjazy sobu. To płaši wosebne za głowny rozdžěl mjazy kodifikacijami we wobłuku zasadnych pšawidłow. How rozeznawaju se woni głownje pšez to, až ma jano Mucke 1891 jasnje formulowane stworte pšawidło, wuzamkajuce cuze słowa wot pšeměnenja *o* → *ó*. Pšikłady pokazuju, až su pla Hórnik cuze słowa pšeměnenju podejšpjone,²²⁹ pla Šwjele a pla Muki 1911-1928 nic.²³⁰ Drugi rozdžěl mjazy kodifikacijami njepotrjefijo zasadne pšawidła, dokulaž wopisuju zasadne pšawidła jano połoženje pod pšizukom. How žo wo *ó*, kenž jo zgubił pšizuk. Njejadnotnoś w takem paže jo nejskerzej zwězana z wuwišim w rěcy samej.

6.2.1. Hórnik

Pla Hórnik jo zazdašim situacija hyšći była taka, až jo se pjerwjej pšizukowany *ó*, gaž jo se pšizuk pšesunuł, wugronił ako [o]. Pla prefigowanych słowow jo se to teke

²²⁶ Wšykne druge słowniki njewužywaju *ó*. Dalšny słownik (nimsko-dolnoserbški) wobstoj doněta akle w internetowej wersiji a wotpowědujo na ten part słownikoju Starosta 1999.

²²⁷ Gl. teke wopisanje pšawidłow z lěta 1947 w dodawku.

²²⁸ To se niži njespomnjejo ani w nastawku ani w słowniku, ale cas wozjawjenja nastawka we pširownanju z wozjawjenim słownika, samski awtor a fakt, až wotpowědujo pisanje pšikładow w nastawku dospołnje słownikoju, wupšawjaju take slědowanje.

²²⁹ Gl. gorjejece spomnjety pšikład *fójt*, Hórnik 1862: 112.

²³⁰ Gl. pšikłady ako *kor* (Šwela 1903: 37), *bon* (Muka 1911-1928 s.v.) atd. Zajmne jo, až matej Šwjela a Muka wotstawk wo cuzych słowach (Šwela 1903: 37 a Muka 1911-1928 1: XIV), ale tam njepronitej nic wo (nje)pisanju *ó*.

pokazało w pismje, dokulaž jo zukowemu pšeměnjenju [ó] → [o] wotpowědował pšeměnjenje pismikowu: <ó> → <o>; po prepozicijach jo se pisanje pšez <ó> zachowało, lěcrownož jo se wugronjenje teke pšeměniło do [o]. To jo cyste ortografiske pšawidło, kenž slědujo ze zasadow analogiskego a potakem dokradnje morfologiskego pšawopisa: słowo musy se po možnosći pšecej na samsku wizu pisaš njewotwisnje wot pšeměnjenja we wugronjenju.

6.2.2. Muka I

Mucke 1891 pomina za dolnoserbsku standardnu rěc teke pšizukowanosc za ó a pšeměnjenje do o (we wugronjenju a w pismje) pši zgubjenju pšizuka. Ale won wopisujo teke wotchylne položnja w jednotliwych narěcach, zož pšaše druge pšawidła abo nanejmnjenjej wuwisowe tendence. Což nastupa pšizuk, jo to wosebnje zachowanie ó w pjerwej pšizukowanej zložce (*na gódy, zawótaš, pogónjaš* atd.).²³¹ W drugich narěcach wostanjo ó pla werbow (*pomóc, powótaš* atd.), ale pšeměniwo se do o pla substantiwow (*wótpocynk, pokoj* atd.).²³² A w rědkich padach kněžy se „paradigmatiska analogija“: substantiwy, zož se welar po o we wěstych formach pšeměniwo, zachowaju o (*bok, na drugem boce*).²³³ Toś te wuwzeša njejo Muka pšiwzeł do kodifikacije, dokulaž jo drje kšěł naražiš jandnore pšawidła a wosebnje, dokulaž njejsu se kněžyli we wětšem žělu rěcneho wobcerka.

²³¹ To pšaši we wšakich jsach, na pš. w podzajtšnych Błotach (Wjerbno, Brama), gl. Mucke 1891: 100.

²³² Take pšawidło, „wenn auch nicht ganz ohne Schwanken“ (Mucke 1891: 100), jo se wutworilo wokoło Chošebuza, potakem w narěcach, kenž su byli podložk za standardnu rěc.

²³³ To jo podpołnocnje wot Chošebuza a teke hynži, ale „Die Beispiele sind sehr vereinzelt.“ (Mucke 1891: 100-101). Rědkosc pšikładow ma zawinu, až wuběgnu maskulina na -g, -k a -ch pšawidłownje pšeměnjenju konsonantow a maju togodla lokatiw na -u. Wot femininow, kenž maju -ga, -ka, -cha, wotpowědujo jano pšemoga pšawidłam za ó (gl. Siatkowska 1988). Za pšawidłowny datiw a lokatiw sing. (a nominatiw a akusatiw du.) pšemóze (gaž ó wostanjo w njepšizukowanej zložce) by pšemoze možne było (ale to možo teke byš rezultat zgubjenja pšizuka).

6.2.3. Šwjela

Šwjela jo w kodifikaciji wot lěta 1903, kenž jo jano kodifikacija standardneje rěcy a njewopisujo wšake narěčne wotchylenja, pšawidła Muki dalej wuwijať. Njeglědajucy na to lažy głowny rozdźěl w tom, až wostanjo *ó*, gaž se pšizuk pšesunjo do pšedchadajuceje zložki. Šwjela wupšawja pšeměnenje pšez wuwise Chošebuskeje narěcy w slědnem casu.²³⁴ Dokulaž jo Šwjela zawjadł nowotu akle na końcu nastawka, njejo se nastawk sam w cełem pisať po toś tom nowem pšawidle.²³⁵ Nowe²³⁶ a stare pisanje²³⁷ stojtej potakem sporomje.²³⁸ Njejo teke jasne, ga se glěda na słowo ako prefigowane: gaž jo *po-moc* zestajone, by dejaťo to samske płašís za *ně-kotary*, ale slědne njama žednje *ó*.

²³⁴ „Gaž sylba, kótaraz *ó* ma, pšez zestajeńe wěcej nazukowana t.j. předna we słowe nęwostańo, ga se w staršem casu *ó* zasej do o pšeměnašo a w někotarych stronach teke hyšći žinsa pšeměna, ale w Chósobuskej narěcy w nowšem casu weto *ó* wostańo a togodla ma se w pismowskej rěcy teke pši kompositach a po praeposicijach pisať.“ (Šwela 1903: 33)

²³⁵ Gl. gorjejece, 5.4.2.

²³⁶ Woni su mjenjej licobne a namakaju se głownje na końcu. Gl. *wót pótřebnosćow* (5), *ze/we swójim* (7, 19), *do swójego* (28), *pód swójo* (33), *pó swójom* (35), *po/pši Chósobuskej* (8, 16), *na Chósobuski* (18), *na Chósobuske* (37) *do Chósobuza* (17), *we górejcnem* (8), *we Górnej Łužyce* (14), *we/po gornoserbskem* (20, 36), *na końcu* (9, 34, 37), *we kóřeńach* (16), *po kótarychž* (23), *za pódložk* (24), *we twójej* (34), *we wótwořonej* (34), *we wóterych* (36). Nowe pisanje wužywa se teke, to se wě, w pšikładach za pšawidło (34): zajmne jo, až stoj tam teke *pomóc* (nejskerzej žo wo substantiw, nic wo werb, dokulaž stoj w rěže substantiwow).

²³⁷ Gl. *na/pši końcu* (9 a wjele raz w dalšem; spomnjety pšikład stoj rowno po „pšawidłownem“ *na kóńcu*), *za/[p]šed końcowku* (9, 32), *[p]šed skońcom* (31), *ku skońceńu* (27), *[p]šed skońcenim* (32), *pomoc* (5, gl. pšikład *pomóc* w pšedchadajucem pšispomnješu; how jo to teke substantiw), *na pomoc* (33), *wót/ze/do swojogo* (7, 13, 17), *na swojom* (10), *we swojej* (21), *we svojich* (10), *pó swojeju* (13), *pšewostaja* (10), *na dwojo* (12), *pódwojeńe* (13), *po/na gornoserbskem* (13, 16, 18, 20, 21, 23), *wo kóřeńach* (20), *ku/po kóřeńu* (27, 29), *po kotarychž* (14), *po možnosći* (14, 31), *powołany* (16), *něpšipoznachu* (18), *po wonych* (20), *ńamožachu* (19), *ńamožo* (24, 29), *ńamožomy* (37), *[p]šigotowańe* (23), *na škodu* (25), *dochojžowať* (26), *zawostať* (28), *zawostanu* (31), *nęwostańo* (33), *wymož* (28), *hugodať* (39), *ńegoži* (30), *pósporome* (31).

²³⁸ Wušej togo namakaju se wšake (šišćarske?) zmolki, gl. na pš. *[p]olěpšowať* (9, 15), *polěpšowańow* (19) *polěpšowańe* (24), ale pšawidłownje *pólěpšowali* (17); *porokowańa* (24), *wotpadńonych* (30), *kořeń* (32) atd. Možno jo togodla, až wopšimjeju wšake we pšedchadajucyma pšispomnješoma wukazane słowa teke zmolki.

Doslědnje jo Šwjela nałožował nowe pšawidła we swojej wucbnice dolnoserbšćiny (Schwela 1906). Wosebnje wustupuju how princip zachowanja ó w njepšizukowanej zložce (*po gódach, pogóniš* 2), a to njepotrjefijo jano zložku direktnje po pšizuku (*dopšewózowaś* 87).²³⁹

6.2.4. Muka II

Kodifikacija Muki, kotaruž jo nałožował we słowniku, rozeznawa se wot swojskeje z lěta 1891 a teke wot Šwjeloweje z lěta 1903 (kotarejž jo pšigłosował) a stoj, po samych słowach Muki, „na zakłaže cysteje ludoweje řečy“.²⁴⁰ Take njejasne wopisanje řečnego podložka pokazuju nejskerjej na kompromis mjazy wšakimi narěcami, nic na wěstu (Chošebusku?) narěc. Rozdžěl k Šwjelowym pšawidłam lažy we tom, až wujžo Muka wot morfologiskego a nic wot fonologiskego słowa. To groni, až njejo tšeše pšawidło wěcej zasadnje zwězane z pšizukom, ale wotwisuju skerjej wot pozicije *o* we słowje: gaž jo to předna zložka, bužo pšeměnenje *o* → *ó* po pšawidłoma 1. a 2. Wuwzeša se wot Muki njespomnjeju, ale po pšikładach słownika su to zazdašim prefix *nej-* a zestajone słowa (komposita) typa *wšogomócnny*,²⁴¹ žož *ó* možo stojaš w njepřednej zložce. We pšawidle njespomnjejo Muka wosebnošć *h*,²⁴² ale pšikłady w słowniku pokazuju, až to dalej pšaši.²⁴³

²³⁹ Wotchylenja wot pšawidłow a wuwzeša njejsu licobne. Ja som namakał *ńepšemožomy* 41 (ale *pomóžo* 89), *pšewózowaś* 86, *na boce* 14, *na poli* 25 (ale *pólo*), *nabocny* 81, *napojš* 72, *humožnik* 100 (cerkwina řeč).

²⁴⁰ Muka 1911-1928 1: XIII. Zazdašim jo Šwjela toš tym pšawidłam pšigłosował: „gromaže ze Šwelu“ (teke tam).

²⁴¹ Gl. pšikład *nejmócnějše* s.v. *nej-*; sporomje *wsogomócnny* a *wšogomócnnošć* stoj teke *wšogomoc* bžeze wujasnjenja. Možno jo, až su to teke pšikłady starych formow, kotarež njejsu se porěžili (gl. dalej).

²⁴² Po abo pšed *h* njamožo *ó* stojaš, ale jano *o* (gl. Mucke 1891: 100 a gorjejece, 5.4.2.).

²⁴³ Gl. na pš. *pohucyś, honiměś* atd.

Zazdašim su se Mukowe (nowe) pšawidła akle po zestajenju słownika nałożowali; wšake stare formy, zož stoj ó po Šwjelowych pšawidłach, njejsu byli pšeměnjone.²⁴⁴

Podložk za nowe pšawidła njejo jasny. Mukowe wopisanje narěcow z lěta 1891 njepokazuju na taki system, zož prefigowane słowa slěduju hynakšym pšawidłam nježli konstrukcije z prepoziciju. Togodla njedajo se rozměš, co jo pognuło Muku k pšeměnjenju starych pšawidłow. Motiwacija by mogało byś słownikarske žycenje, až se słowo pšawopisnje njepšeměnjijo (to jo warianta morfologiskego principa). Togodla wostanjo ó po prepozicijach, dokulaž njejo prepozicija žěl słowa. Prefiksacija, z drugego boka, twori nowe słowo, a togodla njemusy se ó wobchowaš.

Powšyknje možo se groniš, až jo se na zachopjeńku 20. stolěša wutworiła mjenjej abo wěcej stabilna kodifikacija wužywanja ó w dolnoserbskej standardnej rěcy. Wona jo stojała na styrych zasadnych pšawidłach, kenž su powšyknje wotpowědowali rěcnemu uzusoju w narěcach. Rozdžěle su jano potrjefili wuwzeša w pisanju jednotliwych słowow a zachowanje ó po zgubjenju pšizuka. How njedajo narěčne połoženje końca 19. stolěša jasnu bildu. Nejskerjej jo pšiběrajuce zachowanje ó w njepšizukowanej zložce była móčna tendenca wokoło Chošebuza, ale zazdašim njejo to płašeło za dolnoserbšćinu we celem.

²⁴⁴ Pšikłady su dosć licobne, gl. na pš. prefigowane formy werba *póraš*, zož po pšawidle by dejało pšecej *o* stojaš, dokulaž njejo *o* pšizukowany: *doporaš*, *hoporaš*, *huporaš*, *naporaš*, *naporowaš*, *poporaš*, *pšepóraš* (refl. *pšeporaš se*), *pšeporowaš*, *pšipóraš* (ale w pšikładach jano *pšiporaš*), *rozporaš*, *wótporaš*, *wótporowaš*, *zapóraš*, *zaporowaš*, *pšesporaš*, *pšisporaš*. Zajmne su teke słowa z *nje-* (pla Muki *ńe-*): pši *ńepócnosć* stoj „(abg. v. *ńepócnny*)“, ale take pisanje njedajo namakaš, jano *ńepocny*. Samske pšaši za *ńepóćiwosć*, *ńepóćiwy* a *ńepocćiwny*; gl. teke *pšemožěne* a *ńepšemožěne* a dr.

6.3. *Starosta*²⁴⁵

Nowe pšawidła, kenž naložuju słownik Starosta 1999, su se wopisali w nastawku Starosta 1998 w dypkach 2.-9.²⁴⁶ Pširownanje pšawidłow ze słownikom pokazujo, až rozeznawa se słownikarska praksa w někotarych dypkach wot pšawidłow. Z jadnogo boka su to pšipadne wotchylenja, ale z drugogo njejsu pšawidła dospołne. Potakem jo kritiske pšepytowanje pšawidłow w pširownanju ze słownikom notne.²⁴⁷

6.3.1. *Zasadne pšawidła*

Což nastupa přédne a druge zasadne pšawidło, su woni how rozšyrjone, dokulaž dodajo Starosta k „tradicionalnym“ welaram a labialam hyšći nazalny welar [ŋ], kenž njedowolujo ó pšéd sobu (2.).²⁴⁸ Ako pšikład dajo se *konk*. Wugronjenje wokala w słowje *konk* jo, z wuwzešim někotarych jsow,²⁴⁹ napšawdu [o]. Ale to njama nejskerjej nic cyniš z welarnym nazalom, ale z faktom, až jo *konk* cuze słowo.²⁵⁰ W

²⁴⁵ Kodifikacija se pomjenijo Starostowa, dokulaž su se zasadne teksty (Starosta 1998 a 1999) wozjawili pod mjenim Starosty. We młogich padach wotbłyščuju pšawidła a pšawopis jednotliwych słowow měnjenje DSRK, dokulaž su se słownikarske materiale tam diskutowali.

²⁴⁶ Dypka 10 a 11 potrjefijotej jano wugronjenje, a slědny dypk pokazujo na šěžkosći pši nałożowanju pšawidłow a na možne wuwzeša.

²⁴⁷ Z kodifikaciju w słowniku jo se južo kritiski zaběrał Faska 2003: 180-182. Zazdašim njejo won tencas hyšći poznał pšawidła nastawka Starosta 1998 (ale gl. něnto Faska 2007).

²⁴⁸ Nazalny welar njamožo stojaš pšéd *o*, dokulaž jo wobmrokowane na poziciju pšéd *k* abo *g*. (How a w dalšem pokazujo se na wotpowědujocy dypk nastawka Starosta 1998 w spinkach.)

²⁴⁹ Gl. kartu 71 w SRA 1. Wuwzeša su pšidatna prejutacija na podpołnocnem žěle a wugronjenje [e] na podpołdnjowem kšomje dolnoserbšćiny.

²⁵⁰ Schuster-Šewc 1978-1989 s.v. Zajmne jo, až njamaju nimske słowa *k* a potakem tam teke felujo nazalny welar. Nejskerjej jo se dodał *k*, dokulaž njewotpowědujotej formje *kumpf* a *kump* pšawidłam dolnoserbškeje morfologije. Wuzuk *-nk* teke njejo wjelgin rozšyrjony, ale dajo se nanejmenjej rozměš ako deriwacija z pomocu sufiksa *-k*.

(njelicobnych) drugih padach, žož wobstoj struktura *-onk(-)*, pomina słownik *ó: gónk, zwónk* a narěčne *pónkol*.²⁵¹ Potakem njejo take rozšyrjenje wopšawnjone.

Z drugego boka płaši zazdašim druge rozšyrjenje, kenž zamjelcyjo Starosta 1998: we pšawidłach by se dejało dodaš drugi konsonant město welarnego nazala, rozmjej *ł*.²⁵² We słowniku njedowolujo *ł* pšed sobu pšeměnenje *o → ó*.²⁵³ Ale *ł* njejo „połnopšawny“ labial, dokulaž njamožo po nim *ó* stojaš. Won wotpowědujo potakem *h* w pšawidłach Muki z lěta 1891.²⁵⁴

Tšeše zasadne pšawidło dospołnijo se teke pla Starosty pšez to, až wostanjo *ó*, gaž se pšizuk zgubijo (5.).²⁵⁵ To se zmaka z kodifikaciju Šwjele, dokulaž płaši teke za prefigowane a zestajone słowa, nic jano za słowa po prepoziciji, ako to jo pla Muki w nowych pšawidłach. Žiwno jo, až nastanu how słowotworne problemy: zazdašim njejo *pšechod(-)* wotwožone wot *chód*, dokulaž njama *ó*; z drugego boka ma słownik *pšewód* abo *pšewóz*.

6.3.2. Pšawidła za po(-) a wo(-)

Zewšym nowe jo pšawidło, až zachowatej prepozicije *po* a *wo* pšecej *ó*, a to „njewotwisnje wot nazuka slědujucego słowa“ (6.). Take pominanje njama žedna ze

²⁵¹ W słowniku Muki su to wšykne słowa z końcowku *-onk(a)*, kenž se namakaju teke pla Starosty (gl. Siatkowksa 1988: 46 a 236). Gl. wušej togo *pšibonk* pla Starosty, ale *o* how njewotwisujo wot slědujucego nazalnego welara: *bon* teke njama *ó*, dokulaž płaši ako cuze słowo.

²⁵² Take pšawidło žo slědk na wobzamknjenje DSRK, gl. Pohončowa 2000: 17. Wona ju južo pokazała na to, až to „[w]ot dialektalnego uzusa se wotchylijo“.

²⁵³ Gl. na pš. morfemy *koł, poł, połn, goł* a słowa kaž *chołuj, chołm, gołb, połyn*. Starosta pokazujo jano na kombinaciju *woł* (njewotwisnje wot togo, lěc jo to *wo + ł-* abo *woł-* (gl. jogo dypk 9. dołojce).

²⁵⁴ Ako wuwzeša stej mjazy drugimi spomnjetej *na boce* a *bocny*. Prědne wuwzeše jo wuslědk paradigmatiskeje analogije, kenž jo južo wopisał Muka (gl. gorzejce 6.2.2.). Ale to njeplaši za *bocny*, kenž njesuša k paradigmje *bok*. How njejo wižeš, cogodla njamožo to *bócny* byš (gl. na pš. słownik Muki). Za drugej wuwzeši (*bon* a *bonař*) gl. gorzejce *pšibonk* a 6.4.

²⁵⁵ Za dypka 3. a 4. gl. kapitla 6.4. a 6.5.

staršych kodifikacijow, a wono pšešiwu se drugemu zasadnemu pšawidłuju w tych padach, žož stoj po wokal wewar abo nazal w nazuku slědujucego słowa. Popšawom jo to warianta nowego principa, zawježonego wot Muki: njewobstoj wěcej fonologiske słowo, jano morfologiske, dokulaž nazuk słowa po prepozicijoma *po* a *wo* njewobwliwujow wokal. Toš to pšawidło jo pšešiwu cełej pšawopisnej tradiciji: we wšyknych tekstach, kenž su mě poznate, jo se druge zasadne pšawidło zachowało bžeze wuwzeša. Wušej togo njejo take pšawidło wopšawnjone pšez połoženje w narěcach.

Zwězane z pšedchadajucem pšawidłom jo slědujuce, kotarež rozšyrja bžezwuwzešne pisanje prepozicije *po* ako *pó* na prefiks *po-*, kenž musy se wotněnta pšecy pisaš *pó-* „njewotwisnje wot nazuka słowotworneje baze“ (7.). Pšez zawježenje togo pšawidła jo se skomplicěrował system hyšći wěcej, dokulaž wotwisujow pšeměnenje *o*→*ó* něnto teke wot morfologiskeje struktury. K tomu pšizo hyšći fakt, až njejo pšawidło dospołne. Ako pokazujow pšikłady ze słownika, pšaši hyšći pšidatne wuměnenje: wšykne morfemy njejsu potrjefjone wot pšawidła, ale jano te, žož se *po* poznajow ako morfem. To wježo nanejmnjenjej k dwěma problemoma. Ako předne musy se rozsužiš, lěc jo kombinacija *p + o* w słowje napšawdu morfem *po* abo žěl wěššego morfema.²⁵⁶ Słownik dajow pšikład za to: tam stoj *położowaš* resp. ako perfektiwny werb [*położ*]yš, pod słowom *ložyš* dajow se ako perfektiwna warianta *pó[ložyš]*. W přednem paže jo *po* zazdašim jano žěl morfema *położ*, a togodla njamožo se *o* po gorjejce spomnjetem pšidatnem pšawidle pšeměniš do *ó*. W drugem paže jo *po* samostatny morfem a musy se potakem pisaš *pó-*. Ako druge wotwisujow nałożowanje pšawidła wot rěcneho cuša: poznajow wužywarje *po* ako morfem w konkretnem słowje abo nic? Dokulaž njespomnjeju pšawidła pšidatne wuměnenje, njedajow teke žedne pokaze, kak se to rozsužijow. A pšikłady w słowniku njepomogajow: *powrošiš* (gl.

²⁵⁶ Teoretiski wobstoj teke tšeša možnosć, až pšislušatej *p* a *o* rozdžělnyma morfemoma. Njejsom mogal namakaš pšikład za taku situaciju, a cwibljow, až dajow take słowo w dolnoserbšćinje.

wrośiś), *powrěś* (gl. *wrěś*), *powłocyś* (gl. *pśiwłocyś*), *pomyje* (gl. *pómys*) atd.²⁵⁷ Kak pśi pśedchadajucem dypku, musy se teke how groniś, až njepodpěrujo se take pšawidło pśez połoženje w narěcach.

Za prefiks *wo-* (8.) su pšawidła hynakše, dokulaž se glěda how na nazuk slědujucogo morfema. Po drugem zasadnem pšawidle njestoj *ó* pśed welarom abo labialom. Zajmne jo, až zwězujō se to z wugronjenim pismika <w>: pśed *ó* jo to [w] a pśed *o* [h].

Slědny pšawopisny dypk pšawidłow (9.), kenž jo teke zwězany z wugronjenim, potrjefijo jaden žěl pśikładow za pśidatne pšawidło k dypkoju 2. gorjejce. Pšiznajo se wosebnosć *ł*, kenž njedowolijo *ó* pśed sobu, gaž stoj po (-)wo-. Take pšawidło njewobstoj w tradiciji. K tomu pśižo hyšći pśidatne njelěpšyna: dokulaž płaši pšawidło njewotwisnje wot morfemneje struktury, dodajo to hyšći jadnu (potakem južo tšešu) możnosć wugronjenja prefiksa *wo-*, rozmjej [wo] podla [wó] a [ho].

6.3.3. *Wuwzeša a problemy*

Na końcu pokazujo Starosta na šěžkosći pšawidłowego wužywanja *ó*, dokulaž wobstoje wšake „pšawidła a njeregularnosći“ a pomina, až by dejał (tencas hyšći njewozjawjony) „słownik pšawje wotegroniś“ (12.). Pśikłady su *Bog – bóžny*, *bok – bocny* (ako wuwzeše: pla Muki *bócny*), *zagóniś – zagon*, *pókalaś – pokazaś* (pśikłada leksikalizěrowanja; pla Muki po tšešem resp. drugem pšawidle bžez *ó*), *wóženiś – nawóženja* (pśikład traděrowanego pisanja)²⁵⁸ a *kóryto – kórta – korynty* (pśikłady za

²⁵⁷ Nejskerrej jo princip tak, až se *po-* njeinterpretujo ako prefiks, gaž njama samske słowo bžez prefiksa *a*/abo gaž dobydnjo słowo z *po-* nowy wuznam. Njeglědajucy na to, až wostanjo *po-* w takich padach morfem, jo taki princip samo wot se wjelgin njejasny.

²⁵⁸ Muka ma *nawožeńa* resp. *nawožeń* bžez *ó*. To by dejało se wocakowaś, dokulaž njestoj *o* pod nazukom. Ale zawina jo teke hynakša: *nawoženja* wotwježo won wot *now-* a *žen-*. Schuster-Šewc 1978-1989 s.v. zastupujo wotwoženje wot *woženiś*.

regularne serbske słowo, za zdomacnjone a njezdomacnjone słowo njeserbskego pochada).

Njespomnjete su w naraženju Starosty wšake jednotliwe słowa, kenž njewotpowěduju gorječnym dypkam a njesu togodla w słowniku „pšawidłownje“ napisane. Take su na pś. *borbotaś, borcaś, borkotaś*,²⁵⁹ *końckaty*. Njejo teke jasne, kak se archaizmy, gornosorabizmy a narěčne formy pišu. W někotarych padach stoj we słowniku *ó*, zwětšego nic.

W głownych dypkach stoj Starostowa kodifikacija w tradiciji Hórnika, Muki a Šwjele. K tomu pśidu hyšći pśidatne pšawidła, kenž zawježe nowe principy do systema. Za wětšy žěl njamaju toś te pšawidła podložk ani w narěcach, ani w tradiciji standardneje (abo pśedchadajućeje pisneje) dolnoserbšćiny. Wušej tego komplicěruju woni korektne wužywanje *ó*, dokulaž mogu płašís we wěstej zukowej wokolinje někotare pšawidła zrazom a njejo pšecej pśedwižeś, kotare by dejało se nałożowaś.

Rozdžěle k tradicionelnemu systemoju njepotrjefiju jano zachowanje *ó* w njepšizukowanej poziciji, ale teke předne a druge zasadne pšawidło (problem *po(-)* a *wo*). Togodla wotstupijo kodifikacija dosć jasne wot tradicije standardneje dolnoserbšćiny. A tak daloko, až možo se to zwěsćís, felujo podložk za take pšeměnenja w narěcach. Což nastupa zachowanje *ó*, slědujo kodifikacija Šwjelowym pšawidłam, ale jo wjelgin wobglědniwa pśi słowotwornej analize: prefiksacija se młogi raz njepšipoznajo a *ó* se togodla njepišo w licobnych padach.

6.4. Wužywanje ó w słowach cuzego pochada

We kuždej rěcy wužywaju se cuze słowa (słowa cuzego pochada), a za take słowa płaše zwětšego wosebne pšawidła (we wugronjenju, pisanju, morfologiskem

²⁵⁹ Možno wujasnjenje jo, až su to wšykne onomatopoetiske słowa, a tomu by teke wotpowědowało *mormliš*. Gaž to jo napšawdu zawina, njejo rozměš, cogodla pomina słownik *mórcaś* a *mórkotaś*.

zažaržanju atd.). W běgu casa mogu se cuze słowa zdomacniš; ako wuslědk budu teke wotpadaš wosebne pšawidła. Zdomacnjenje jo we wětšynje padow dłujskodobny proces, a cesto kněžy se njejadnotnoś mjazy wužywarjami rěcy, lěc jo wěste słowo zdomacnjone abo nic.

To płaši teke za pšemějenje $o \rightarrow ó$ w dolnoserbšćinje. Muka jo ako předny pokazał na to, až njamaju cuze słowa $ó$, a wšykne pozdžejše kodifikacije su jomu w tom dypku slědowali, nanejmnjenjej *de facto*. Narěcy su toś tu wosebnoś dolnoserbšćiny teke zachowali až do žinsa. Problem lažy jano w rozdžělnych měnjnjach, nastupajuće zdomacnjonoś. Gaž jo wěste słowo zdomacnjone, bužo se teke o pšawidłownje pšeměnjaš do $ó$. Rowno w dypku pšiznaša zdomacnjonośi rozeznawatej se słownika Muki a Starosty.²⁶⁰ Teoretiski by dežało se wocakowaš, až jo se wěsty žěl słowow, kenž su pla Muka hyšći cuze a togodla njamaju $ó$, mjaztym zdomacnił a se pišo pla Starosty južo z $ó$, dokulaž lažy mjazy słownikoma pšisamem stolěše. W někotarych padach jo to tak,²⁶¹ gl. *korb / kórb*,²⁶² *korta / kórta*, *por / pór*, *porta / pórtka*.²⁶³ W drugich njejo se cuzoś zgubiła, a take słowa maju we wobyma słownikoma o , gl. *bon*,²⁶⁴ *borša*, *borta* atd. A w tšešej kupce jo to nawopak: pla Muki jo słowo južo zdomacnjone, ale pla Starosty zasej cuze: *mór / mor* (carnak), *móterka / moterka*, *pólicaj / policaj*.

²⁶⁰ Nejskerrej by dało hyšći wěcej pšikładow za rozdžělnje posužowanje, ale Muka slědujo do wěsteje měry puristiskej tradiciji a jo pšiwzeł jano wobmrokowanu licbu cuzych słowow: „[...] cuze słowa pak [su pšiwzete] jano tak daloko, ako se wóni cescej pla d[olno]s[erbskich] spisowašelow namakaju a za ně se rownajuće dobre serbske słowa we hustach luda nětfebaju“ (Muka 1911-1928 I: XIV).

²⁶¹ W pšikładach jo předne słowo wzete ze słownika Muki, druge ze słownika Starosty.

²⁶² Zwětšego płaši to teke za wotwožone słowa, na pš. *korbi(c)k / kórbi(c)k*, *kortowaš / kórtowaš*. Togodla daju se how jano njewotwožone słowa. Za pšikład *korb/kórb* namakajo se we Wenkerowych napšašnikach (gl. Stone 2003) zajmny material, dokulaž ma sada 19 nimske słowo *Korb*. We wětšynje padow jo o pšeměnjony, gl. na pš. *kurb* (napšašnik 14), *kyrb* (18), *kórb* (20), *kérb* (21), *kórb* (22), ale jano *korbi* (3, 26, 27, 33). To groni, až jo wotwožone słowo zdomacnjone, primarne nic.

²⁶³ Ale wotwožone słowa *pórtka* jo zdomacnjone we wobyma słownikoma (gl. pšedchadajuće pšisp.).

²⁶⁴ Tešnař ma how *bón*, gl. pšisp. 196.

Ako pokazuju pšikłady, njekněžy se jadnotnošć mjazy słownikoma. To možo se rozměš ako normalne wuwíše zdomacnjenja w pšikładach přédneje kupki. W tšešej to mozne njejo: how by dejało byś rozwězanje, kenž wotpowědujo tradiciji.

6.5. *Wugronjenje ó*

Wosebnošć diskusije wokoło *ó* w dolnoserbšćinje jo, až njepotrjefijo jano pšawopis (ortografiju), ale teke pšaw(idłown)e wugronjenje (ortoepiju). Na polu wugronjenja stej dvě pšašani zwězanej mjazy sobu: dej se *ó* wugroniš hynac ako *o* a kake by dejało byś wugronjenje? Wotegrono na přédne pšašanje jo jasne, dokulaž jo se zawježenje a teke zasejzawježenje *ó* wupšawiło pšez fakt, až se wugronjenje *ó* w narěcach a w standardnej rěcy rozeznawa wot wugronjenja *o* a až by togodla dejało se wobznamjeniš w pismje. Samo po reformje 1949-1952, žož jo se <ó> ako pismik wotporał, su reformatory wokoło Mětska a po njom teke druge pominali, aby se *o* w poziciji starego *ó*, njeglědajuce na njewobznamjenjenje w pismje, wugronił hynacej. A pši reformje w lěše 1995, ako jo se *ó* ako pismik „połojcnje“ zawjadł, jo se južo obligatoriski pominało wosebne wugronjenje. Šim wěcej płaši to žinsa pod wuměnjnim obligatoriskego pisanja *ó*.

Druge pšašanje jo, kak by se *ó* dejał wugroniš. Z pšašanim su se zaběrali wšake rěcywědniki a wužywarje dolnoserbšćiny.²⁶⁵ Pšed zawježenim wosebneho pismika jo Hauptmann južo pokazał na wosebne wugronjenje, a Fryco, kenž jo zawjadł *ó*, pomina teke wugronjenje, kenž se rozeznawa wot [o]. We wobyma padoma pomina se wugronjenje [ó], to groni mjazy *o* a *u*. Haupt a Smolef stej ako přédnej wopisałej wšake narěčne warianty wugronjenja, rozmjej [ó], [y] a [e]. Hórnik ako přédny kodifikator pšawidłow njewopisujo wugronjenje, ale pokazuju pšeccej na gornoserbšćinu. Nejskerjej jo won potakem teke wuchojžil z wugronjenja [ó]. We

²⁶⁵ Gl. gorjejce, 5.2.-5.4.3.

swojej gramatice wopisujo Muka wugronjenje *ó* ako měšańca mjazy *u* a *o*, potakem [ó].²⁶⁶ To jo zazdašim teke wugronjenje standardneje dolnoserbšćiny. Druge možnosći wugronjenja wopisujo Muka teke, ale jano ako wotchylenja wot zasadneje formy. Na samsku wizu postupuju Šwjela, jano až won južo dowolujo druge realizacije.²⁶⁷ We Šwjelowej wucbnice spomnjejo se dwojake wugronjenje *ó*, rozmjej [ó] abo [e],²⁶⁸ a woni su zazdašim južo rownopšawne. To samske płaši za wopisanje wugronjenja w slědnem nastawku, jano až jo how pěš wariantow možne.²⁶⁹ Po reformje jo se z wugronjenim *ó* w dolnoserbšćinje hyšći zaběrała gramatika Janaša: ako jadnučka možnosć wopisujo se how [ó]. We samskem casu jo se w zjawnosći, a wosebnje w šuli a w rozgłosu, druge stojnišćo pśesajziło: po zgubjenju pismika jo se teke wosebne wugronjenje pomałem zgubiło. Standardne wugronjenje jo potakem powšyknje [o], a to jo se teke pśipoznawało a na końcu samo pśedpisało wot dolnoserbškeje podkomisije serbskeje rěčneje komisije.²⁷⁰ Južo do reformy a wosebnje po zasejzawježenju *ó* jo se teke dowoliło narěčne wugronjenje. W slědnem casu jo zasej pytnuš tendenca pśesajziš „nadregionalne“ a potakem standardne wugronjenje, rozmjej [y] (gl. gorjejece 5.4.3.). „Regionalnje“ možo se dalej narěčne wugronjenje wužywaš.²⁷¹

²⁶⁶ „*ó* ist ein Mischlaut von *u* und *o*“ (Mucke 1891: 20).

²⁶⁷ Nanejmnjej možo se slědujuce tak rozměš: „How bužo pisajucym welgin na pomoc [sic!], gaž se jim hucy: toš ten zuk, kótaryž pši was se kaž y abo e abo u hugrańa, jo we starem casu a we młogich stranach hyšći žinsa o, a togodla dejš pisaš o, ale ze smužku, a cytajucym móžo se hucys: toš ten pismik o ze smužku zně we twójej wsy tšochu na y abo u abo e a tak smějoš teke cytaš.“ (Šwela 1903: 33-34).

²⁶⁸ Won jeju wopisujo ako stojecej mjazy *o* a *u* abo mjazy *o* a *e* (Schwela 1906: 2).

²⁶⁹ Gl. dodawk, b. ##. Postajenje, „daš es örtlich verschieden gesprochen wird“, možo se jano tak rozměš, až njewobstoj standardne wugronjenje abo až njejo žedna ze spomnjetych wariantow jadnučka standardna. Podobnje wopisujo to Měrcin Nowak-Njechorński 1952: 23, kenž pokazujo na to, až „[s]koro žadyn čłowjek we wšědnym wobchadze njerěči spisownu rěč“, a spomnjejo wugronjenje *ó* ako [y], [e] abo [u].

²⁷⁰ „Woglědamy *o* ako naddialektalne realizowanje dialektnych *ó*, *ε*, *y*“ (Pohončowa 2000: 14, pšisp. 47). Toš ta pozicija jo hyšći płašiła na zachopjenku 90-tych lět, gl. citat z wucbnicy Starosty, gorjejece pšisp. 219.

²⁷¹ „Rozsud za tu abo drugu wariantu realizacije jo generelnje fakultatiwny, zwětšego wotwisny wot naměstnego wugronjenja.“ (Starosta 1998: 111).

Zasadnje wotpowědujo jadnotna kodifikacija teke na poli wugronjenja principam standardneje rěcy wěcej nježli pšiznaše někotarych narěcnych wariantow.²⁷² To pšaši wosebnje, gaž južo wobstoj tradicija jadnotneje ortoepije. To jo w dolnoserbšćinje južo dlejšy cas tak: nanejmenjej wot Hauptmanna (srjejz 18. stolěša) pšaši wugronjenje [ó], kenž jo wotpowědowało narěcam w Chošebuskem regionje, ako standardne. Z toho casa jo se narěcne połoženje pšeměniło, a to w dwojakem zmysle. Ako přédne jo se wětšy žěl tencasnego dolnoserbskego rěcneho wobcerka pšeninicy, a to jo wosebnje potrjeřilo region z [ó]-wugronjenim. Ako druge jo se wugronjenje ó wuwijało do dweju směrowu: ó jo se powušył a pšibližył do [y] abo ponižył a pšibližył do [e], a togodla stoje něnto głownje tši možnosći wugronjenja ó w konkurenciji: [ó], [y] abo [e]. DSRK a kodifikaciji Starosta 1998 a 1999, njeglědajuce na to, až dowoliju wšykne tši, porucyju wugronjenje [y]. Argumenta stej, až jo wugronjenje [ó] periferijne a až jo „zuk [ε] w dolnoserbšćinje južo pšefrekwentny“.²⁷³ Ale za kodifikaciju wugronjenja [ó] powěda tradicija standardneje rěcy.

6.6. *Problemy něntejšnje (nje)kodifikacije ó*

Głowny problem nastupajucy połoženja dolnoserbskego pšawopisa (a zwězane z tym teke ortoepije) jo njewěstosć. DSRK jo rozsužiła, až se ó oficialnje (zasej) zawježo do kodifikacije dolnoserbskeje rěcy. Ale wobzamknjenje wopšimjejo jano toš ten zasadny rozsud. Pšawizniski gronjone, feluju wšake „wuwježeńske postajenja“.²⁷⁴ Teoretiski jo

²⁷² Starosta 1998: 111 wopisujo take wuwise ako „proces rěcneje demokratije“, ale Faska 2007: 10 wiži to hynac: „Tutu wariantnosć wurěkowanja deklaruje awtor jako wuraz demokratizacije spisowneje rěče, sam bych to skerje mjenował jeje pawperizaciju.“

²⁷³ Starosta 1998: 111. Přédny argument jo geografiski, a na jogo podložku wuzamknjo se „periferijna“ realizacija. Na podložku toš teje argumentacije by dejało se teke wuzamknuš „podzajtšna“ realizacija, dokulaž jo teke periferijna, a by se dejało wubraš wugronjenje [ε], dokulaž kněžy se „w centrumje“. Drugi argument jo „frekwentnosć“. Wužywanje takego argumenta by pominalo wužywanje [ó]-wugronjenja, dokulaž ma [ó] nejmenjšu frekwentnosć wot wšyknych tšich wariantow.

²⁷⁴ Ako jadnučke wuwježeńske postajenje možo se rozměš wobzamknjenje „až dej – pšedewšym glědajucy na šulsku praksu – pšechodny cas pšašes.“ (Protokol posejženja DSRK wot 18.02.2006, dypk 1e). Ale to jo jano formalnosć a njepokazujo na rěcywědny podložk za wužywanje ó.

potakem wužywanje *ó* po wšykných donětejšnych kodifikacijach možne: Hórník 1862, Mucke 1891, Šwela 1903, Muka 1911-1928, Starosta 1998 a Starosta 1999. Gorječce jo se pokazało, až wobstoje wšake rozdžěle mjazy jednotliwymi kodifikacijami. Wušej togo su woni nutšikownje napšešiwne abo praksa kodifikatorow rozeznawa se wot swojskich pšawidłow.

Možo se myslis, až jo DSRK pši wobzamknjenju wuchožila wot měnenja, až stej podložka za wužywanje *ó* samorozmějobnje nastawk z lěta 1998 a słownik z lěta 1999. Ale to njepolěpšujo položenje, a samo wobzamknjenje wuwježeńskego postajenja njeby zasadnje nic pseměniło: nutšikowne pšešiwnosći namakaju se nutši nastawka a słownika a mjazy wobyma. A nowe pšawidła a słownikarska praksa njejestej we wšakich dypkach logiskej a njamožotej se lažko nałożowaš. K tomu pšizo, až se wotchyliju wot tradicije a změstyma teke wot narěcow.

Podsumujucy musy se groniš, až jo nětejšne položenje we wobłuku nałożowanja *ó* w pisanej a powědanej dolnoserbšćinje wjelgin njejasne. Take položenje stoj w napšešiwnosći k zasadnemu nadawkoju rěčneje kodifikacije: daš spuščobny, jednotny a po možnosći jadnory podložk za wužywanje rěcy. Togodla musy se wobmyslis nětejšny staw kodifikacije wužywanja *ó* a pytaš za rozwězanim, kenž wotpowědujo slědujucym pominanjam:

- jasnosć wopisanja
- jadnorosć pšawidłow
- zachowanje zwiska z tradiciju
- zachowanje zwiska z narěcami.

7. Kak dalej?

Pšepytowanje pšašanja ó, kenž jo se gorjejece pšedstajiło, wopšimjejo wopisanje a wugodnošenje. Rěcywěda jo powšyknje spokojom z wopisanim; wugodnošenje namaka se južo na kšomje wědomnostnego zajma. Naraženja za praktiske žěło we wobłuku kodifikacije du hyšći kšocěń dalej. Ako jo se gorjejece pokazało, wotwisujo standardna rěc wot młogich njerěcných faktorow, a to płaši hyšći we wětšej měrje za kodifikaciju, žož su toś te faktory cesto dosć rozsudne.

Njeglědajucy na to měnim, až musy se rěcywěda wugroniś teke k takim pšašanjem, a togodla som dodał slědny kapitel. Com se procowaś wo to, aby naraženja wuchojžili po možnosći wot objektivnego rěcywědnego podłožka.

7.1. Zasejzawježenje ó

Prědne pšašanje jo, lěc ma zasejzawježenje ó wužytk za dolnoserbsku standardnu rěc w něntejšnem položanju a lěc by se togodla dejało podpěrowaś. Wužytk za rěcnu korektnosć standardneje dolnoserbšćiny jo se južo gorjejece dopokazał (gl. 6.1.). Togodla dej se how jano rozsužiś, lěc wupšawijo (rěcny) wužytk reformu kodifikacije, dokulaž možo taka reforma wostabiś standardnu rěc, gaž se njepšiwzejo wot wšykných wužywarjow. A za małe, wobgrozowane rěcy njedajo se wuzamknuś, až wježo reforma do žělenja standardneje rěcy, do dweju kodifikacijowu a do nutšikowných rozestajenjow. A wobstaše „dweju dolnoserbšćinje“ by pomjeńšyło atraktiwnosć rěcy a by mogało samo wjasć do dalšnego rozpada kodifikacije.²⁷⁵ To jo

²⁷⁵ Pšikład za take wuwise jo běłorusojska rěc, žož zo wo (zasej)zawježenje stareje kodifikacije (тарашкевіца) abo zachowanje nowšeje (наркомаўка), kenž kněży se wot 30-tych lět. Konkurencja pšawopisowu wostabi položanje běłorusojskeje rěcy pšesiwo rusojskej, a južo su nastali druge naraženja za „polěpšenje“ pšawopisa, přědne znamje dalšnego rozpada (gl. Klimaŭ 2004 z literaturu; awtor njemysli, až wuwise wobgrozujo běłorusojsku rěc).

wosebnje tšašne, gaž stoj rěc w konkurency z drugeju, mocnejšeju rěcu. Togodla dej se reforma kodifikacije wjelgin derje wobmyslowaš.

Njeglědajucy na šěžke položenje dolnoserbšćiny možo se reforma we wobłuku *ó* wupšawiš. Wšake faktory podpěruju reformu. Wažne jo, až nježo wo nowozawježenje w rěcy, ale wo zasejzawježenje tradicije, kenž jo se wotporala w reformje 1949-1952.²⁷⁶ Potakem su how teke tradicionalisty (na pś. PONASCHEMU) a powšykne pšešiwniki reformy 1949-1952 na boce reformatorow. Drugi pozitiwny dypk jo fakt, až pomožo reforma pši nawuknjenju pšawidłowego wugronjenja. W položanju, žož budu pśisamem wšykne wužywarje skoro njemaminorěcne a nawuknu dolnoserbšćinu w šuli, wobwěšćuju to zachowanje tradicionalnego wugronjenja ako „nje-[o]“. Ako tšeši dypk pšibliży to standardnu rěc narěcam a zdalujo ju wot „kumštneje“ rěcy, kenž njejo se po drugej swětowej wojnje akceptowala wot maminorěcnych. A nic naposlědku njejo *ó* zewšym nowy, dokulaž jo se ako „pomocne ortografiske znamje“ južo zawjadł we wucbnicach.

Togodla jo zasejzawježenje *ó* reforma, kenž změjo nejskerrej jano pozitiwne wuslědki, a možo se wupšawiš, ale jano pod wuměnjnim, až wotpowědujo wěstym wuměnjenjam.

7.2. *Kake pšawidła za ó?*

Gaž se *ó* zasej zawježo do dolnoserbskeje standardneje rěcy, dej pisanje *ó* slědowaš rozymnym pšawidłam, kenž su zwězane z doněntejšneju tradiciju a z praksu w narěcach (gl. 6.6.). W stawiznach dolnoserbšćiny su se naražili wšake systemy, ale žeden z nich njewotpowědujo pominanjam. Wušej tego jo se pśisamem pšecej praksa

²⁷⁶ Pši tom njejo wažne, až njama tradicija dłužke stawizny a až njejo se žednje dospołnje pšesajžila (gl. 6.1.).

kodifikatorow rozeznawała wot sameje kodifikacije. Togodla njamožo se tak jadnorje pšewzeš slědna kodifikacija do wotporanja ó.²⁷⁷

Wuchojziš možo (a musy) kodifikacija wot tego, což se powšyknje pšiznajo wot wšykných. To su gorjejce spomnjete zasadne pšawidła (gl. 3.1.). Woni su dosć wobstawne a wotbłyščuju nejskerjej nutšikowne kaznitosći dolnoserbšćiny. To groni, až stoj ó

1. jano po labialach (*p, b, m, w*) a welarach (*g, k, ch*),
2. žednje pšed labialami a welarami,²⁷⁸
3. pšecej pod pšizukom,
4. žednje w słowach cuzego pochada, kenž njejsu zdomacnjone.

Prědne a druge zasadne pšawidło stej dosć jadnorej. Wonej wuzamknjotej naraženje Starosty, až se *po(-)* a *wo* pšecej pišotej z ó. Toš to naraženje njama wušej tego podpěru we wětšynje narěcow. Togodla njeby se dejało take naraženje pšiwzeš do kodifikacije.²⁷⁹

Což nastupa tšeše zasadne pšawidło, to pšaši wono teke bžez wuwzeša. Pšašanje jo jano, lěc dej se dodaš pšidatne pšawidło, až wostanjo ó, gaž njejo wěcej pšizukowany. Jadnorosći dla by dejali se wobijaš pšidatnego pšawidła a potakem slědowaš kodifikaciji Muki z lěta 1891.²⁸⁰ Ale wuwise z tego casa (gl. kodifikaciju Šwjele) pokazuju, až jo se how w pšiběrajucej měrje princip analogije pšesajžił. Togodla jo teke měnjenje wopšawnjone, až wostanjo ó w takich padach. Podpěru

²⁷⁷ Nastanjo teke pšašanje, kotara jo slědna kodifikacija: Šwela 1903 abo Muka 1911-1928? W diskusiji pošěguju se zwětšego na kodifikaciju Šwjele, a konkretne pisanje možo se jano pšeprowowaš w słowniku Muki.

²⁷⁸ Dospołnosći dla musy se how dodaš *f* (gaž prepozicija, kenž ma *-ó*, stoj pšed słowom ze zachopnym *f*-). Gaž pšaši teke pšidatne pšawidło Muki (žeden ó po a pšed *h*), dej se how teke pokazaš na *h*.

²⁷⁹ To ma pšidatnu lěpšynu, až njemusy se rozsužiš, lěc stej *po* a *wo* w konkretných słowach morfemy.

²⁸⁰ Pon by mogało pšawidło byš pšeměnjone: „3. jano pod pšizukom“.

namaka to teke w donětejšnych kodifikacijach. Ale take pśidatne pšawidło možo wjasć do dosć komplikowanych rozsudow we wobłuku tworjenja słowow, a wušej tego zawježo wono možnosć, až slědujotej se dwa ó (po kodifikaciji Starosty samo tśi, gl. *pówótpócywaś*). Material z narěcow pokazujo, až rěčna praksa wobija se wugronjenja dwojnego ó. Togodla by dejało se na podłożku wšykných informacijow pšepytowaś, lěc jo zawježenje pśidatnego pšawidła za standardnu rěc notne a wužytne.

Stworte zasadne pšawidło njedajo se božko hynak formulěrowaś. Rozsud, lěc jo słowo južo zdomacnjone abo nic, njewotwisujo wot objektivnych faktorow a možo se teke pšeměniś. How musy se nanejmenjej na to glědaś, až njedajo pśikłady, žož pśiznajo staršy słownik, až jo słowo zdomacnjone, a młodšy słownik wiži samske słowo ako cuze.

Dalšne pšawidła njeby dejali se zawjasć. Wuwzeša, to se wě, dajo we wšakich narěcach, ale to hyšći njegroni, až take wuwzeša muse se pšewześ do standardneje rěcy. Standardna rěc njejo identiski z narěcami a njedej togodla wotbłyšćowaś wšykne wosebności narěcy abo narěcow.

7.3. *Wugronjenje ó*

Wugronjenje ó jo se w tradiciji dolnoserbškeje standardneje rěcy ředowało we wotwisności wot narěcneho podłożka. To jo wot casa Fabriciusa pšecej była Chošebuska narěc, a wugronjenje ó jo togodla było [ó]. Nejskerjej jo se tencas take wugronjenje kněżyło we wšykných narěcach, a pismik <ó> jo potakem stojał za wosebny zuk dolnoserbšćiny. Prědnej kodifikaciji (Hórnik a Muka) wuchojźitej wot wugronjenja [ó]. Ale položenje w narěcach jo se rowno w tom casu pšeměniło: wugronjenje [ó] jo se we młogich narěcach powuśyło do [y] abo poniżyło do [e], a přednotna jednotnosć jo se potakem zgubiła. Ako předny jo na to reagował Šwjela, gaž jo dowolił alternatiwnej wugronjeni [y] abo [e]; standardne wugronjenje jo pla njogo dalej wostało [ó]. Kodifikacija Starosty wěcej njama takego standardnego

wugronjenja: [ó], [y] a [e] su rownopšawne, ale porucyjo se w „standardnorěcnem“ (nadregionalnem, wucbnem) konteksće wugronjenje [y].

Principielnje jo dowolenje někotarych wariantow wugronjenja w standardnej rěcy možno, ale kodifikacija wobija se zwětšego wariantnosći, dokulaž se wariantnosć napšešiwi zaměram standardizacije, rozmjej dojspišeju jadnotnosći. Wariantnosć se pšiwzejo do kodifikacije głownje, gaž rěcny podložk njejo jadnotny.²⁸¹ W dolnoserbšćinje njejo to tak: how jo podložk jasny, a togodla pomina standardnorěcna tradicija wugronjenje [ó].

Porucenje Starosty jo napšawdu pšidatna reforma, kenž potrjefijo ortoepiju. Gaby se pšiwzeło [y] ako standardne wugronjenje (a porucenje wěšteje warianty jo předna kšoceń k standardizaciji), by to pšeměniło narěcny podložk standardneje rěcy wot centruma stareje Chošebuskeje narěcy do wěcej periferijnych (narěcy wokoło Janšojc na jadnom boce a wokoło Wjerbna na drugem). Take pšeměnenje jo jano wopšawnjone, gaž se centrum rěcy pšeměstnijo. To njepšitrjefijo za dolnoserbšćinu: how njejo se centrum pšeměstnił do pomjenjonych narěcow, ale centrum jo se zgubił, dokulaž njewobstoj wěcej intaktny dolnoserbški (na)rěcny wobcerk.

Pšeměnenje rěcneho podložka standardneje dolnoserbšćiny do pomjenjonych narěcow by było łamanje z tradiciju, a take łamanje z tradiciju by wosłabiło dolnoserbšćinu. Łamanje z tradiciju škoži wšykny standardnym rěcam, a to płaši wosebnje za dolnoserbšćinu. Donětejšne stawizny pokazuju, až pšiwzeju wužywarje

²⁸¹ To jo na pš. tak w słowjeńšćinje, žož stej „tonemski“ a „dynamiski“ akcent standardnej: „Slovenski knjižni jezik dovoluje obojno naglaševanje, vendar za tonemskega bolj malo skrbi, ker je obvezno le mesto naglasa, ki je pri obeh načinih isto.“ (Toporišič 1979: 140) Ale druga položca citěrowaneje sady pokazujo na to, až njejo take połoženje stabilne: jedna z wariantowu se pomałem pšesajžijo a jo po wěstem casu *de facto* standardna (w słowjeńšćinje jo to „dynamiski“ akcent): nejžwěcej jo to warianta (politiskego, kulturnego, cerkwinskego atd.) centruma.

rěcy reformy jano, gaž stoje w tradiciji a se pšewjedu wjelgin wobglědniwje.²⁸² Dokulaž jo dolnoserbščina mjenšynowa a wobgrozona rěc, jo wobglědniwość hyšći wažnejša; nutšikowne žělenje wužywarjow w rěcnych pšašanjach wošlabijo połoženje rěcy a možo wjasć do toho, až se woni wotwobrošuju wot rěcy a pšechojže do nimščiny.²⁸³

Naraženje wugronjenja [y] njejo teke wopšawnjone z rěcywědných zawinow. Pšitrjefijo, až jo [e] w dolnoserbščinje južo „pšefrekwentny“, ale w pširownanju z [ó] płaši to teke za [y]. Na podložku rěcywědných pšemyšlenjow dej se na kuždy pad wobchowaš wugronjenje [ó]. Zuk [ó] se wužywa jano w kontekstach, žož se wotměni z [o]; za [y] a [e] to njeplaši. Pši wugronjenju [ó] stoj pismik <ó> za wosebny zuk, a potakem kněžy se how symetrija mjazy pisaneje a powědaneje rěcy; gaž jo wugronjenje [y] abo [e], su pšidatne pšawidła za pisanje toš tych zukow notne.²⁸⁴ A teke ze systematiskego glědanišća jo wugronjenje [ó] lěpje. Zukowy system standardneje dolnoserbščiny wopšimjejo južo *ě*, kenž se wugroni ako zuk mjazy *e* a *i*. System wokalow ma potakem pšidatnu rowninu mjazy srědneju a wusokeju. Gaž se wobchowa wugronjenje [ó] za *ó*, zmocnijo se toš ta rownina, dokulaž ma, ako susednej rowninje, dwa zuka, přědny (*ě*) a slězny (*ó*).

Pšeglěd argumentow pokazujo, až njejo pšeměnenje kodifikacije we wobłuku wugronjenja *ó* notne. Wosebne njejo ražobne, zawjasć wugronjenje [y] ako „nadregionalne“.

²⁸² To jo Šwjela derje rozmět, gl. pšisp. 80 a 82 gorjeje. A felujuca wobglědniwość jo jedna ze zawinow, cogodla njejo se reforma 1949-1952 pšiwzeło wot młogich maminorěcnych.

²⁸³ To jo było jaden z (nježyconych) wuslědkow reformy 1949-1952: dokulaž su maminorěcne byli měnenja, až reformowana dolnoserbščina „njejo naša rěc“, njejsu ju dalej dawali.

²⁸⁴ To jo wjelgin wažne, gaž se glěda na pšichod dolnoserbščiny. Zwětšego njebužo dolnoserbščina wěcej mamina rěc, ale druga abo cuza rěc. To groni, až grajo pisana rěc pši nawuknjenju wětšu rolu nježli pla maminorěcnych, a symetrija mjazy wobyma formoma rěcy wolažcyjo nawuknjenje.

7.4. *Słowo na końcu*

Pšepytowanje pšašanja ó w dolnoserbšćinje jo pokazało, až njejo zasejzawježenje ó jadnore pšeměnenje.²⁸⁵ Ako pšecej pši rěcnej kodifikaciji, wosebne pšawopisa a ortoepije, jo wšaka reforma zwězana z młogimi drugimi (rěcnymi a wosebne njerěcnymi) aspektami. A togodla njamogu se take reformy malsnje wobzamknuš a pšesajziš „wot gorjejce“. Stawizny dolnoserbskego pšawopisa (wosebne reformy 1949-1952) su dosć naglědnje pokazali, až muse se reformy wjelgin wobglědnije pšigotowaš a až njamožo se zjawnosć wuzamknuš wot procesa reformy. Jano po wobšyrnej diskusiji možo se pšistupiš k reformam. Wosebne wažna jo w pšašanjach rěcneje kodifikacije tradicija; na nju dej se pšecej žiwaš, a zwisk z njeju njeby se žednje dejał pšetergaš.

Což nastupa reformu pšawopisa (a ortoepije) ó, njejo hyšći pšepozdze. Wobzamknjenje, ó zasej zawjasć, wotpowědujo pominanjam pšisamem wšykných, kenž se procuju wo dolnoserbšćinu. Problem su „wuwježeńska postajenja“, a take muse se hyšći wužěłaš, wobzamknuš a pšesajziš. Za toš tu dalšnu kšaceń kšě pšedlažece knigły byš diskusijny pšinosk.²⁸⁶ Gaž bužo taka diskusija wjasć do rozymnych pšawidłow, kenž wotpowěduju rěcy a tradiciji kodifikacije, jo wotglědanje knigłow dojspite, a pon bužo taka reforma, ako jo se pjerwjej groniło, „Serbam k wužytku“.

²⁸⁵ Pšitrjefijo Starostowe słowo: „Ako jo wizeš, jo ó-problematika w dolnoserbšćinje dosć komplicěrowana.“ (Starosta 1998: 112).

²⁸⁶ Dalšny podobny pšinosk jo nastawk Faski (Faska 2007). Pširowanje pokazujo, až se makamej w głownych dypkach, ale až su teke rozdžěle. To pokazujo, až možo se na někotare pšašanja jadnomyslne wotgroniš, dokulaž su druge diskutabelne.

Bibliografija

- Allén, Sture (1971). *Introduktion i grafonomi. Det lingvistiska skriftstudier*, Stockholm: Almqvist & Wiksell (*Data linguistica* 2).
- Augst, Gerhard (wud.) (1985). *Graphematik und Orthographie: neuere Forschungen der Linguistik, Psychologie und Didaktik in der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt/M. atd.: Lang (*Theorie und Vermittlung der Sprache* 2).
- Augst, Gerhard (wud.) (1986). *New Trends in Graphemics and Orthography*, Berlin; New York: Walter de Gruyter.
- Augst, Gerhard (1986a). „Descriptively and Explanatorily Adequate Models of Orthography“, w: Augst 1986, 25-42.
- Bartels, Hauke (2006). „Wordowaś: Wó ranych wopytach wutlocowanja póžyconki“, w: *Lětopis* 53, 2, 90-103.
- Bierwisch, Manfred (1972). „Schriftstruktur und Phonologie“, w: *Probleme und Ergebnisse der Psychologie* 43, 21-44.
- Boeck, Wolfgang; Fleckenstein, Christa; Freydank, Dietrich (1974). *Geschichte der russischen Literatursprache*, Leipzig: Enzyklopädie.
- Britto, Francis (1986). *Diglossia: A Study of the Theory with Application to Tamil*, Washington: Georgetown University Press.
- Bullough, Donald A. (1991). *Carolingian Renewal: Sources and Heritage*, Manchester: Manchester University Press.
- Catach, Nina (1979). „Le graphème“, w: *Pratiques* 25, 21-32.
- Coseriu, Eugenio (1952). *Sistema, norma y habla*, Montevideo: Universidad de la Republica.
- Coulmas, Florian (1985). „Reden ist Silber, Schreiben ist Gold“, w: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 15/59, 94-112.
- Coulmas, Florian (2003). *Writing Systems: An introduction to their linguistic analysis*, Cambridge: Cambridge University Press (*Cambridge Textbooks in Linguistics*).
- Dolnoserbska liturgija (1991). *Dolnoserbska liturgija*, Budyšin: Domowina.

- Eisenberg, Peter (1983). „Orthografie und Schriftsystem“, w: Günther/Günther 1983, 41-68,
- Fabricius, Gottlieb (1706). *D. Martin Luthers sel. Kleiner Catechismus / nebst einem Christlichen Glaubens-Bekänntnis / aus dem unmittelbaren Worte Gottes hergenommen / und einer Kurtzen Anleitung zum Wahren Christenthum in die Wendische Sprache übersetzt / und nunmehr Zum gemeinen Gebrauch der Evangelischen Nieder-Lausitzischen Kirchen / Sonderlich aber Seiner anvertrauten Gemeinde zum Besten / in öffentlichen Druck gegeben*, Chošebuz: Richter.
- Faska, Helmut (2003). „Džěl a knjež! – Aktualne problemy serbow a serbskeje rěče w Delnjeje Łužicy“, w: Wrocławska, Ewa, Zieniukowa, Jadwiga (wud.): *Języki mniejszości i języki regionalne*, Warszawa: SOW (*Języki na pograniczach* 24), 173-183.
- Faska, Helmut (2007). „Pismik ó w delnjoserbšćinje“, w: *Serbska šula* 60, 1, 10-12.
- Faßke, Helmut (1964). *Die Vetschauer Mundart*, Budyšyn: Domowina (*Spisy Instituta za serbski ludospyt* 19).
- Fasske, Helmut (1968). „K fonologiskej interpretaciji *o po labialach a welarach w delnjoserbskich dialektach“, w: *Sorabistiske přinoski k VI. mjezynarodnemu kongresej slawistow w Praze 1968*, Budyšyn: Domowina (*Spisy Instituta za serbski ludospyt* 26), 7-19.
- Faßke, Helmut (1984). „Zur Herausbildung einer einheitlichen Graphik und Orthographie des Obersorbischen im 19. Jahrhundert“, w: *Zeitschrift für Slawistik* 29, 872-878.
- Fasske, Helmut (1994). „Der Weg des Sorbischen zur Schriftsprache“, w: Fodor, István, Hagège, Claude (wud.): *Language Reform. History and Future – La réforme des langues. Histoire et Avenir – Sprachreform. Geschichte und Zukunft* 6, Hamburg: Buske, 257-283.
- Feldbusch, Elisabeth (1985). *Geschriebene Sprache – Untersuchungen zu ihrer Herausbildung und Grundlegung ihrer Theorie*, Berlin: de Gruyter.
- Ferguson, Charles (1959). „Diglossia“, w: *Word* 15, 325-340.

- Fishman, Joshua A. (wud.) (1977). *Advances in the Creation and Revision of Writing Systems*, The Hague; Paris: Mouton (*Contributions to the Sociology of Language* 8).
- Galmiche, Xavier (2001). „*Romaine* contre *gothique*: aspects culturels des options alphabétiques et typographiques dans les Pays tchèques au XIXe siècle“, w: *Slavica occitania* 12, 191-216.
- Glück, Helmut (1987). *Schrift und Schriftlichkeit. Eine sprach- und kulturwissenschaftliche Studie*, Stuttgart: Metzler.
- Günther, Hartmut (1983). „Charakteristika von schriftlicher Sprache und Kommunikation“, w: Günther/Günther 1983, 17-39.
- Günther, Klaus; Günther, Hartmut (wud.) (1983). *Schrift, Schreiben, Schriftlichkeit. Arbeiten zur Struktur, Funktion und Entwicklung schriftlicher Sprache*, Tübingen: Niemeyer (*Reihe germanistische Linguistik* 49).
- Günther, Hartmut; Ludwig, Otto (1994, 1996). *Schrift und Schriftlichkeit – Writing and Its Use* 1-2, Berlin; New York: Walter de Gruyter (*Handbuch für Sprach- und Kommunikationswissenschaften* 10.1-2).
- Haarmann, Harald (1979). *Elemente einer Soziologie der kleinen Sprachen Europas 2: Studien zur Multilingualismusforschung und Ausbaukomparatistik*, Hamburg: Buske.
- Haas, William (1970). *Phono-Graphic Translation*, Manchester: Manchester University Press (*Mont Follick Series* 2).
- Hannusch, Erwin (1998). *Niedersorbisch praktisch und verständlich*, Budyšin: Domowina.
- Harweg, Roland (1989). „Schrift und sprachliche Identität“, w: Eisenberg, Peter, Günther, Hartmut (wud.): *Schriftsystem und Orthographie*, Tübingen: Niemeyer (*Reihe germanistische Linguistik* 97), 137-162.
- Haupt, Leopold; Smoler, Jan Arnošt (1841-1843/1984). *Volkslieder der Sorben in der Ober- und Niederlausitz – Pěsnički hornich a delnich lužiskich Serbow*, reprint Budyšin: Domowina.

- Hauptmann, Johann Gottlieb (1761). *Nieder-Lausitzsche Wendische Grammatica Das ist Möglichste Anweisung zur Erlernung der Nieder-Lausitzschen Wendischen Sprache*, Lübben: J.M. Driemel.
- Householder, Fred W. (1971). *Linguistic Speculations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hórnik, Michał (1855). „Hdže mamy „ó“ pisać?“, w: *ČMS* 8, 72-82.
- Hórnik, Michał (1862). „Wo „ó“ w delnjoserbšćinje“, w: *ČMS* 15, 111-113.
- Hórnik, Michał (1868). „Delnjołužiska pokazka w nětčišim porjedženym prawopisu“, w: *ČMS* 21, 117-121.
- Hórnik, Michał (1869). „Wudospoňjenje delnjołužiskeho prawopisa“, w: *ČMS* 22, 42-44.
- Hórnik, Michał (1869a). „W kotrej podryči pisaše Tharæus w lěće 1610?“, w: *ČMS* 22, 108-119.
- Hórnik, Michał (1870). „Ryč a prawopis Michała Frencela před runje 200 lětami“, w: *ČMS* 23, 119-127.
- Hórnik, Michał (1876). „Jan Chojnan, jeho rukopis a delnjoserbske słowa w nim“, w: *ČMS* 29, 21-60.
- Hórnik, Michał (1876a). „Aleksandra Petrowa „Głosownia dolnołužyckiego [sic! R.M.] języka““, w: *ČMS* 29, 60-64.
- Hórnik, Michał (1880). „Wutworjenje našeje spisowneje řeče a jeje zblizenje z delnjoserbskej“, w: *ČMS* 33, 155-164.
- Hórnik, Michał (1892). „Troje „o“ w serbskej řečy“, w: *ČMS* 45, 53-58.
- Исаченко, Александр Васильевич (1958). „[wotegrono na pšašanje:] Какова специфика литературного двуязычия в истории славянских языков?“, w: *Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Международному съезду славистов)*, Москва: АН СССР, 24-28.
- Janaš, Pětr (1976). *Niedersorbische Grammatik für den Gebrauch der sorbischen erweiterten Oberschule*, Budyšin: Domowina.
- Janaš, Pětr (1984). *Niedersorbische Grammatik für den Schulgebrauch*, Budyšin: Domowina.

- Janaš, Pěťš (1990). *Wörterbuch Deutsch-Niedersorbisch. Němsko-dolnoserbski słownik*, Budyšin: Domowina.
- Janaš, Pěťš (wud.) (2000). *1800 – 1900 – 2000. Na mroce do noweg lěttowzynta*, Chošebuz; Drjowk; Barliń: Mašica Serbska.
- Jedlička, Alois (1977). *Slovník slovanské lingvistické terminologie 1*, Praha: Academia.
- Jenč, Korla Awgust (1881). *Pismowstwo a spisowarjo delnjolužiskich Serbow. Wot (1548) 1574–1880*, Lipsk: Smolef a Pjeh (teke w: *ČMS* 33, 73-154).
- Jenč, Korla Awgust; Rostok, Michał (1866). „Dvě scě a štyrcyći lěkarskich zelow ze serbskim pomjenowanjom z lěta 1582“, w: *ČMS* 19, 413-461.
- Калнынь, Людмила Эдуардовна (1963). „О фонологической системе одного из нижнелужицких говоров“, w: *Studije k serbskej dialektologiji*, Budyšin: Domowina (*Spisy Instituta za serbski ludospyt* 18), 27-79.
- Калнынь, Людмила Эдуардовна (1967). *Типология звуковых диалектных различий в нижнелужицком языке*, Москва: Наука.
- Kaulfürst, Fabian (2005). *Studije k rěcy Kita Fryca Stempla*, Budyšin: Serbski institut (*Mały rěd Serbskego instituta* 7).
- Klein, Wolfgang (1985). „Gesprochene Sprache – geschriebene Sprache“, w: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 15/59, 9-35.
- Klein, Wolf Peter (2004). „Deskriptive statt präskriptive Sprachwissenschaft!“, w: *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 32, 376-405.
- Клімаў, Ігар (2004). „Два стандарты беларускай літаратурнай мовы“, w: Яўген Я. Іваноў (wud.). *Мова і соцыум*, Магілёў: Брама (*Terra Alba* 3), 102-144.
- Kloss, Heinz (1969). „Völker, Sprachen, Mundarten“, w: *Europa Ethnica* 26, 146-155.
- Kloss, Heinz (1977). „Über einige Terminologie-Probleme der interlingualen Soziolinguistik“, w: *Deutsche Sprache* 3, 224-237.
- Kohrt, Manfred (1985). *Problemgeschichte des Graphembegriffs und des frühen Phonembegriffs*, Tübingen: Niemeyer (*Reihe germanistische Linguistik* 61).
- Kohrt, Manfred (1986). „The term ‘grapheme’ in the history and theory of linguistics“, w: *Augst* 1986, 80-96.

- Kollár, Jan (1929). *Rozpravy o slovanské vzájemnosti*, Praha: Slovanský ústav (Knihovná Slovanského ústavu v Praze 1).
- Linell, Per (1982). *The Written Language Bias in Linguistics*, Linköping: Linköping University.
- Luelsdorff, Philip (1987). *Orthography and Phonology*, Amsterdam; Philadelphia: Benjamins.
- Michałk, Frido (1980). „Jurij Hawštyn Swětlik a serbska spisowna řeč za katolików“, w: *Lětopis A* 27, 1, 10-25.
- Mieses, Matthias (1919). *Die Gesetze der Schriftgeschichte. Konfession und Schrift im Leben der Völker*, Wien; Leipzig: Braumüller.
- Mucke, Ernst (1891). *Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache*, Leipzig: Hirzel.
- Muka, Ernst (1881). „Frenceliana. Druhi džěl“, w: *ČMS* 34, 69-78.
- Muka, Ernst (1884). „Delnjołužiske Serbowstwo w lěće 1880“, w: *ČMS* 37, 3-110.
- Muka, Ernst (1886). „Statistika Serbow sakskeho kralestwa“, w: *ČMS* 39, 3-224.
- Muka, Ernst (1890). „Wo stopnjowanju samohłosowkow w serbšćinje“, w: *ČMS* 43, 65-75.
- Muka, Ernst (1911-28). *Słownik dolnoserbskeje řečy a jeje narěcow I-III*, Petrograd; Praha: Akademičeskaja tipografija, Česká akademie věd a umění.
- Muljačić, Žarko (1986). „L'enseignement de Heinz Kloss (modifications, implications, perspectives)“, w: *Langages* 83, 53-63.
- Muljačić, Žarko (1989). „Über den Begriff *Dachsprache*“, w: Ammon, Ulrich (wud.): *Status and Function of Languages and Language Varieties*, Berlin; New York: Walter de Gruyter (*Grundlagen der Kommunikation*), 256-277.
- Naumann, Carl Ludwig (1985). „Zu den Prinzipien der Orthographie“, w: Augst 1985, 105-111.
- Nerius, Dieter (1986). „Zur Bestimmung und Differenzierung der Prinzipien der Orthographie“, w: Augst 1986, 11-24.
- Nerius, Dieter (1994). „Orthographieentwicklung und Orthographiereform“, w: Günther/Ludwig 1994, 720-739.

- Nowak, Herbert (1954). „Pšinoski k tworjenju imperfekta a aorista we dolnoserbšćinje“, w: *Lětopis* A 2, 94-103.
- Nowak-Njechorński, Měrcin (1952). *Wuknimy dolnoserbski. Krotki kurs delnjoserbšćiny za hornjołužiskich Serbow*, Budyšin: Domowina.
- Pauliny, Eugen (1948). *Dejiny spisovnej slovenčiny*, Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení (*Náučná knižnica Slovenskej akadémie vied a umení* 14).
- Pech, Edmund (1999). *Die Sorbenpolitik der DDR 1949-1970. Anspruch und Wirklichkeit*, Budyšin: Domowina (*Spisy Serbskeho instituta* 21).
- Penttilä, Aarni (1970). „Zur Grundlagenforschung der geschriebenen Sprache“, w: *Acta Universitatis Upsaliensis: Acta Societatis Linguisticae Upsaliensis* N.S. 2:2, 31-55.
- Pernak, Měto (1998). *Jan Bjedrich Tešnar' (1829 – 1898). Z jogo žywjenja a žěta*, Barliń.
- Petrik, Horst (1997). *Słownick za dolnoserbske šule. Wugranjanje. Tabele*, Budyšin: Domowina.
- Petrová, Doris; Petr, Jan (1963). „Beispiele sorbischer Dialektaufnahmen“, w: *Zeitschrift für Slawistik* 8, 64-72.
- Pful, Křescijan Bohuwěr (1848). „Hornjołužiski Serbski Prawopis z krótkim ryčničnym přehladom“, w: *ČMS* 1, 65-126.
- Pohončowa, Anja (1999). „Pšinosk J. B. Tešnarja ku skšusenjeju dolnoserbskeje pisneje rěcy w druhej połojcy 19. stolěša“, w: *Rozhlad* 49, 2, 58-62.
- Pohončowa, Anja (2000). „Procowanje wo pšibliženje gorno- a dolnoserbskego pšawopisa po lěše 1945“, w: *Lětopis* 47, 1, 3-21.
- Pohontsch, Anja (2002). *Der Einfluss obersorbischer Lexik auf die niedersorbische Schriftsprache*, Budyšin: Domowina (*Spisy Serbskeho instituta* 30).
- Реформатский, Александр Александрович (1933). „Лингвистика и полиграфия“, w: *Письменность и революция. Сборник I*, Москва; Ленинград, 42-58.
- Rocha-Tufański, Fryco (1908). „Wěnašk dolnoserbskich pšěnow“, w: *ČMS* 61, 122-131.

- Röseberg, Karl (1930). *Leben und Wirken Michael Frenzels, Übersetzers des Neuen Testaments in das Wendische (Obersorbische)*, Dresden: Ungelenk.
- Sauerwein, Georg (1877). „Serbske stucki“, w: *ČMS* 30, 73-88.
- Schaarschmidt, Gunter (1998). *The Historical Phonology of the Upper and Lower Sorbian Languages*, Heidelberg: Winter (*Historical Phonology of the Slavic Languages* 6).
- Schleiermacher, Andreas August Ernst (1835). *De l'influence de l'écriture sur le langage*, Darmstadt: Heyer.
- Schröpfer, Johann (1968). *Hussens Traktat „Orthographia Bohemica“*. Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute, Wiesbaden: Harrassowitz (*Slavistische Studienbücher* 4).
- Schuster-Šewc, Heinz (1958). „Reflexe alter Längen im Niedersorbischen“, w: *Zeitschrift für Slawistik* 3, 264-271.
- Schuster-Šewc, Heinz (1958a). *Vergleichende historische Lautlehre der Sprache des Albin Moller*, Berlin: Akademie-Verlag (*Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik* 15).
- Schuster-Šewc (1978-1989). *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache* 1-4, Budyšin: Domowina.
- Schuster-Šewc, Heinz (1966). *Sorbische Sprachdenkmäler. 16.-18. Jahrhundert*, Budyšin: Domowina (*Spisy Instituta za serbski ludospyt* 32 [recte 31]).
- Schuster-Šewc, Heinz (1996). *Das Neue Testament der niedersorbischen Krakauer (Berliner) Handschrift. Ein Sprachdenkmal des 17. Jahrhunderts*, Budyšin: Domowina (*Spisy Serbskeho instituta* 14).
- Schuster-Šewc, Heinz (2000). „Zwei sorbische Lautprozesse“, w: Schuster-Šewc, Heinz: *Das Sorbische im slavischen Kontext*, Budyšin: Domowina, 121-125.
- Schwela, Gottlieb (1906). *Lehrbuch der Niederwendischen Sprache. Erster Teil: Grammatik*, Heidelberg: Ficker.
- SDT: *Sorbische Dialekttexte. III. Schmogrow, Kreis Cottbus*, bearbeitet von H. Faßke und H. Jentsch, Budyšin: Domowina 1965; *VII. Mattendorf, Kreis Forst*,

- bearbeitet von H. Faßke und S. Michalk, Budyšin: Domowina 1969; X. Turnow, Kreis Cottbus, bearbeitet von H. Faßke und H. Jentsch, Budyšin: Domowina 1972.
- Seiler, Andreas (1830). *Kurzgefaßte Grammatik der Sorben-Wendischen Sprache nach dem Budissiner Dialekte*, Budyšin: Weller.
- Siatkowska, Ewa (red.) (1988). *Indeks a tergo do dolnołužyckiego słownika Arnošta Muki*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Smalley, William A. (1994). „Codification by Means of Foreign Systems“, w: Günther/Ludwig 1994, 697-708.
- Smolef, Jan (1848). „Předspomnjenje“, w: ČMS 1, 3-4.
- SRA: *Serbski rěcny atlas. Sorbischer Sprachatlas* 1-15, Budyšin: Domowina 1965-1996.
- Starosta, Manfred (1991). *Niedersorbisch schnell und intensiv 1. Lehrbuch für Fortgeschrittene und sorabistisch Interessierte*, Budyšin: Domowina.
- Starosta, Manfred (1998). „Pismik ó w dolnoserbšćinje“, w: *Serbska šula*, 6, 111-112.
- Starosta, Manfred (1999). *Dolnoserbsko-nimski słownik. Niedersorbisch-deutsches Wörterbuch*, Budyšin: Domowina.
- Stempel, Kito Fryco (1854). *Faedrusowe Basnicki z tatyńskjeje do serbskeje rěcy dołožnych Łužycow přeložone*, Budyšin: Schmalzer.
- Stetter, Christian (1994). „Orthographie als Normierung des Schriftsystems“, w: Günther/Ludwig 1994, 687-697.
- Stieber, Zdzisław (1934). *Stosunki pokrewieństwa języków łużyckich*, Kraków: Gebethner i Wolff (*Biblioteka ludu słowiańskiego dział A nr. 1*).
- Stieber, Zdzisław (1956). *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa: PWN.
- Stone, Gerald (2003). *Der erste Beitrag zur sorbischen Sprachgeographie. Aus dem Archiv des Deutschen Sprachatlas*, Budyšin: Domowina (*Lětopis* 50, wosebity zešiwk).
- Šěn, Franc (2001). „Ponichowa knihownja“, w: *Rozhlad* 51, 262-268.
- Škiljan, Dubravko (1988). *Jezična politika*, Zagreb: Naprijed.

- Šurman, Pěťš (2001). „Serby w Gornej a Dolnej Łužycy – k mjazsobnym pošěgam po lěše 1945“, w: *Lětopis* 48, 2, 95-113.
- Шустер-Шевц (1989). „Возникновение современного верхнелужицкого литературного языка в XIX в. и проблема влияния чешской модели“, w: *Формирование и функционирование серболужицких литературных языков и диалектов*, Москва: Наука, 4-23.
- Šwjela, Bogumił (1896). „Kak pišomy změkneće samozukow a palatalne „r“ w delnoserbšćinie“, w: *ČMS* 49, 29-33.
- Šwela, Bogumił (1903). *Dolnoserbški pšawopis*, Budyšin (teke w: *ČMS* 56, 3-37).
- Šwela, Bogumił (1952). *Grammatik der niedersorbischen Sprache*. 2. Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Dr. Frido Mětšk, Budyšin: Domowina.
- Tešnař, Jan Bjedrich (1853). „Serske Słowa k serskim Hutšobam“, w: *Bramborski serski Casnik* no. 15-18, na b. 59-60, 63-64, 67-68, 71-72.
- Tharaeus, Andreas (1610/1990). *Enchiridion Vandalicum. Ein niedersorbisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1610*, wud. Heinz Schuster-Šewc, Budyšin: Domowina.
- Ticinus, Jacobus Xaverius (1679/1985). *Principia linguæ wendicæ quam aliqui wandalicam vocant*, Praga; reprint Budyšin: Domowina.
- Topolińska, Zuzana (1963). „Przyczynek do Rozwoju *o w Kilku Wsiach Dolnołużyckich“, w: *Studije k serbskej dialektologiji*, Budyšin: Domowina (*Spisy Instituta za serbski ludospyt* 18), 81-85.
- Topolińska, Zuzana (1968). „Zakres i chronologia tzw. wzdłużenia zastępczego w językach zachodniosłowiańskich“, w: Faßke, Helmut, Löttsch, Ronald (red.): *Přinoški k serbskemu rěčespytej. Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft*, Budyšin: Domowina, 75-84.
- Toporišič, Jože (1979). *Slovenski knjižni jezik* 1, Maribor: Založba Obzorja.
- Vachek, Josef (1939). „Zum Problem der geschriebenen Sprache“, w: *Travaux du cercle linguistique de Prague* 8, 94-104.
- Vachek, Josef (1948). „Written Language and Printed Language“, w: *Recueil linguistique de Bratislava* 1, 67-75.

- Vachek, Josef (1973). *Written Language. General Problems and Problems of English*, The Hague; Paris: Mouton (*Janua Linguarum Series critica* 14).
- Vasmer, Max; Wirth, Paul (1932). *Slavische Texte I. Sorbische (Wendische) Texte 1. Niedersorbische Schriftsprache*, Berlin; Leipzig: Harrassowitz (*Lautbibliothek* 200)
- Vökl, Měrcin (1984). *Serbske nowiny a časopisy w zaštosći a w přitomnosći*, Budyšin: Domowina.
- Voss, Christian (2004). *Das makedonische Standard/Dialekt-Kontinuum im 20. Jahrhundert*, habil. žěło, Freiburg i. Br.
- Werner, Eduard (1988). *Linguistische Terminologie des Niedersorbischen*, seminarske žěło, uniwersita Bonn, rukopis.
- Wirth, Paul (1933-1936/1975). *Beiträge zum sorbischen (wendischen) Sprachatlas*, Fotomechanischer Neudruck, Budyšin: Domowina.
- Wornar, Edward (2000). [recensija k: Schaarschmidt 1998], w: *Lětopis* 47, 1, 150-152.
- Zwahr, Johann Georg (1847). *Niederlausitz-wendisch-deutsches Handwörterbuch*, herausgegeben von Johann Carl Friedrich Zwahr, Spremberg: Säbisch.
- Житомирский, Константинъ Григорьевичъ (1915). *Молохъ XX в. (Правописание)*, Москва.

Über die Aussprache des „ó“ im Niedersorbischen

[Bogumił Šwjela]¹

Ernst Muka hat in § 53 seiner „Laut- und Formenlehre“ das Vorkommen des ó richtig bestimmt. Es steht nach *b, p, m, w, g, k*, wenn keiner dieser Laute folgt.² Im *Časopis Maćicy Serbskeje* 1903³ habe ich mit seiner Zustimmung die Regel aufgestellt, daß das ó steht

- 1) wie oben gesagt,
- 2) daß es immer kurz ist,⁴
- 3) daß es urspr[ünglich]⁵ nur in betonter Silbe steht, und wieder zu *o* wird, wenn die Silbe den Ton verliert, jetzt aber auch bei Zurückweichen des Worttones meist bleibt.⁶

¹ Das Manuskript befindet sich im Serbski kulturny arhiv/Sorbisches Kulturarchiv, Sign. SKA ZM XXXV 13 E und trägt den Titel *Zawostajenstwo Bogumiła Šwjela. Rěčewědne džěta. Wo wurjekowanju delnjoserbskeho ó 1946*.

Der handschriftliche Text stellt offenbar den Entwurf für einen Aufsatz dar, aber noch nicht die endgültige Fassung, wie die Verwendung von Abkürzungen, einige Fehler in Orthographie und Syntax und insbesondere der noch nicht eingeordnete Nachtrag auf Seite 12 zeigen. Für die Veröffentlichung wurde der Name des Autors ergänzt, Abkürzungen aufgelöst (beides in eckigen Klammern) und orthographische Fehler stillschweigend beseitigt. Die Rechtschreibung (auch der Ortsnamen) und die Zeichensetzung entsprechen dem Original. Syntaktische Unklarheiten wurden nicht beseitigt, da Korrekturen z.T. eine Interpretation des mehrdeutigen Textes bedeutet hätten. Auf Korrekturen im Text wird dann hingewiesen, wenn es um Inhaltliches und nicht nur um die Verbesserung offensichtlicher Fehler geht. Anmerkungen und Bibliographie sind vom Herausgeber hinzugefügt.

Der Text ist im Kontext der vorgesehenen und später auch durchgeführten Rechtschreibereform des Niedersorbischen zu sehen. Er ist wohl auf Veranlassung des damaligen Sorbischen Volksbildungsamtes entstanden. Ein Hinweis auf den Text findet sich in Mětšks Vorwort zur zweiten Auflage der niedersorbischen Grammatik von Bogumił Šwjela (Šwela 1952: VII): „In seinem Aufsatz „Über die Aussprache des ó im Niedersorbischen“, dessen Manuskript aus dem Jahre 1947 [sic!] sich im Archiv des Sorbischen Volksbildungsamtes befindet, schrieb Šwela wörtlich: „Wie hat sich die Schriftsprache zu diesem Laut zu verhalten? – – Alles, was nicht nötig ist, soll man lassen. – – Dem Schreiber wie dem Drucker wird viel Mühe erspart.““ Außerdem wird ein etwas längerer Ausschnitt aus dem Text bei Pohončowa 2000: 9, Anm. 27, zitiert.

² Im Vergleich zu Mucke 1891: 99 (und Šwela 1903: 33) fehlt hier *ch*.

³ Gemeint ist der Aufsatz Šwela 1903.

⁴ Dieser Punkt fehlt bei Šwela 1903: 33 und ist phonologisch gesehen auch irrelevant.

4) daß es örtlich verschieden gesprochen wird als *u, y, æ, e, o*.⁷

Für die Rechtschreibung sollten diese Regeln genügen. Aber sie erfassen nicht den tatsächlichen Bestand.

Als Ausnahme zu 1) habe ich nur ein Wort gefunden: *mogu ich kann*, das sowohl als *mægu* und *mygu* allgemein gesprochen wird, aber auch sonst finden sich Abweichungen.

Die Verteilung der Aussprache ergibt folgendes Bild:

IV.⁸ *ó = o* in einigen Dörfern bei Peitz, nämlich Preilak, Tauer, Turnow, Drewitz

III. *ó = æ* oder *e* in den Kirchspielen Cottbus-Land, Dissen-Sielow, Werben, Schmogrow

II. *ó = y* im Kirchspiel Drachhausen, Jänschwalde-Drewitz

I. *ó = u* im westlichen und südlichen Teil des Sprachgebiets, speciell in Burg,⁹ Vetschau-Land, Papitz-Krieschow, Leuten, Schorbus, Döbbern, Kemptendorf, Kreis Spremberg, soweit noch erkennbar. (2)¹⁰ // (3)

Die Rückbildung des *ó* zu *o* ist im wesentlichen nur üblich in dem Gebiet, wo es als *u* gesprochen wird, die Aussprache als *e, æ* bleibt dagegen in allen Formen und Abwandlungen, die Aussprache als *y* bleibt meist, geht aber zuweilen in *o, æ* über.

Ich gebe unten Beispiele, aus den verschiedenen Gebieten, aus denen die Lage einigermaßen ersichtlich wird. Hierbei ist aber zu beachten, daß man nicht durch Fragen sondern nur durch Hören die übliche Aussprache kennen lernt, und daß man im

⁵ Dieses Wort ist nachträglich eingefügt.

⁶ Ursprünglich war der zweite Teil als gesonderter Punkt 4) *daß es wieder zu o wir* (die Schrift bricht mitten im Wort ab) angeführt, nachher aber durchgestrichen.

⁷ Hier ist *e* nachträglich eingefügt. In Šwela 1903: 33 fehlt *æ*.

⁸ Die Nummerierung ist nachträglich hinzugefügt.

⁹ Hier folgte ursprünglich *Werben*, wurde aber durchgestrichen. Der Eintrag *Werben, Schmogrow* oben unter III. ist auf einer neuen Zeile in kleinerer Schrift geschrieben und könnte nachträglich hinzugefügt worden sein, d.h. nachdem *Werben* hier gestrichen war.

¹⁰ Im Manuskript bestehen mehrere Seitennummerierungen nebeneinander: 1) eine handschriftliche, die mit 1 beginnt, aber ab 4 durchgestrichen ist (vermutlich die ursprüngliche Nummerierung von Šwjela); 2) eine gestempelte, die mit 2 beginnt und bis 12 reicht und die hier übernommen wird; 3) eine weitere gestempelte von 56-66, die durchgestrichen ist (vermutlich eine ältere Archiv-Nummerierung).

Zweifelsfälle den Geburts- und Jugendort der betreffenden Person kennen muß. So antwortete mir Frau A. in Burg auf die Frage: was heißt „*welcher*“, ohne Bedenken „*kotary*“, nachher in der Unterhaltung sagte sie eben so deutlich *kutary*. In Schmogrow traf ich früher einmal eine Familie aus drei Personen bestehend mit drei verschiedenen Dialekten. Die Eltern waren aus anderen Dörfern zugezogen und behielten unbeabsichtigt ihre heimatliche Sprechweise bei, während die in Schmogrow geborene und aufgewachsene Tochter die örtliche Färbung bewies. Es handelt sich dabei nur um kleine Abweichungen, besonders in der Aussprache des *ó* und *ł*. Für die Forschung ist diese Ortsgebundenheit aber wichtig, damit man nicht Eigentümlichkeiten der Zugezogenen dem betreffenden Orte zuschreibt. (3) // (4)

I. Gebiet mit überwiegend *ó = u, ou,*

Burg.

a) *ó = u*: gula, do gole, do teje gule, gulka. – gura, na gofe; – kuza, wøet koze, wot teje kuze; – gulcy, pši tych gulcach, pši gulcach; – kunj, pši tym kunju, pši konjach, na konju, z kunimi, jo na końach swužiw er hat bei der Kavallerie gedient; – kutry, kulasko; – wutpøeraś, wøetchujžony; –

b) = *y*: pytrėbny, pylepšaj, zapyrała; – mygu, mygał, mygwa, wet myjog nana, na myjim boce; –

c) = *æ, e*: wøetpøecynk; pøelo; – hupejedaj mě wšykno, pejedaś; – mežomy, pomega, hupomec, pšipomec, zameliś, huzweliś; pe pøelu

d) = *o*: pojdu, pojžoś, na mojom boce, chōra, pšechofony.

Raduš (Niprašćk):

gula, do gule; gura, na gofe; kuza, kunj, na konju, z kunimi¹¹

Milkersdorf.

pu kšaj, wuna, pula

¹¹ Nach diesem Eintrag ist etwa eine Viertelseite leer gelassen; die folgenden drei Zeilen stehen ganz unten auf der Seite. Vermutlich sollten im leeren Zwischenraum noch weitere Beispiele aus anderen Orten eingefügt werden.

po kšaj, bojańa, na gofe (4) // (5)

Babow. Pank 84 Jhr. 1934

wot spulskego muna

pši Lěnikoj dwuru gat; K wuśow, Guricański, pun, bunk (bonk)

do bojan, předk togo mosta

Papitz:

gura, na gofe, pud, Gurcański

Kunersdorf:

Kusobuz, gula, gatna gulka, pujdu, pe^ujdu, utporaś,

Eichow: Mešcanowe

kuza (Kohselmühle), na kozu jěś, na kozy mlaś, na kuzy žělamy, pojdu do Kozego; spulska, pudgolski, pudgolaře, puždzej skutny doł, Gurcański, Kusojce (Koswig), Kuzle, do kozlego, božemé)¹² Chuścik, pusak, wuśow, na wotšowé, dwur, Gulcojic dol, puljo, na polo, pula, kuń, z kuńom jěś, na końu, kuńecnik

Krieschow, Günter

mała gurka, na małej gurce, gurkach, pud, bujał

na spula, droga ku społam

ja pojdu

Glinzig:

kuza, kuzyna rěka, na kozy, ku kozy, pši koze; kulacyja; gulja, do gule, pulo, wuda, wut wusebé, pud goru, pudwukojske, po kuńc guzny

Kakrow.

¹² Aus dem Manuskript wird nicht ganz deutlich, ob hier der Ortsname in der Eichower Aussprache gemeint ist oder ob es sich bei den folgenden Beispielen um Belege aus Ch[w]ość[ik] (Laasdorf) handelt. Für ersteres spricht, dass die Ortsnamen am Anfang der Belege immer deutsch gegeben werden, dass *Chuścik* hier nicht abgesetzt ist, dass es räumlich abseits der vorher und nachher berücksichtigten Ortschaften liegt und dass es zu Šwjelas Zeiten wohl schon länger rein deutschsprachig war (Muka 1886: 220 führt das Dorf bereits als „pon[ěmčene]“; in Muka 1884: 28 schreibt er: „w Grabicach [je] wokoło 6 [Serbow], w Chwóśćiku drje hiśće mjenje“). Auf letzteres deuten nur die schließende Klammer, die Šwjela sonst verwendet, um einen Absatz anzuzeigen, und der Zwischenraum nach dem Ortsnamen hin.

kuza, na kozy, gula, gule, guřej, pudškrékojna, na podškrékowńe, -ni, škure, gura, pun
(5) // (6)

Kolkwitz.

puraś, kulacyja, o tej kněskej guli, do Pudgole, w Pudgoli, mužo (móžo)

Hähnchen. Jaswauk, 84 Jhr., Av. Lehmann

gula, do gole, gulcy, guřej, na goru, pulska šenka, puram

Kleingaglow.

u: gula, do gole, za teju gulu; mužo; puždže, puten (pótom), puraw se,

o: možo, moja sotša

Madlow 1932. 1930 Homanka 77 Jhr

Gulunku, Gulunkowski; gula, škurna, kunj

Leuthen. Resag. 12.7.32

u: gula, gura, pud bloto

o: ja pojdu

Schorbus. 1931 Wilh. Behla, 75 Jhr

gula, do gule, gura, chulej (choluj), kuń, styri kunje, wusym, stwurty

Auras

gura

Groß oßnik

u: gula, ho tej guli,¹³ gura, guře, gurce, kuńc, Wusenk, dwur, pši kněskeg dwura, pun

o: Modwej, do Golyńka

Harnischd[orf]: do Golunka¹⁴

Bräsinchen

gula

Großdöbbern

gurka

¹³ Die ursprüngliche Reihenfolge der ersten beiden Belege ist im Manuskript umgekehrt, aber durch darüber gesetzte Zahlen wird sie wie hier wiedergegeben verändert.

¹⁴ Der Eintrag zu Harnischdorf ist nachträglich eingeschoben und steht deshalb nicht am Anfang der Zeile, wo kein Platz mehr war, sondern unmittelbar unter *do Golyńka*.

Neuhausen:

gula, guřej, na gurce, w Modlańskiej guli

puten, pun, puljo, pudla; – Mudwa, do Modweje, muja;

Wulšyna, kněski dwur,

= *o*: ja pojdu, husoko pod wojakami, podzamk (Stammende), Mokrański, cholowy (6)

// (7)

II. überwiegend *ó* = *y*¹⁵

Jänschwalde, Hauptlehrer Worak 1947

gyla, do gyle, gylka, gura, na gyře, gyrjańske (w.u.)

kyza, wet mejeje kyze; spydk; mygu, myžoš; na kyzy, na konju

ó = *e*: na mejem boce, gefańske (te ako na goře bydle)

ó = *o*: Mosćański, gońański (w.o.)

Drachhausen:

= *y*: pydgola, pydgulu

= *o*: pojdu podgolu, podgolske luže, na gorce

= *u*: gula, gura, pun

Müschchen:

= *y*: pyd Bramu, podgyru

= *u*: Reuß: Putbramo

Frauendorf:

gylka, gyrka

Dissenchen:

= *y*: gyra

= *o*: žělam pod cužku, do podcužkeje

Branitz:

= *y*: pod gyru

= *e*: w pedgoře

¹⁵ Wohl aus Versehen steht hier *o* statt *ó*.

Klinge:

= y: Wytšow

= u: Reuß: Wutšow. (7) // (8)

III. überwiegend ó = ě, œ**Ströbitz:** Schotta, ca 60 Jhr. 1947= œ: wœtpœcynk, wœtchĕjžony, wœtpokazaś, wœtbocny, wœtpowožony,¹⁶ wœtpœslaś, wœtpœraś, napœraś, dozapœraś; chœry, pšechœfety, pœ cožkach, kœnj, z kœnimi, na konju, pši konjach; Mœdlański

(frühere): gœla, pœ polu, mœgu, mœžomy, pœlo,

= e (frühere Notiz): gera, za geru, gerka, gelka, zagerska, zagelska, pelo

(Schotta) megu, pomec, pomež mě, wœtpomec

= u: (frühere) kounj, goura

Sielow: (Brief des W. Neumann 1936)= e: getujo, gedankow, zbežo, mejej, pomĕcny ziemlich stark;¹⁷ naperaw, z pežiwanim, pe tej wojńe, weda, wet, weno; škeda, – wejak, wejowal, wejny, twejom, sweju, zwerywachu, wetpali, westajił

andere: Bog, tweja mec jo wĕlika, ty sy meja pomoc; humož nas, my se ňamožomy sami pomec; žo pen, pšibenk, benaře

= o (list Neumann): bože, gola, gofej, gožina, někotare; pola, napoŋnijo, polno, poždžej, po dlujki; (andere) na goru zalezć

Dissen (Jahn)

ó = œ: wœtpœcynk, wœtchĕjžony, wœtpokazaś, wœtbocny, wœtpowožony, wœtpœslaś, wœtpœraś, napœraś, pœ kuskach, kœnje

andere: gœla, do gœle, gœlka, gœra, na gœfe, wœsyca,

¹⁶ Korrigiert; ursprüngliche Lesart ist nicht zu ermitteln.¹⁷ Die drei Wörter stehen eine Zeile tiefer nach *weno* und werden durch ein Korrekturzeichen nach oben verschoben.

= *e*: kenj, na kenju, pfi kenjach, z kenimi, pomec Subst. + Verb., pomegaś, pomež mě, pšipomec

andere: keza, woet keze, gezdže; megu, wot merja, pši mejom, mojom boce, námežomy, pejdu, pejžoš

= *u*: dwujcy (Milda,

= *o*: dwojc (Duška)¹⁸

Striesow: megu

Skadow: Brief Branzke, 1903:

= *e*: wed (wót), mejej

Schmellwitz: pomecy darbny, (8) // (9)

Werben (Lažki 1947)

= *æ*: woetpœcynk, woetchejžony, woetpœswaś, zapœraś (-pu-), woetperaś, pœ coškach, pœlo, na polu; gœla, do gœle, w gœli, gœra, na gœře, kœza, woet koze; mœgu, pomœc, pomœgaj, pomœž, wotpomœc,

(andre): gœniś, négœdny, kœfeń, kœtry, mœgu, po pœlu, pœlepšota, dwœji, w wœsach, woet mojogo hoku

= *e*: pejdu, na mejom boce, pšecherjony, (andere) pomega,

= *u*: kunj, z konnimi, z kœennjom, na konnju; (andere) wulšyna

= *y*: (andere) gyrka, pydwosek, na zotnych gyrach, škyrhé

Wilmersdorf :

na ben, benska štuka

Tranitz:

= *e*: Ketwojski, na starem keńcu, na geře

= *æ*: Kœtwojski

Schlichow: Ketlowé, gera

Kleinlieskow (Pela, 1947)

ó = *æ*: gœla, w gœli, za gœlu, gœra, na gœře, pred gœru, gœzdž, do gozdži¹⁹
Mœščanaře, mœgu, námoegu, woet mœjogo boku pœra, pœd blidkom,

¹⁸ Die beiden Zeilen sind nachträglich eingefügt.

¹⁹ Hier sind *gœzdž, do gozdži* später nachgetragen.

ó = e: wœn chějzi

ó = o: na polo, po poli, z pola, na boce

Neuendorf. Fritz Lattke, 1947

= œ: gœla, gœlu, pœd golu, gœra, na gœfe, mœgu, mœžoš, pœram, pœ polu, wœt mœjogo boku, pœbocny

= o: ja mogu

Grötsch:²⁰ wetšow, wœtšow, mesćik, Mœšćański, gera

Großlieskow:

mest, chešć

= u: wulšynka, gula (9) // (10)

Fehrow:

= e: wel, welal, megu, mežoš, pe drjœwo

= u: gura, gurka, na gulu

= o: gola, do gole, w golce, golu, polydño

Schmogrow:

= e: ped, wetšow

= u: pud

= y: pyd

= o: pod, gora, gony

Heinersbrück:

Mœst, do Mœsta, gœra

= y: zawyda, ze zawyd,

= o: źelam za wodami, te ředne zawody

Komptendorf:

= œ: końecy

= o: końecy, końecnich

Kikebusch: za gerku, – Gierknu

Schmogrow.

²⁰ Der Eintrag zu Grötsch ist mit dunklerer Tinte nachträglich hinzugefügt worden. Ursprünglich stand am Anfang der Zeile *Drieschnitz*.

gera, na tej goře, na geře, do gole, gelki, pelo, polo, na pœlu
ja mœgu, megu, pomegaś, pomež mě, wœt mœjog boka (10) // (11)

IV. überwiegend *ó = o*

Turnow. Marie Jahn gb. Noack
gola, chory, konj, koza; N.N.²¹ kolaso, kocka

Tauer

gola, we goli, koza, mogu, na mojom boce

= *u*: ku guli

= *y*: gyra, pydlës, do podlësä

Schönhöhe:

gora, gola, koza, polja

Drewitz

Wie hat sich die Schriftsprache zu diesem Laut zu stellen? Schon in meinem erwähnten Aufsatz S. 33 habe ich geschrieben, daß diese Schreib[un]g²² nicht nötig, aber nützlich ist. Jetzt möchte ich den Ton auf die erste Hälfte des Satzes legen. Alles was nicht nötig ist, soll man lassen. Das n[ieder]s[orbische] *ó* hat eine wesentlich andere Funktion wie das o[ber]s[orbische] u[nd] poln[ische]. Im O[ber]s[orbischen] wird durch die Schreibweise *ó – o* mehrfach²³ ein Bedeutungswechsel bezeichnet z.B. *što wer, što was, hólcy Burschen, holcy Mädchen*, auch sonst hat es wie auch im Poln[ischen] eine scharf markierte Aussprache, *Bóh = Buh, króc²⁴ = kruć, krótko = krutko*. Während im N[ieder]s[orbischen] vier versch[iedene] Aussprachen sich die Wa[a]g[e] halten und für den Hörer ist es ohne Bedeut[un]g welche von diesen

²¹ Durchgestrichen: *Gowence*.

²² Gemeint ist die Verwendung des Zeichens *ó*: „My něto wěmy (po M u k o w e j rěcnicy § 53), gdy a źo se o kaž ó hugraña a togodla teke ten pismik za pšawe cytaće rowno wen trěbny njejo. Ale won jo h u ž y t n y za cytaća a spisowaća.“ (Šwela 1903: 33)

²³ Ursprünglich *verschiedentlich*.

²⁴ Wohl verschrieben für *króc*.

Aussprachen angewendet wird, er versteht die eine wie die andere, dem Einheimischen wird der Unterschied kaum auffallen.

Wenn wir es in der Schrift ganz unberücksichtigt lassen haben wir eine Parallele zu dem *e*, das nach *k* u[nd] *g* eo ipso erweicht gesprochen wird ohne besondere Jotierung. Dem Lernenden genügt vollständig der Satz: *o* wird nach *b p m w k g* als *ó* gesprochen, wenn keiner dieser Laute folgt. Dem Schreiber u[nd] dem Drucker wird viel Mühe erspart, denn wenn einmal ein Lautzeichen angewandt wird, muß es konsequent geschehen. (11) // (12)²⁵

Gallinchen: Tonuska 80 Jhr 1931

Gowuń, do maweg Wosenka, golja, Chośabuz; gerka

Gahry

u: gulubje Tauben, Reuß: putgelniki, pödgölniki

o: pojzom

Trebendorf

u: mucydlo

e: Gefenojska

Maust

wula, wustali (wóstali)²⁶

Proschim: gula, gura

²⁵ Die letzte Seite stellt einen Nachtrag dar, der wohl noch in den Haupttext eingeordnet werden sollte.

²⁶ Nach dieser Zeile bleibt mehr als die Hälfte der Seite unbeschrieben. Erst ganz unten auf der Seite wird der letzte Eintrag angefügt.

ó in Lower Sorbian

Summary

0. Reforming an established orthography usually provokes heated discussions. These discussions show that apart from linguistic arguments proper other aspects play an important role and may even be predominant. In spite of this a reform of an existing orthography should always be based on linguistic considerations.

Reforms of the existing orthography have also been carried out in the case of Lower Sorbian, an autochthonous minority language spoken around Chošebuz/Cottbus in Germany (roughly between Berlin and Dresden). Together with its “sister language”, Upper Sorbian, spoken around Budyšin/Bautzen it is part of the group of West Slavonic languages. Lower Sorbian is an endangered language and therefore efforts to revitalize it are being undertaken, in particular within the framework of an immersion project for kindergarten and schools called WITAJ.

A reform of the orthography of the Lower Sorbian standard language was decided upon by the Lower Sorbian Language Commission (DSRK) in 2006. This reform re-introduced the grapheme <ó> as an obligatory grapheme after it had been abolished by the reform of 1949-1952 and re-introduced as an “orthographic auxiliary sign” in 1995. This decision of the commission provoked a lively discussion. This book intends to elucidate the linguistic background of this discussion as well as the larger cultural and political context.

1. When discussing questions of orthography different linguistic entities are often confused, especially in the case of standard language and written language. (For many languages the standard language is usually referred to by a term referring to the written form of language, cf. e.g. German *Schriftsprache*.) It is important to distinguish spoken and written language on the one side and dialect and standard language on the

other. (In Lower Sorbian intermediate levels do not exist.) In the case of spoken versus written language the primacy of spoken language is tacitly assumed but, since Lower Sorbian is not transmitted as a native language any more, its written variety is very important and writing influences the spoken language to a large degree. The situation is similar in the case of the relationship between dialect and standard language. In general a standard language may be based on one dialect or a mixture of several dialects; often, existing written traditions are elaborated into a full-fledged standard language. The most important aspect of a standard language is the fact that it is codified. Codification defines, among other things, the relationship between sound and writing (phoneme and grapheme), and the speakers of a language usually regard orthography as the core of codification. In codifying orthography several aspects have to be taken into consideration: choice of alphabet (Latin, Cyrillic), of script (Roman, Gothic), the way to represent sounds (“Slavonic”-diacritic or “German”-“polygraphic”), and the so-called principles of orthography (phonetic/phonematic or morphematic). In addition to its linguistic function a standard language carries a symbolic meaning, and this is especially true for minority languages. The standard language symbolizes the equality with established standard languages and may express the distance or the proximity to other, especially neighbouring standard languages. This symbolic aspect plays an important role in the discussions about orthography.

2. The development of the orthography of Lower Sorbian has to be seen in the context of the dominating German language and the neighbouring Slavonic languages Upper Sorbian, Polish, and Czech. Up to the 19th century the influence of German was preponderant (use of Gothic script and of “polygraphic” combinations); only specifically Slavonic sounds that were absent in German were rendered by diacritics. In the 19th century Roman letters (in order to mark the distance to German) and the so-called “analogous” orthography (to symbolise the unity of the Slavs) were propagated. This was only moderately successfully in Lower Sorbian since this new way of writing was used in only a few publications. On the other hand, the traditional orthography (Gothic, “German” orthography) was improved and used until all publications in

Sorbian were forbidden in 1937. After World War II the orthography reform of 1949-1952 introduced the Roman alphabet and the analogous orthography. At the same time it led to changes in the codification, bringing Lower Sorbian orthography and standard language as a whole closer to Upper Sorbian. These changes were implemented in spite of Lower Sorbian resistance. A consequence of this reform was an increased linguistic distance between the standard language and the dialects, and also an estrangement of the native speakers from the standard language. This development gained further momentum through the fact that orthography eventually influenced orthoepy, especially in the case of the public use of Lower Sorbian. In the last years of the German Democratic Republic, but especially after reunification the standard language was again brought closer to the dialects, i.a. by changing orthoepy and orthography (1995 and 2006).

3. In Lower Sorbian *o* could be articulated higher (mid-high: between [o] and [u], graphically usually rendered by *ô*) under certain conditions (conditioned sound change). These conditions are: 1. position after labial or velar consonants; 2. not before labial or velar consonants; 3. under stress, i.e. in the initial syllable; 4. not in foreign words. This sound change could be reversed by morphological changes in word forms when condition 2 (in the case of palatalization of velars in flexion or word formation) or 3 (in case of prefixation or after a preposition) were no longer fulfilled. In such cases *ô* could still be retained under the influence of analogy. This means in particular that condition 3 was no longer binding. This sound change is also known from other Slavonic languages (cf. Upper Sorbian and historically *pochylenie* in Polish). But in those cases it is usually the result of compensatory lengthening due to the loss of *jers* or old vocalic length; the Lower Sorbian situation corresponds rather to the development in Kashubian. The mid-high back *ô* established, together with its front partner *ě*, a fourth level in the Lower Sorbian vowel system. This level was not stable in all dialects: *ô* could be raised or lowered to the neighbouring high or mid vowels and coalesce with them. There is considerable discussion regarding the phonemic status of *ô*. To judge from the conditions enumerated above *ô* must

theoretically be an allophone of /o/: minimal pairs are only possible with foreign words. In view of later sound changes in parts of Lower Sorbian (labialization of *l*, elimination of *l* after velars before *o*) “real” minimal pairs were possible. In these cases *ó* could at least acquire a peripheral phonemic status. In those cases where *ó* was raised or lowered it ceased to exist as a separate sound and consequently also as a possible phoneme.

4. The realization of *ó* in the Lower Sorbian dialects has been described for the time span from the end of the 19th century to the 60ies of the 20th century; the best description is to be found in the Sorbian Dialect Atlas (SRA, especially vol. 13). It is this description that is the basis of the following.

In the individual dialects *ó* is represented in many varieties that may be classified into four major groups: pronunciation as *o* (IPA [ɔ]), *ó* (IPA [ʊ]), *y* (IPA [y] and [ɨ], respectively), *e* (IPA [ɛ]). The unchanged pronunciation as *o* is to be found only after velars in the northern area from Smogorjow/Schmogrow to Drjeje/Drewitz. After labials there is either *y* (in the very north and in Brjazyna/Briesen) or *e*. The pronunciation as *ó* is typical for the periphery of the language area to the west of a line Njabožkojce/Naundorf – Kosobuz/Kunersdorf (after velars also in Borkowy/Burg and Hochoza/Drachhausen; after labials it is *y*); to this is to be added Rogow/Horno in the very east (displaced today due to strip mining). The variant *y* continues from the border of the western *ó* area eastwards up to a line Wjerbno/Werben – Gołbin/Gulben and can furthermore be found south(east) of the *o* area up to Depsk/Döbbrick. In the remaining i.e. central and southern area *e* dominates. It is interesting to note that dialects only rarely use one variant exclusively. Generally other variants than the dominant one are present to some extent.

The dialect material shows that *ó* (in various pronunciations) may be retained even though the accent may be shifted due to morphological change. In these cases condition 3 is no longer valid. In the western area (pronunciation *ó*), however,

condition 3 allows for no exception. Interesting is the situation when the accent is shifted to a syllable where *o* follows a labial or velar so that, theoretically, multiple *ó* could obtain. In these cases various forms of assimilation and dissimilation may occur. Dissimilation means in these cases that the second *o* remains unchanged in general and that thus condition 3 is observed. In the case of prefixation by *po-* and *wo-*, respectively, condition 2 would be violated if the prefixes were changed to *pó-* and *wó-*, respectively; in the majority of these cases *o* remains unchanged.

5. The systematic representation of *ó* in written Lower Sorbian is of a relatively recent date. A change in the pronunciation of *o* may thus only be deduced from “incorrect” spelling (usually <u>). The pronunciation of *ó* is described in Hauptmann’s Lower Sorbian Grammar of 1761 for the first time. The conditions for the sound change, albeit in an incomplete fashion, are first given by Fryco in his foreword to the Lower Sorbian translation of the Old Testament 1796; Fryco uses punctuated *o* to represent *ó* in certain positions. In both cases the pronunciation is described as being between [o] and [u]. A more or less consistent use of the grapheme <ó> was only introduced by Tešnař 1869, but this tradition was never accepted completely by all publishers. The first codification is found in Hórník 1862 (excluding condition 4 and without information about pronunciation). The most complete codification and description was given by Mucke (Muka) 1891 in his grammar. It describes the norms of the standard language (conditions 1-4) and in addition the situation in the dialects as well as the different varieties of pronunciation. In a slightly modified form this codification can also be found in Šwela 1903 (which was accepted by Muka): in this codification *ó* remains even if the accent is shifted away from the syllable. In Muka’s dictionary of 1911-1928 the rules are changed again (this time Šwela concurring), achieving a compromise between the rules of 1891 and 1903 (*ó* remains after prepositions but not after prefixation). The reform 1949-1952 abolished <ó> completely and the subsequent development influenced pronunciation as well, so that *ó* was expelled from the standard language in both areas. After reunification *ó* was rehabilitated in pronunciation. The reform of 1995 reintroduced <ó> as an “auxiliary sign”, the

decision of the DSRK of 2006 reinstated it as a full-fledged grapheme. For the standard language pronunciation as *y* was recommended.

6. The different rules for *ó* in Lower Sorbian and the variation in their application call for a critical evaluation of the various codifications. It has to be examined to what extent they correspond to the written tradition and the tradition of the standard language as well as to the situation in the dialects. Furthermore; the actual situation of Lower Sorbian as a language threatened by extinction has to be taken into consideration. As a starting point it is assumed that the use of *ó* both in spoken and in written (standard) Lower Sorbian makes sense. In this evaluation special attention is paid to the codification proposed by Starosta 1998, which is essentially the basis for the application of *ó* in the dictionary Starosta 1999.

The most comprehensive and lucid description and codification can be found in Mucke 1891, who distinguishes the codification of the standard language from the situation in the dialects. The codifications of 1903 and 1911-1928 were both changed at the last moment so that their application is far from consistent (not even in the respective publications). The codification proposed by Starosta leads to considerable changes with regard to the tradition. Thus the number of velars and labials relevant for condition 1 and 2 is changed, as is the treatment of *ó* after the shift of accent (condition 3); this change is aggravated by inconsistent morphemic analysis. Highly problematic is the decision to always retain *ó* in the prepositions *po* and *wo* and in the prefix *po-*, since this leads to a violation of condition 2 in numerous cases and to additional problems in morphemic analysis. Regarding pronunciation there is also a deviation from tradition; in part this is equally true of the treatment of foreign words. On the whole the situation regarding the use of *ó* is rather complicated in this proposed codification.

In sum it must be said that there exist several competing codifications laid down in standard descriptions of Lower Sorbian (grammar Mucke 1891, dictionaries Muka

1911-1928 and Starosta 1999). To complicate matters further these codifications are not applied in a consistent fashion. There is, therefore, an urgent need to arrive at a codification that is as transparent as possible and easy to apply, and that takes into consideration both the standard language tradition and the situation in the dialects.

7. The codification should regulate the use of *ó* both in orthography and orthoepy. As transparent and simply formulated conditions the following could be formulated: *ó* is used: 1. only after labials (*p, b, m, w*) and velars (*g, k, ch*); 2. never before these labials and velars; 3. always in stressed position; 4. never with foreign words. Condition 3 allows (if necessary) for an additional rule stipulating that *ó* may remain even after the loss of stress. (If it is decided to retain the codification of Mucke 1891, condition 3 may be reformulated replacing “always” by “only”.) The linguistic development seems to justify such an additional condition, and it would also correspond to part of the standard language tradition. On the other hand such an additional condition would complicate the rules. In the area of pronunciation the standard language tradition established by Mucke 1891 should be continued. It is justified both from a linguistic point of view (stabilisation of the fourth level in the vowel system as well as retaining the link of *ó* to *o*) and by the fact that this will establish an easier correlation between sound and writing for the future users of the language, who will mainly be non-native speakers; the pronunciation as [y] or [e] has none of these advantages.

ó im Niedersorbischen

Zusammenfassung

0. Rechtschreibereformen werden in der interessierten Öffentlichkeit meist sehr kontrovers diskutiert. Diese Auseinandersetzungen zeigen, dass neben den eigentlich linguistischen Argumenten andere Aspekte eine bedeutsame Rolle spielen und meist sogar im Vordergrund stehen. Dennoch sollten Rechtschreibereformen linguistisch fundiert sein. Die Probleme von Rechtschreibereformen im linguistischen, kulturpolitischen und gesellschaftlichen Kontext sollen im Folgenden an einem aktuellen Beispiel dargestellt werden.

Gegenstand der Untersuchung ist das Niedersorbische, eine in der Gegend um Chošebuz/Cottbus beheimatete autochthone Minderheitensprache, die zusammen mit ihrer „Schwestersprache“, dem um Budyšin/Bautzen gesprochenen Obersorbischen, zu den westslavischen Sprachen gehört. Sie ist in ihrer Existenz gefährdet, und deswegen bemüht man sich um ihre Revitalisierung, insbesondere im Rahmen des Kindergarten- und Schulprojekts WITAJ.

Für die niedersorbische Standardsprache wurde durch die Niedersorbische Sprachkommission (DSRK) 2006 eine Reform beschlossen, die das Graphem <ó> (wieder) obligatorisch machte, nachdem es durch die Reform von 1949-1952 abgeschafft und 1995 nur als orthographisches Hilfszeichen wieder eingeführt worden war. Über diesen Beschluss wird seither diskutiert. Die vorliegende Abhandlung will den linguistischen Hintergrund für diese Diskussion bereitstellen.

1. Bei der Beschäftigung mit Rechtschreibefragen finden oft unzulässige Begriffsvermischungen statt, indem insbesondere Standardsprache mit geschriebener Sprache (vgl. den terminologisch unscharfen Ausdruck „Schriftsprache“). Zu

unterscheiden sind in der Diskussion einerseits gesprochene und geschriebene Sprache, andererseits Dialekt und Standardsprache (beim Niedersorbischen entfallen Zwischenstufen wie Umgangssprache o.ä.). Im ersten Fall geht man allgemein vom Primat der gesprochenen Sprache aus, doch spielt beim Niedersorbischen, das kaum noch als Muttersprache weitergegeben wird, die geschriebene Sprache eine wichtige Rolle, und die Schreibung beeinflusst stark die Aussprache. Ähnliches gilt für das Verhältnis von Dialekt und Standardsprache. Letztere kann auf der Grundlage eines Dialektes aufbauen oder eine Mischung darstellen; häufig werden vorhandene schriftsprachliche Traditionen ausgebaut. Der wichtigste Aspekt der Standardsprache ist ihre Kodifiziertheit, die insbesondere auch das Verhältnis zwischen Laut und Schrift (Phonem und Graphem) regelt, und innerhalb der Kodifizierung steht die Rechtschreibung für die Sprachgemeinschaft im Mittelpunkt. Bei der Regelung der Orthographie geht es um die Wahl der Schrift (lateinisch, kyrillisch), der Schriftform (Antiqua, Fraktur), der Art der Wiedergabe („slawisch“-diakritisch, „deutsch“-polygraphisch) und der Rechtschreib-Prinzipien (phonetisch/phonologisch, morphologisch). Die Standardsprache hat neben ihrer linguistischen Funktion eine eminente symbolische Bedeutung, und das gerade für Minderheitensprache. Sie verdeutlicht die Gleichberechtigung mit den „großen“ Standardsprachen und kann Abgrenzung gegen bzw. Annäherung an andere, besonders benachbarte Standardsprachen zum Ausdruck bringen. Diese symbolische Bedeutung spielt bei Orthographie-Diskussionen eine zentrale Rolle.

2. Die Entwicklung der niedersorbischen Rechtschreibung ist im Kontext des dominierenden Deutschen und der slavischen Nachbarsprachen Obersorbisch, Polnisch und Čechisch zu sehen. Bis zum 19. Jahrhundert herrschte der Einfluss des Deutschen vor (Fraktur, Graphemkombinationen); nur spezifisch slavische Laute, die im Deutschen fehlten, wurden diakritisch wiedergegeben. Im 19. Jahrhundert wurden im Rahmen der slavischen Wiedergeburt die Antiqua (zur Abgrenzung gegenüber dem Deutschen) und die sogenannte „analoge“ Rechtschreibung (zur Annäherung der Slaven untereinander) propagiert, setzte sich aber im Niedersorbischen nur in

einzelnen Publikationen durch; vielmehr wurde die traditionelle Rechtschreibung vervollkommen und bis zum Verbot niedersorbischer Veröffentlichungen 1937 angewandt. Nach dem zweiten Weltkrieg führte die Rechtschreibereform von 1949-1952 neben der Einführung von Antiqua und analoger Rechtschreibung zu einer Annäherung der Kodifizierung (und der Standardsprache insgesamt) ans Obersorbische, die auch gegen niedersorbischen Widerstand durchgesetzt wurde. Eine Konsequenz davon war ein größerer Abstand der Standardsprache zu den Dialekten und ein gestörtes Verhältnis der muttersprachlichen Bevölkerung zur Standardsprache. Dies wurde noch verstärkt dadurch, dass die Orthographie die Orthoepie des „öffentlichen“ Niedersorbischen beeinflusste. In den letzten Jahren der DDR, aber ganz besonders nach der Wende näherte sich die Standardsprache wieder bewusst den Dialekten an, unter anderem durch Änderungen in der Orthoepie und auch durch Rechtschreibereformen (1995 und 2006).

3. Im Niedersorbischen konnte *o* unter bestimmten Bedingungen (kombinatorischer Lautwechsel) mit höherer Zungenlage artikuliert werden (zwischen [o] und [u], graphisch traditionell durch *ó* wiedergegeben). Die Bedingungen sind: 1. Position nach labialen oder velaren Konsonanten; 2. nicht vor labialen oder velaren Konsonanten; 3. in betonter, d.h. initialer Silbe; 4. nicht bei Fremdwörtern. Dieser Lautwechsel konnte durch morphologische Veränderungen in einzelnen Wortformen wieder entfallen, wenn Bedingung 2. (bei Palatalisierung von Velaren in Flexion bzw. Wortbildung) oder 3. (bei Akzentverlagerung durch Präfigierung oder voranstehende Präposition) nicht mehr erfüllt war. In diesem Fall konnten Ausgleicherscheinungen eintreten; insbesondere die 3. Bedingung musste dann nicht mehr erfüllt sein. Der beschriebene Lautwechsel ist auch aus anderen slavischen Sprachen bekannt (vgl. das Obersorbische und historisch das polnische *pochylenie*), ist aber dort meist ein Ergebnis des Ausgleichs geschwundener Vokale bzw. alter Längen. Die niedersorbische Situation ist am ehesten mit derjenigen im Kaschubischen zu vergleichen. Der neue Laut *ó* etablierte zusammen mit seinem vorderen Partner *ě* eine vierte Ebene im niedersorbischen Vokalsystem. Sie war in den Dialekten aber nicht

überall stabil: *ó* konnte sich zu den benachbarten hohen oder mittleren Vokalen hin entwickeln und mit ihnen zusammenfallen. Umstritten ist der Phonemstatus von *ó*. Aufgrund der genannten Bedingungen kann *ó* theoretisch nur Allophon zu /o/ sein: Minimalpaare sind nur unter Heranziehung von Fremdwörtern möglich. Aufgrund von späteren Lautveränderungen in Teilen des Niedersorbischen (Labialisierung von *l*, Schwund von *l* nach Velaren vor *o*) ergaben sich auch rein niedersorbische Oppositionen, so dass *ó* hier zumindest peripheren Phonemstatus hat. Bei der Verschiebung von *ó* zu benachbarten hohen bzw. mittleren Vokalen entfällt dagegen *ó* als eigener Laut und damit auch als Phonem ganz.

4. Die Vertretung von *ó* in den Dialekten ist für die Zeit vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zu den 60er-Jahren des 20. Jahrhunderts in allgemeinen Zügen relativ gut beschrieben, am ausführlichsten im Sorbischen Dialektatlas (SRA, v.a. Bd. 13), der die Grundlage für die Darstellung bildet.

In den Dialekten ist *ó* in vielen Varianten vertreten, die sich vier Gruppen zuordnen lassen: Aussprache als *o* (IPA [ɔ]), *ó* (IPA [ʊ]), *y* (IPA [y] bzw. [ɨ]), *e* (IPA [ɛ]). Die unveränderte Aussprache als *o* findet sich nur nach Velaren, und zwar im nördlichen Bereich des Dialektgebiets von Smogorjow/Schmogrow bis Drjeje/Drewitz. Nach Labialen steht in diesem Bereich entweder *y* (ganz im Norden und in Brjazyna/Briesen) oder *e*. Die Aussprache als *ó* ist an der Peripherie des Sprachgebiets verbreitet, westlich einer Linie Njabožkojce/Naundorf – Kosobuz/Kunersdorf (nach Velaren auch in Borkowy/Burg und Hochoza/Drachhausen; nach Labialen *y*) und dazu im östlichen Rogow/Horno (heute umgesiedelt). Die Variante *y* schließt sich dem westlichen *ó*-Bereich bis zur Linie Wjerbno/Werben – Gołbin/Gulben Richtung Osten an und findet sich außerdem süd(öst)lich des *o*-Arealis bis zur Höhe Depsk/Döbbrick. Im übrigen, d.h. zentralen und südlichen Gebiet herrscht *e* vor. Auffällig ist, dass die Dialekte nur selten ausnahmslos eine Variante verwenden: meist sind auch andere in geringerer oder größerer Zahl belegt.

Das Dialektmaterial zeigt, dass *ó* (in verschiedenen Aussprachevarianten) auch beibehalten werden kann, wenn es aufgrund morphologischer Veränderungen nicht mehr betont ist. In diesen Fällen ist die 3. Bedingung außer Kraft gesetzt. Im westlichen Bereich (Aussprache *ó*) gilt die 3. Bedingung aber ohne Einschränkung. Interessant ist das Verhalten, wenn die Betonung auf eine Silbe verschoben wird, wo *o* ebenfalls nach Labial oder Velar steht, wo also theoretisch mehrfaches *ó* entstehen kann. Hier gibt es unterschiedliche Formen von Assimilation und Dissimilation, wobei Dissimilation, wie die Beispiele zeigen, bedeutet, dass das zweite *o* unverändert bleibt und damit die 3. Bedingung eingehalten wird. Bei Präfigierung durch *po-* bzw. *wo-* würde bei Veränderung zu *pó-* bzw. *wó-* die 2. Bedingung verletzt: in der Mehrzahl der Fälle bleibt *o*.

5. Die systematische Bezeichnung von *ó* im geschriebenen Niedersorbischen setzt relativ spät ein: eine abweichende Aussprache kann daher für die ältere Zeit nur aus „falschen“ Schreibungen erschlossen (meist als <u>). Die Aussprache von *ó* wird erstmals in der Grammatik Hauptmanns von 1761 beschrieben, die Bedingungen für den Lautwechsel (unvollständig) von Fryco im Vorwort zum Alten Testament 1796, der auch z.T. punktiertes *o* zur Bezeichnung verwendet. Bei beiden wird die Aussprache nur als zwischen [o] und [u] liegend beschrieben. Die mehr oder weniger konsequente Verwendung des Graphems <ó> führt erst Tešnař 1869 ein, aber sie setzt sich nie vollständig durch. Die erste Kodifizierung stammt von Hórník 1862 (ohne 4. Bedingung und ohne klare Aussagen zur Aussprache). Die vollständigste Kodifizierung und Beschreibung lieferte Mucke (Muka) 1891 in seiner Grammatik. Sie beschreibt neben der standardsprachlichen Norm (1.-4. Bedingung) die Situation in den Dialekten und ebenfalls die unterschiedlichen Aussprachevarianten. Leicht modifiziert findet sich diese Kodifizierung wieder bei Šwela 1903 (in Abstimmung mit Muka), gemäß der *ó* bei Betonungsverschiebung bleibt. In seinem Wörterbuch von 1911-1928 änderte Muka (in Abstimmung mit Šwela) die Regeln erneut in Richtung auf einen Kompromiss zwischen den Regelungen von 1891 und 1903 (*ó* bleibt nach Präpositionen, nicht nach Präfixen). Die Reform 1949-1952 hob <ó> auf, die Praxis

beeinflusste auch die Aussprache, was zu einer Verdrängung von *ó* aus der Standardsprache insgesamt führte. Die Praxis rehabilitierte *ó* in der Aussprache nach der Wende; die Reform von 1995 führte <ó> als „Hilfszeichen“ (wieder) ein, der Beschluss der DSRK von 2006 als vollwertiges Graphem; als Standardaussprache wird heute *y* empfohlen.

6. Die unterschiedlichen Regeln für *ó* im Niedersorbischen und ihre ebenfalls unterschiedliche Anwendung erfordern eine Überprüfung bezüglich ihrer Angemessenheit im Hinblick auf die schrift- bzw. standardsprachliche Tradition und die Situation in den Dialekten sowie die aktuelle Lage des Niedersorbischen als einer in ihrer Existenz bedrohten Minderheitensprache. Prämisse ist dabei, dass die Verwendung von *ó* sowohl im gesprochenen wie im geschriebenen (Standard-)Niedersorbischen sinnvoll ist. Besondere Aufmerksamkeit wird dabei dem Kodifizierungsvorschlag Starosta 1998, der im wesentlichen im Wörterbuch Starosta 1999 umgesetzt wurde, gewidmet. Am klarsten ist die Darstellung von Mucke 1891, der die standardsprachliche Kodifizierung von der Lage in den Dialekten unterscheidet. Die Kodifizierungen von 1903 und 1911-1928 wurden beide im letzten Augenblick noch geändert, so dass ihre Anwendung nicht einmal in den beiden Publikationen selbst konsequent ist. Der Kodifizierungsvorschlag von Starosta führt gegenüber der Tradition nicht unerhebliche Veränderungen ein. Sie betreffen den Bestand an Velaren und Labialen (1. und 2. Bedingung), gegenüber Mucke auch die Behandlung von *ó* nach Betonungsverschiebung (3. Bedingung), wo sich Inkonsequenzen bei der Morphemanalyse ergeben. Besonders gravierend ist die Festlegung, dass die Präpositionen *po* und *wo* und das Präfix *po-* immer *ó* haben, da dadurch in zahlreichen Fällen die 2. Bedingung ausgehebelt wird und sich erneut Probleme bei der Morphemanalyse ergeben. Auch hinsichtlich der Aussprache weicht er von der Tradition ab; dies gilt z.T. ebenfalls für die Behandlung von Wörtern fremden Ursprungs. Insgesamt ist also die Lage bezüglich der Verwendung von *ó* recht unübersichtlich. Es existieren unterschiedliche Kodifizierungen, die in den heute noch verwendeten Standardbeschreibungen des Niedersorbischen (Grammatik von

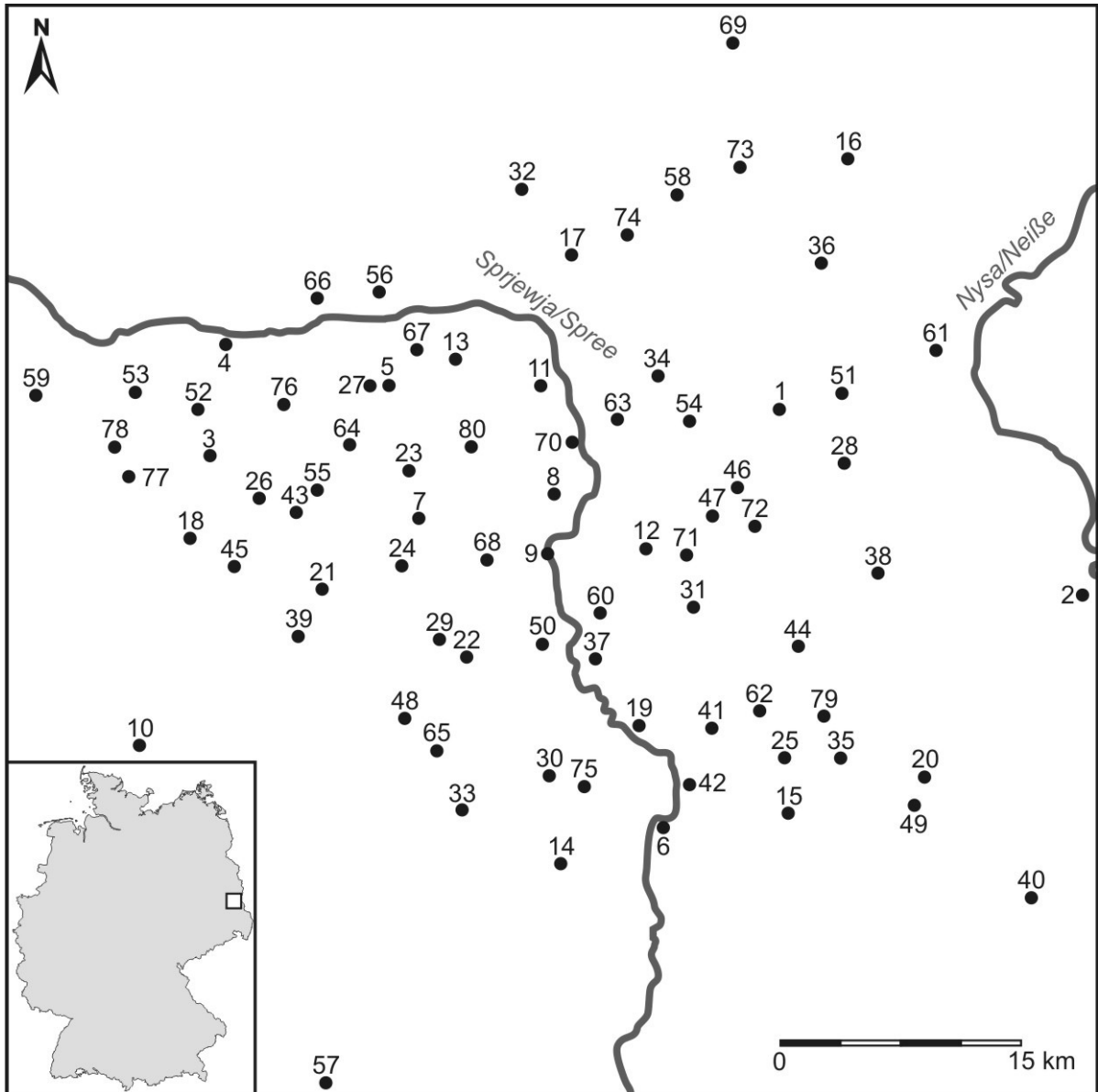
Mucke 1891, Wörterbücher von Muka 1911-1928 und Starosta 1999) angewandt werden, und das z.T. inkonsequent. Notwendig wäre eine Kodifizierung, die möglichst klar und einfach zu handhaben ist und die gleichzeitig die Verbindung zur standardsprachlichen Situation und zu den Dialekten wahrt.

7. Die Kodifizierung soll *ó* sowohl in Orthographie als auch Orthoepie berücksichtigen. Als klare und einfach formulierte Bedingungen können gelten: *ó* steht: 1. nur nach Labialen (*p, b, m, w*) und nach Velaren (*g, k, ch*); 2. nie vor den genannten Labialen und Velaren; 3. immer in betonter Stellung; 4. nie bei Fremdwörtern. Die 3. Bedingung erlaubt durch ihre Formulierung eine Zusatzregel, dass bei Betonungsverschiebung *ó* bleiben kann. (Will man sich der Kodifizierung von Mucke 1891 anschließen, kann in der 3. Bedingung „immer“ durch „nur“ ersetzt werden.) Die sprachliche Entwicklung würde eine entsprechende Zusatzregel rechtfertigen, und sie steht auch im Einklang mit einem Teil der Tradition. Andererseits wird durch sie das Regelwerk komplizierter. Bezüglich der Aussprache sollte die standardsprachliche Tradition von Mucke 1891 weitergeführt werden, da sie auch linguistisch (Stabilisierung der vierten Ebene im Vokalsystem, enger Zusammenhang mit *o*) und im Hinblick auf die in Zukunft fast ausschließlich nichtmuttersprachlichen Nutzer der Sprache (eindeutige Zuordnung von Laut zu Buchstabe, was bei der Aussprache als [y] bzw. [e] nicht gegeben ist) gerechtfertigt sein dürfte.

Korta jsow, spomnjetych w teksće

Dolnoserbsko-nimski pokazowar

1	Barbuk/Bärenbrück	28	Grožišćo/Grötsch	55	Popojce/Papitz
2	Baršć/Forst	29	Hajnk/Hänchen	56	Prjawoz/Fehrow
3	Bobow/Babow	30	Harnišojce/Harnischdorf	57	Prožym/Proschim
4	Borkowy/Burg	31	Hažow/Haasow	58	Pšituk/Preilack
5	Brjazyna/Briesen	32	Hochoza/Drachhausen	59	Raduš/Raddusch
6	Brjazynka/Bräsinchen	33	Huraz/Auras	60	Rogeńc/Branitz
7	Cazow/Zahsow	34	Hus/Maust	61	Rogow/Horno
8	Chmjelow/ Schmellwitz	35	Jabłoń/Gablenz	62	Rogozna/Roggosen
9	Chošebuz/Cottbus	36	Janšojce/Jänschwalde	63	Rogozna/Willmersdorf
10	Ch[w]ošč[ik]/Laasdorf	37	Kibuš/Kiekebusch	64	Rubyn/Ruben
11	Depsk/Döbbrick	38	Klinka/Klinge	65	Skjarbošc/Schorbus
12	Dešank/Dissenchen	39	Kokrjow/Kackrow	66	Smogorjow/Schmogrow
13	Dešno/Dissen	40	Kolsk/Kölzig	67	Strjažow/Striesow
14	Dobryń/Groß Döbbern	41	Kopac/Koppatz	68	Strobice/Ströbitz
15	Drěžnica/Drieschnitz	42	Kopańce/Neuhausen	69	Šejnejda/Schönhöhe
16	Drjejce/Drewitz	43	Kosobuz/Kunersdorf	70	Škodow/Skadow
17	Drjenow/Drehnow	44	Kotłow/Kathlow	71	Šlichow/Schlichow
18	Dubje/Eichow	45	Kšišow/Krieschow	72	Tšawnica/Tranitz
19	Dubrawka/Frauendorf	46	Liškow/Groß Lieskow	73	Turjej/Tauer
20	Garej/Gahry	47	Liškowk/Klein Lieskow	74	Turnow/Turnow
21	Glink/Glinzig	48	Lutol/Leuthen	75	Wjeliki Woseńk/Groß Oßnig
22	Gogolowk/Klein Gaglow	49	Matyjojce/Mattendorf	76	Wjerbno/Werben
23	Gołbin/Gulben	50	Modłej/Madlow	77	Wusoka/Märkischheide
24	Gołkojce/Kolkwitz	51	Most/Heinersbrück	78	Zušow/Suschow
25	Gorjonow/Komptendorf	52	Myšyn/Müschchen	79	Žargoń/Sergen
26	Gorna/Milkersdorf	53	Njabožkojce/Naundorf	80	Žyłow/Sielow
27	Gory/Guhrow	54	Nowa Wjas/Neuendorf		

Nimski pokazowar

Auras 33	Gulben 23	Naundorf 53
Babow 3	Haasow 31	Neuendorf 54
Bärenbrück 1	Hänchen 29	Neuhausen 42
Bräsinchen 6	Harnisdorf 30	Papitz 55
Branitz 60	Heinersbrück 51	Preilack 58
Briesen 5	Horno 61	Proschim 57
Burg 4	Jänschwalde 36	Raddusch 59
Cottbus 9	Kackrow 39	Roggosen 62
Dissen 13	Kathlow 44	Ruben 64
Dissenchen 12	Kiekebusch 37	Schlichow 71
Döbbrick 11	Klein Gaglow 22	Schmellwitz 8
Drachhausen 32	Klein Lieskow 47	Schmogrow 66
Drehnow 17	Klinge 38	Schönhöhe 69
Drewitz 16	Kolkwitz 24	Schorbus 65
Drieschnitz 15	Kölzig 40	Sergen 79
Eichow 18	Komptendorf 25	Sielow 80
Fehrow 56	Koppatz 41	Skadow 70
Forst 2	Krieschow 45	Striesow 67
Frauendorf 19	Kunersdorf 43	Ströbitz 68
Gablenz 35	Laasdorf 10	Suschow 78
Gahry 20	Leuthen 48	Tauer 73
Glinzig 21	Madlow 50	Tranitz 72
Groß Döbbern 14	Märkischheide 77	Turnow 74
Groß Lieskow 46	Mattendorf 49	Werben 76
Groß Oßnig 75	Maust 34	Willmersdorf 63
Grötsch 28	Milkersdorf 26	Zahsow 7
Guhrow 27	Müschen 52	